

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАКСИМ ХРИСТИНА БОГДАНІВНА

УДК 340: 316.6: 343.9 (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРИРОДА КАТЕГОРІЇ «АГРЕСІЯ»

081 – Право
08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Х. Б. Максим

Науковий керівник **Гарасимів Тарас Зеновійович**, доктор юридичних наук, професор

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Максим Х. Б. Філософсько-правова природа категорії «агресія». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 «Право») – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2023.

У дисертації проведено комплексне дослідження філософсько-правової природи категорії «агресія» через визначення метаантропологічних детермінант феномену та праксеологічних аспектів подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

У першому розділі *«Теоретично-методологічні засади дослідження агресії»* розглянуто методологію дослідження, визначено понятійно-категоріальний апарат дослідження та репрезентовано доктринальні підходи до аналізу поняття «агресія».

Умотивовано, що методологія філософсько-правового аналізу агресії виявляється невід’ємною цінністю, оскільки дозволяє глибше осмислити явище, виокремити його філософські та правові аспекти, інтегрувати етичні та моральні рефлексії у контексті правового регулювання, створюючи таким чином комплексний підхід до розуміння та управління агресією у сучасному соціально-культурному середовищі й сприяючи формулюванню та розумінню універсальних закономірностей категорії «агресія».

Сутність агресії визначається як складний та багатогранний феномен, що охоплює широкий спектр аспектів людського життя та взаємодії, що включає філософський підхід до розуміння через розгляд її природи, коренів, етичних і моральних аспектів, соціокультурних і політичних визначників, а також правовий – через позиціонування поняття шляхом аналізу принципів та норм міжнародного права.

Позиціоновано авторське визначення агресії як деструктивного, аморального виявлення волі суб’єкта, котре репрезентується в аномально-конфліктній формі, що порушує соціально-правові норми та стандарти

правового порядку і соціальної гармонії й проявляється у вчиненні актів, спрямованих на завдання шкоди або погрози іншим суб'єктам, їхнім правам та інтересам.

Визначено доктринальні наукові напрями рефлексії правової природи агресії: метаантропологічний, що розуміє це явище як енергетичний прояв, спрямований на порушення гармонії у суспільстві чи природі, і вбачає цей феномен як не лише відображення поверхневих конфліктів, але й внутрішню сутність, що пронизує всі аспекти буття; метафізичний шляхом тлумачення агресії як каталізатора для енергетичного обміну та руху до вищого духовного порядку, що спрямована на порушення гармонії; екзистенціальний, де агресія розглядається як прояв відповіді на непередбачуваність та абсурдність світу, вираження власної свободи та боротьби із складністю життя через індивідуальні та колективні реакції щодо прояву внутрішнього конфлікту, що виникає зі складнощів у виборі та розбіжностей у системі цінностей індивідуума; конструктивізм надає можливість розглядати агресивну поведінку як продукт індивідуальних конструкцій та соціальних взаємодій, що допомагає краще зрозуміти корені та механізми цього явища, акцентуючи на ролі мови та спілкування у формуванні соціальної реальності, оскільки вони формують стереотипи, уявлення та рольові очікування, які можуть впливати на виникнення агресивних взаємодій; натуралістичний, що дозволяє окреслити природу агресії як біологічно обумовленого явища, що зазнає аналізу у контексті природних законів та еволюційних принципів, які становлять базис для розуміння її виникнення та розвитку у живих організмах; правовий легалізм, що розглядає агресію як явище, що взаємодіє зі системою права й складається з ієрархії законів та юридичних норм.

Другий розділ «*Метафізика агресії: правова рефлексія*» сконцентровує дослідження онтологічних проявів агресії у сучасній правовій реальності та розгляд аксіологічних детермінантів цього явища.

Авторкою виокремлено онтологічні ознаки агресії, з поміж яких буттєвість агресії у правовій реальності; синергія нормативного середовища та агресії;

соціокультурний контекст; модальність агресії як онтологічного чинника, що визначається власною специфікою та формами її існування в об'єктивній реальності; індивідуальна та колективна природа агресії; динамічність та змінність.

У дисертації систематизовано анаксіологічні детермінанти агресивної поведінки, які репрезентують фактори та цінності, які визначають та формують агресивну поведінку шляхом їх поділу на універсальні (чинники, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, навички комунікації, соціальне оточення та виховання) та модерністські (соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм).

Репрезентовано визначальні чинники, які детермінують агресивну поведінку індивідуума у кіберпросторі: предиспозиційні особистісні детермінанти (когнітивні особливості, дисоціативні уявленнь, соліпсичні інтродекції); предиспозиційні кіберпросторові детермінанти (невидимість, безтілесність, анонімність, самоорганізація, рівність, асинхронність, насильство у мультимедійному контенті кіберпростору, плюралізм форм агресивної поведінки у кіберпросторі, інтернет-культура віртуальних спільнот); ситуативні чинники, що відображують суб'єктивну складову віртуальної реальності (суб'єктивна інтерпретація віртуальної реальності, цілей агресивної поведінки, правил й норм, емоційного сприйняття віртуальної реальності); ситуативні чинники, що відображують об'єктивну складову віртуальної реальності (ролі, типи віртуального середовища, модуси інтерактивної віртуальної взаємодії, аверсивні події).

Третій розділ *«Праксеологічні аспекти подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій»* досліджує правові механізми превенції агресивних проявів як шлях досягнення трансцедентальної конкордії та

присвячує увагу праксеології та епістемології як прояву публічно-правової агресії.

Авторкою сформовано матрицю механізмів превенції агресії, котра виступає складною системою, що відображає філософію й цінності правової системи та спрямована на підтримку безпеки, справедливості та гармонії в суспільстві, і передбачає собою два рівні: перший – метاپарадигма трансцендентальної конкордії, що досягається шляхом екзистенціального діалогу; другий – праксеологічно-юридичний, який зі свого боку вміщує дві підгрупи механізмів: юридично-автономні (приватно-правові) та юридично-гармонійні (публічно-правові).

Виокремлено основні фактори приватно-правового рівня, які впливають на виникнення агресивної поведінки: сильний стресовий вплив (екзистенційний виклик і можливість); невпевненість та втрата контролю (екзистенційні ефекти, що впливають на глибинний стрижень особистісного буття); відчуття несправедливості (екзистенційний дисбаланс); втрата чи загроза втрати власного статусу (екзистенційна турбуленція); пошкоджена здатність до саморегуляції (екзистенційна конфліктність). Окреслені фактори можуть взаємодіяти та посилювати один одного, створюючи складні механізми агресивної поведінки як стратегії подолання різних життєвих викликів.

Визначено превентивні заходи спрямовані на особистий розвиток та самоосвіту, що можуть сприяти зміцненню особистої резилієнтності та мінімізації ймовірностей насильницьких проявів. По-перше, важливими філософсько-правовими механізмами є медіація та конфліктологія, які сформовані шляхом екзистенційного підходу до вирішення конфліктів на рівні особистих відносин, й розвивається на розумінні виняткової значимості гармонії, взаєморозуміння та взаємоприйняття у суспільстві. По-друге, створення засобів правової освіти є важливим кроком у побудові суспільства, коли громадяни глибоко обізнані у своїх прав та обов'язках. Цей філософсько-правовий механізм базується на інклюзивному підході й керується переконанням, що інформовані та освічені громадяни мають більше

можливостей для конструктивної участі у житті суспільства та вирішення конфліктів шляхом гармонійного діалогу. Розвиток правової освіти виступає як інструмент трансцендентальної конкордії, коли освічені громадяни стають активними учасниками правової системи, сприяючи побудові справедливого та згуртованого суспільства. По-третє, розвиток альтернативних методів вирішення спорів визначається бажанням до побудови гнучкої та гармонійної системи врегулювання конфліктів, коли сторони можуть знаходити рішення без необхідності звертатися до судових інстанцій, що є важливим кроком у напрямку трансцендентальної конкордії. Альтернативні методи є унікальними та ефективними, позаяк ґрунтуються на гуманізмі (людиноцентризмі). По-четверте, профілактика негативних звичок у контексті подолання агресії передбачає глибокий підхід до формування здорового способу життя та психологічного благополуччя.

Юридично-гармонійні механізми превенції агресії у публічно-правовій сфері представляють собою комплекс правових і соціальних заходів, спрямованих на запобігання конфліктів та агресивних проявів в суспільстві. Виокремлено чинники юридично-гармонійного (публічно-правового) механізму, зокрема: політичні дискусії, конфлікти та протистояння; соціальна нерівність; етнічні та релігійні конфлікти; недовіра нормативно-правового регулювання; економічна нестабільність; масові протести та демонстрації; територіальні контрверзи; антагоністичні геополітичні інтереси.

Виокремлено у публічній сфері дієві правові механізми, що спрямовані на превенцію агресії та зорієнтовані на створення гармонійного та безпечного суспільного середовища. По-перше, формування системи гуманістичного правового регулювання, що імплементуватиме найвищі міжнародні та національні стандарти й реально захищатиме права, свободи та законні інтереси людини як важливого члена суспільства. Когерентність є невід'ємним елементом істини, що вказує на логічну та внутрішню послідовність, зв'язок і взаємозалежність. По-друге, дієвість гарантії захисту прав та свобод громадян є конститутивним елементом правового механізму протидії насильству у

публічній сфері. Цей правовий інструментарій визначає структури та норми, спрямовані на забезпечення індивідуумів від будь-якої форми насильства чи порушення їхніх прав. По-третє, функціонування системи національної та міжнародної безпеки. Важливою складовою є співпраця та діалог між правоохоронними органами та громадою, що сприяє формуванню культури прав та свобод. Взаємодія сприяє не лише зниженню рівня агресії, але й встановленню довіри, що є вагомим чинником для ефективності правопорядку, сприяє взаєморозумінню та розвитку взаємовідносин між правоохоронними органами та громадою на основі принципів справедливості та рівності. Механізм міжнародної безпеки є складною системою взаємопов'язаних заходів, угод і інституцій, спрямованих на забезпечення стабільності, запобігання конфліктам та протидію агресії між державами. Його значення полягає в тому, щоб створити оптимальні умови для мирного співіснування та розвитку держав на міжнародному рівні. По-четверте, запровадження освітніх та інформаційних кампаній, які спрямовані на усвідомлення громадянами їхніх прав та обов'язків, а також надання навичок вирішення конфліктів мирним шляхом. По-п'яте, демократичні інститути та процедури як заходи протидії громадській агресії сприяють розвитку відкритого та сучасного суспільства, коли громадяни мають можливість виражати свою думку та брати участь у прийнятті рішень.

Позиціоновано війну як наслідок невдалих спроб людства забезпечити мирні засоби вирішення конфліктів, а також як вияв моральної неоднозначності, коли добро і зло часто переплітаються в контексті боротьби за виживання чи геополітичні переваги. Філософія війни позиціонує явище агресії, що формує перманентний виклик для розуміння гармонії, справедливості та взаєморозуміння в умовах неврегульованих конфліктів, а її вивчення допомагає звернутися до коренів агресивності та шукати шляхи до миру в середині себе та у світі.

В якості квінтесенції агресивної війни визначається низка системних наслідків, зокрема, вона впливає на геополітичний ландшафт, змінюючи кордони, політичні альянси та світовий порядок; спричиняє гуманітарну кризу,

яка розкриває вразливість та залежність людства, піднімаючи питання про справедливість та межі людської стійкості; змінює рефлексію щодо цінності життя та смерті, викликаючи глибокі рефлексії щодо обґрунтованості ведення конфліктів та призводячи до парадоксів війни; приносить значні соціально-економічні наслідки, такі як зруйнування інфраструктури, втрати людського капіталу та соціальні розлади; спричиняє рефлексію навколо етичних принципів, справедливості та гуманітарних цінностей, вказуючи на проблеми моральності чи аморальності використання сили та військової агресії, а також про відповідальність держав перед міжнародним співтовариством та власним народом.

Ключові слова: агресія, філософсько-правовий аналіз, домашнє насильство, протидія, право війни, збройний конфлікт, правопорушення, юридична відповідальність, правові цінності, санкція, правова норма, правові відносини, домагання, свобода, механізми запобігання.

ANNOTATION

Maksym Kh. B. Philosophical and legal nature of the category «aggression». – Qualitative scientific study on the rights of a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy (081 «Law») – Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2023.

The author undertakes a thorough examination of the philosophical and legal nature of the concept of «aggression», identifying the meta-anthropological determinants of the phenomenon and delving into the praxeological facets of the treatment of aggression within the framework of socio-cultural transformations.

In the first chapter, entitled «Theoretical and Methodological Foundations of Aggression Studies», the author explores research methodologies, establishes the conceptual and categorical framework of the study, and introduces doctrinal approaches to analyze the concept of «aggression».

The arguments presented underscore the intrinsic value of the methodology of philosophical and legal analysis of aggression. This approach allows for a deeper

understanding of the phenomenon, facilitates the elucidation of its philosophical and legal dimensions, and integrates ethical and moral reflection within the framework of legal regulation. Consequently, it establishes a comprehensive approach to the understanding and management of aggression in the contemporary socio-cultural milieu, contributing to the formulation and understanding of the universal laws governing the category of «aggression».

The nature of aggression is described as a complex and multifaceted phenomenon that encompasses various facets of human life and interaction. This includes a philosophical approach that seeks to understand its nature, roots, ethical and moral dimensions, and socio-cultural and political determinants. In addition, a legal perspective is taken by situating the concept within the framework of international law and analyzing its principles and norms.

The author presents a definition of aggression as a destructive and immoral manifestation of an individual's will that takes an abnormal and conflictual form. This manifestation contradicts socio-legal norms and standards of legal order and social harmony. Furthermore, aggression is characterized by actions aimed at harming or threatening other subjects, affecting their rights and interests.

The author identifies the doctrinal-scientific directions of reflection on the legal nature of aggression: meta-anthropological, which understands this phenomenon as an energetic manifestation aimed at disrupting harmony in society or nature, and sees this phenomenon not only as a reflection of surface conflicts, but also as an inner essence that permeates all aspects of life; metaphysical, interpreting aggression as a catalyst for energy exchange and movement toward a higher spiritual order aimed at disrupting harmony; existential, where aggression is seen as a response to the unpredictability and absurdity of the world, an expression of one's freedom and a struggle against the complexity of life through individual and collective responses to the manifestation of internal conflicts arising from difficulties in making choices and differences in individual value systems; constructivism allows us to consider aggressive behavior as a product of individual constructions and social interactions, which helps us to better understand the roots and mechanisms of this phenomenon,

emphasizing the role of language and communication in shaping social reality, as they form stereotypes, perceptions and role expectations that can influence the emergence of aggressive interactions; naturalistic, which allows us to define the nature of aggression as a biologically determined phenomenon that is analyzed in the context of natural laws and evolutionary principles that form the basis for understanding its emergence and development in living organisms; legal, which considers aggression as a phenomenon that interacts with the legal system and consists of a hierarchy of laws and legal norms.

The second chapter, entitled «Metaphysics of Aggression: Legal Reflection» focuses on the study of the ontological manifestations of aggression in contemporary legal reality. The chapter also examines the axiological determinants that influence this phenomenon.

The author distinguishes the ontological features of aggression, which include its existence within the legal reality, the synergy between the regulatory environment and aggression, the socio-cultural context, the modalities of aggression as an ontological factor determined by its specific nature, and its various forms of existence in objective reality. In addition, the author considers the individual and collective nature of aggression, emphasizing its dynamism and variability.

The dissertation systematically organizes axiological determinants of aggressive behavior, categorizing them into universal factors – characteristic of all societies at different historical stages of reality development, such as socio-cultural values, individual moral attitudes, personal beliefs, psychological and emotional states, communication skills, social environment and upbringing - and modernist factors, encompassing social disintegration, economic chaos, war trauma, virtual dissociation, cult of aggression, legal vacuum, law enforcement marginalization, and information degradationism.

The determinants of an individual's aggressive behavior in cyberspace are outlined as follows: predispositional personal determinants, including cognitive characteristics, dissociative representations, and solipsistic introjections; predispositional cyberspace determinants, including invisibility, disembodiment,

anonymity, self-organization, equality, asynchrony, violence in the multimedia content of cyberspace, and the pluralism of forms of aggressive behavior in cyberspace, as well as the Internet culture of virtual communities; situational factors reflecting the subjective component of virtual reality, such as subjective interpretation of virtual reality, goals of aggressive behavior, rules and norms, and emotional perception of virtual reality; and situational factors reflecting the objective component of virtual reality, including roles, types of virtual environments, modes of interactive virtual interaction, and aversive events.

The third chapter, entitled «Praxeological Aspects of Overcoming Aggression in the Context of Socio-Cultural Transformations» examines legal mechanisms for preventing aggressive manifestations in order to achieve transcendental concord. The focus is on pragmatology and epistemology as manifestations of public law aggression.

The author has developed a matrix of aggression prevention mechanisms that constitute a sophisticated system that reflects the philosophy and values of the legal system. This system is designed to maintain security, justice, and harmony in society and consists of two primary levels: the first is the metaparadigm of transcendental concord achieved through exegetical dialogue, and the second is the pragmatic-legal level. The pragmatic-legal level, in turn, comprises two subgroups of mechanisms: legally autonomous (private law) and legally harmonious (public law).

The author identifies key factors at the individual level that contribute to the emergence of aggressive behavior. These factors include high levels of stress associated with existential challenges and opportunities, uncertainty and loss of control leading to existential impacts on the deep core of the personal being, a sense of injustice leading to existential imbalance, loss or threat of loss of status leading to existential turbulence, and a compromised capacity for self-regulation leading to existential conflict. These factors may interact and reinforce each other, resulting in complex mechanisms of aggressive behavior as a strategy for coping with various life challenges.

The author identifies preventive measures aimed at personal development and self-education to enhance personal resilience and reduce the likelihood of violent manifestations. Foremost among these measures are mediation and conflictology, important philosophical and legal mechanisms based on an existential approach to conflict resolution in personal relationships. They are based on the recognition of the extraordinary importance of harmony, mutual understanding and mutual acceptance in society. Secondly, legal education is a crucial step in building a society in which citizens have a profound awareness of their rights and responsibilities. This philosophical and legal mechanism is based on an inclusive approach, guided by the conviction that informed and educated citizens are better able to participate actively in society and to resolve conflicts through dialogue. The development of legal education serves as a tool for achieving transcendental concord, whereby educated citizens actively engage with the legal system, thereby contributing to the establishment of a just and cohesive society. Thirdly, the development of alternative dispute resolution methods is motivated by the quest to establish a flexible and harmonious conflict resolution system that enables parties to find solutions without resorting to the courts, which is a crucial step toward transcendental concord. These alternative methods are distinctive and effective because they are based on humanism and emphasize a human-centered approach. Fourthly, the prevention of negative habits in the context of overcoming aggression involves a comprehensive approach to the cultivation of a healthy lifestyle and psychological well-being.

The legally harmonious mechanisms for the prevention of aggression within the public law domain encompass a collection of legal and social measures aimed at averting conflicts and aggressive manifestations in society. The author identifies key factors that contribute to a legally harmonious (public law) mechanism, including political disputes, conflicts, and confrontations; social inequality; ethnic and religious conflicts; ineffective legal regulation; economic instability; mass protests and demonstrations; territorial disputes; and antagonistic geopolitical interests.

The author identifies effective legal mechanisms in the public sphere aimed at preventing aggression and promoting a harmonious and safe social environment.

Firstly, the emphasis is placed on the establishment of a system of humanistic legal regulation that adheres to the highest international and regional standards and effectively protects the rights, freedoms, and legitimate interests of individuals as vital members of society. Coherence is emphasized as an integral element of truth, meaning logical and internal consistency, connection and interdependence. Secondly, the effectiveness in ensuring the protection of the rights and freedoms of citizens constitutes a fundamental element of the legal mechanism designed to counter violence in the public sphere. This legal toolkit defines structures and norms aimed at protecting individuals from any form of violence or violation of their rights. Thirdly, the functioning of the national and international security system is crucial. An essential component is cooperation and dialogue between law enforcement and the community, which promotes the development of a culture based on rights and freedoms. This interaction not only reduces the level of aggression, but also cultivates trust - an integral factor in the effectiveness of law enforcement. It promotes mutual understanding and the development of relationships between law enforcement and the community based on the principles of justice and equality. The international security mechanism is a complex system of interrelated measures, agreements and institutions designed to ensure stability, prevent conflicts and counter aggression between states. Its importance lies in creating optimal conditions for peaceful coexistence and development of states at the international level. Fourthly, the implementation of education and information campaigns is essential, focusing on raising citizens' awareness of their rights and responsibilities and equipping them with skills to resolve conflicts peacefully. Fifthly, democratic institutions and procedures serve as measures to counteract civil aggression and promote the development of an open and modern society in which citizens have the opportunity to express their opinions and actively participate in decision-making processes.

The author positions war as a consequence of humanity's unsuccessful attempts to establish peaceful means of conflict resolution and portrays it as a manifestation of moral ambiguity, where notions of good and evil are often intertwined in the pursuit of survival or geopolitical advantage. The philosophy of war views the phenomenon

of aggression as a persistent challenge to the understanding of harmony, justice, and mutual understanding in unresolved conflicts. Its study serves as a means of addressing the roots of aggression and exploring pathways to peace within ourselves and in the world.

Several systemic consequences are identified as the essence of aggressive war. In particular, it affects the geopolitical landscape, leading to changes in borders, political alliances, and the global order. Aggressive war causes humanitarian crises, exposing humanity's vulnerability and dependence, and raising profound questions about justice and the limits of human resilience. It changes perspectives on the value of life and death, prompts deep reflection on the justification of conflict, and gives rise to the paradoxes inherent in war. It also has significant socio-economic consequences, including destruction of infrastructure, loss of human capital, and social disruption. Furthermore, aggressive war prompts reflection on ethical principles, justice and humanitarian values, shedding light on the morality or immorality of the use of force and military aggression, as well as on the responsibility of states towards the international community and their own people.

Key words: aggression, philosophical and legal analysis, domestic violence, counteraction, law of war, armed conflict, offense, legal responsibility, legal values, sanction, legal norm, legal relations, harassment, freedom, prevention mechanisms.

Список публікацій здобувачки

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Максим Х. (2023а) Термінологічна взаємодія «агресія–агресивність» у філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*, 1 (37), 100–106.

2. Максим Х. (2023b) «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 79 (2), 341–346.

3. Максим Х. (2023c) Феномен інформаційної агресії в умовах повномасштабної війни росії проти України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*, 2 (38), 72–78.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Ваврик Х. (2018a) Філософсько-правовий концепт злочинної поведінки у європейській філософії. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: збірник матеріалів учасників Четвертої науково-практичної конференції (27 квітня 2018 р., м. Львів). Львів: ННШПП НУ «Львівська політехніка», 220–226.

2. Ваврик Х. (2018b) Дефініція «злочину» у концепції соціологічної школи кримінального права. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (30 травня 2018 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 120–123.

3. Ваврик Х. (2018c) Доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади. *Матеріали Міжнародної конференції «Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір»* (25 жовтня 2018 р., м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 128–132.

4. Ваврик Х. (2019a) Доступність правосуддя: теоретико- методологічні засади. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)*: матеріали дев'ятої всеукраїнської наукової інтернет-конференції (31 травня 2019 р., м. Львів). Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 160–164.

5. Ваврик Х. Б. (2019b) Основні напрями активності громадянського суспільства щодо протидії зовнішній агресії. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і

повідомлень учасників V-го Всеукраїнського круглого столу (9 грудня 2019 р., м. Львів). Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 27–29.

6. Ваврик Х. Б. (2019с) Ексцес принципу суверенної рівності у контексті агресивної війни. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (6 грудня 2019 р., м. Львів). Львів: Ліга-Прес, 19–23.

7. Ваврик Х. Б. (2020а) Стандарти міжнародного права у протидії агресії. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність*: матеріали Одинадцятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (29 травня 2020 р., м. Львів). Львів: Ліга-Прес, 109–113.

8. Ваврик Х. Б. (2020b) Дефініція «агресії» у філософії Е. Фромма. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (30 травня 2020 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 242–244.

9. Ваврик Х. Б. (2020с) Українська ідентичність як основа протидії російській агресії: філософсько-правовий аналіз. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції (4 грудня 2020 р., м. Львів). Вип. 12. Львів: Ліга-Прес, 5–9.

10. Ваврик Х. (2021а) До проблеми дефініції «кримінальна агресія»: феноменологічна характеристика укладач. *Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність*: матеріали 13-тої Всеукраїнської наукової конференції (3 грудня 2021 р., м. Львів). Львів: Л-Прес, 89–93.

11. Максим Х. (2022а) Проблема доктринального визначення злочину агресії. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез ХІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (8 червня 2022 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 48–50.

12. Максим Х. (2022b) Модуси подолання агресії в контексті правової антропології. *Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-правова ретроспектива і сучасність*: матеріали 14-тої Всеукраїнської наукової конференції (1 грудня 2022 р., м. Львів). Вип. 14. Львів: Л-Прес, 174–179.

13. Максим Х. (2023d) Соціально-правові детермінанти агресії. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 травня 2023 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 40–41.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ	30
1.1. Методологія дослідження категорії «агресія»	30
1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження	50
1.3. Філософсько-правова природа агресії: доктринальні наукові напрями	87
Висновки до першого розділу	79
РОЗДІЛ 2. РОЗДІЛ 2 МЕТАФІЗИКА АГРЕСІЇ: ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ	93
2.1. Онтологічні прояви агресії в сучасній правовій реальності	93
2.2. Анаксіологія детермінантів агресивної поведінки	109
Висновки до другого розділу	132
РОЗДІЛ 3 ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	135
3.1. Правові механізми превенції агресивних проявів як шлях досягнення трансцедентальної конкордії	135
3.2. Праксіологія та епістемологія війни як прояв публічно-правової агресії	168
Висновки до третього розділу	178
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ	206

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Дослідження філософсько-правової природи агресії є важливим етапом у розкритті глибоких та суттєвих аспектів соціально-правового буття, актуалізуючи питання щодо етичних, правових та соціокультурних реалій поведінки суб'єкта права. Вагомою невирішеною науковою проблемою є глибоке осмислення цього феномену, щоб визначити його місце в соціумі та розробити концепції, спрямовані на сприяння миру, гармонії та взаєморозуміння. Такий підхід покликаний не лише розглядати агресію як ізольоване явище, але і вбачати її в широкому філософському та правовому контексті, що визначає цілісність сучасного розуміння цієї проблеми. Агресія з позиції філософсько-правового аналізу являється динамічним процесом у якому моральні та етичні аспекти взаємодіють зі встановленими законодавчими межами, і таке розуміння агресії допомагає визначити універсальні принципи, що закладені в основу правового регулювання та дозволяють розробляти справедливі та ефективні нормативні акти.

Вивчення правової природи агресії є невід'ємним елементом формування високого рівня правової свідомості та підґрунтя для розробки ефективних стратегій протидії цьому негативно забарвленому прояву волі у суспільстві. Здатність розуміти та аналізувати філософсько-правові аспекти агресії дозволяє сприяти не лише реакції на конкретні випадки порушень, але й активно формувати новаторські підходи до вирішення проблем пов'язаних із цим феноменом.

Вибір теми також зумовлений необхідністю розкрити онтологічні філософсько-правові корені агресивної поведінки, забезпечуючи тим самим не лише реакцію на наслідки, але й попередження та ефективне запобігання їй, що дозволяє здійснити виважений аналіз взаємодії правових норм, суспільних цінностей та індивідуальних світоглядів, сприяючи розвитку прогресивних механізмів регулювання та вирішення конфліктів. Такий підхід розглядає

агресію не лише як простий акт порушення, але і як результат впливу комплексу факторів, які розкриваються у філософському вимірі, що є важливим для розуміння її сутності та подальшого формування стратегій протидії на основі рефлексії феномену в контексті правових принципів та соціокультурного середовища.

Феномен агресії отримує розробку у наукових розвідках західних авторів – теоретиків у галузі обґрунтування концептів нового соціально-правового устрою постмодерного типу (інформаційного, мережевого, смарт, знаннєвого тощо). До них зокрема слід віднести праці А. Бандури, З. Баумана, А. Басса, Д. Белла, Р. Берона, В. Бушмана, Р. Вельдера, Е. Гідденса, А. Голдштейна, А. Даркі, П. Друкера, Р. Інглхарта, М. Кастельса, Д. Коннора, М. Кордуелла, Е. Кречмера, Д. Майлза, Р. Мея, М. Розенберга, О. Тоффлера, Е. Уілсона, Ф. Фукуяма, Л. Хаесманна та ін., які репрезентують сучасні теорії агресії, які резонують із масштабними соціокультурними трансформаціями кінця ХХ – початку ХХІ ст. ст.

З огляду на те, що проблема агресії має міждисциплінарний характер вона досліджувалася в українському науковому дискурсі вченими різних галузей. Так, психологічні аспекти розглядали такі дослідники як: О. Блискун, О. Дроздов, С. Кравчук, В. Маркін, О. Мойсєєва, В. Павелків, Б. Ткач, Ю. Фархутдінова та ін.; соціальні – Д. Бойко, П. Дворянин, О. Євченко, Ю. Качанова, Т. Крайнікова, І. Криницька, Д. Микилюк, С. Мілінчук, О. Орос, Н. Рекуненко, В. Рибалка, В. Слюсар, М. Цуркан, Ю. Швалб та ін.; політичні – А. Албрні, О. Балацька, О. Батрименко, В. Горбуліна, Г. Луцишин, Г. Перепелиця, Г. Почепцов, М. Примуш, В. Радецький, Г. Ситник, С. Стасюк, Г. Храпач, О. Чікін, Г. Яворська та ін. Важливою науково-теоретичною основою слугували праці тих науковців, які розглядали феномен агресії у філософському та правові вимірі. Серед представників філософської науки слід відзначити: В. Бут, Т. Бикова, О. Дзьобань, Н. Ємельянова, А. Єрмоленко, Г. Зубань, О. Качмар, О. Коломієць, О. Лелека, Д. Метілка, В. Пилипчук, В. Фуркало. Проблема дефініції агресії та пошуку правових засобів протидії їй було предметом

наукових розвідок таких правників як: О. Базов, М. Баймуратов, О. Беспалова, М. Буроменський, К. Важна, Т. Гарасимів, Є. Гладкова, О. Гумін, Ю. Гоцуляк, О. Григор'єва, О. Задорожний, І. Жаровська, О. Ігнатов, Я. Кінаш, В. Колісник, А. Майснер, Р. Мендель, М. Микієвич, В. Михайлов, Р. Перилигіна, І. Смазнова, В. Сушко, М. Тацій, В. Тимошенко, А. Токарська, В. Чернописька, В. Шаблистий та ін.

Незважаючи на зростаючий інтерес вчених до проблеми агресії, у національній та міжнародній науковій спільноті відсутні повноцінні комплексні дослідження, які систематично вивчали б природу цього явища. Тема агресії залишається недостатньо освітленою в наукових дослідженнях як важлива юридична проблема, що вимагає глибокого та всебічного вивчення. Це дослідження є одним з перших у спробі заповнити цей прогалину, привертаючи увагу до проблеми агресії як об'єкта комплексного наукового аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до положень визначених Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, норм, визначених у «Стратегії людського розвитку», що затверджена Указом Президента України від 14 травня 2021 року; стратегічних цілей, що містяться у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 року № 1155-р «Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року»; пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; тематичним напрямом, визначених постановою Кабінету Міністрів України № 942-2011-п «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2021 року» та відповідає кафедральній

тематиці «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356)

Мета і завдання дослідження. *Мета дисертаційної роботи* – полягає у комплексному дослідженні філософсько-правової природи категорії «агресія» через визначення метаантропологічних детермінант феномену та праксеологічних аспектів подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- проаналізувати дослідження природи категорії «агресії»;
- окреслити понятійно-категоріальний апарат дослідження;
- схарактеризувати доктринальні наукові напрями розуміння філософсько-правової природи агресії;
- здійснити аналіз онтологічних проявів агресії у сучасній правовій реальності;
- визначити анаксіологічні детермінанти агресивної поведінки;
- дослідити правові механізми превенції агресивних проявів як шлях досягнення трансцедентальної конкордії;
- репрезентувати праксеологію та епістемологію війни як прояву публічно-правової агресії.

Об'єктом дослідження є суспільно-правові відносини у сфері проявів агресії у сучасній реальності.

Предметом дослідження виступає філософсько-правова природа категорії «агресія».

Методи дослідження. Комплексно методологія складається з трьох рівнів методологіювання. Філософський рівень включає такі методи: *феноменологічний* – забезпечує можливість глибшого розуміння та опису конкретних аспектів агресивної поведінки, а також розкриття того, як індивідууми сприймають та реагують на це явище (підрозділ 1.2., 2.1, 3.2) та визначити сфери прояву агресії (підрозділ 3.1); *герменевтичний* – охоплює

тлумачення переживань, вивчення когнітивних аспектів, аналіз соціокультурного контексту, фактори сходження агресії до насильства, історичне підґрунтя, психологічні реакції та вплив, а також контекстуальну динаміку активізуючи розуміння через взаємодію з текстами, культурними явищами та іншими елементами, розглядаючи їх у контексті інтерпретації та тлумачення (підрозділи 1.2, 1.3, 3.2, 3.3); *діалектичний* – дозволяє репрезентувати агресію через її багатогранність, динаміку та взаємозв'язок з соціокультурним контекстом та внутрішнім світом особистості, боротьба протилежностей описує агресію є результатом взаємодії протилежних сил, виражених у внутрішніх конфліктах, соціокультурних протиріччях та правових обмеженнях (підрозділ 1.2, розділ 2,3).

Використано такі загальнонаукові методи: *аналіз і синтез* - при розкритті структури та компоненти агресії, виокремлюючи ключові фактори створюючи теоретичні моделі, що враховують різноманітність її вимірів та чинників, зокрема у контексті сучасних форм, таких як кіберагресія та віртуальний тероризм (підрозділ 1.2, 2.2, 3.2); *аналогії* шляхом порівняння зі схожими юридичними ситуаціями, дозволяючи аналізувати правові норми, міжнародні стандарти та пропонувати ефективні стратегії протидії, використовуючи вже вивчені та зрозумілі концепції боротьби з правопорушеннями (підрозділ 2.1, 3.1, 3.2); *етичний метод* покладає акцент на додержанні етичних принципів, сприяючи мінімізації недоліків дослідження та визначенні високого стандарту наукової чесності у вивченні цього складного явища (всі розділи); *абстрагування* сприяє відокремленню конкретних деталей для виявлення загальних закономірностей та універсальних аспектів (підрозділ 1.3, 2.1, 3.1).

Комплексу спеціально-юридичних методів включає такі: *метод юридичної експертизи*, що забезпечує аналізу конкретних юридичних аспектів агресивних дій та є засобом визначення відповідності чи порушення юридичних норм, встановлення можливої юридичної відповідальності та розробки юридично обґрунтованих підходів до вирішення ситуацій агресивного конфлікту (підрозділ 1.2, 2.2, 3.2); *юридичного моделювання*, що створює абстрактний

прототип протидії агресії (розділ 3); *правового толерування* для розуміння того, наскільки суспільство та юридична система толерують різні форми агресії та визначення готовності юридичної системи реагувати на агресію, що створює підґрунтя для розробки рекомендацій з покращення цього процесу (розділ 3.1, 3.2); *юридико-компаративний* використовується для порівняння різних юридичних систем, які регулюють соціальні відносини, що визначається як засіб пізнання та удосконалення правового регулювання у вимірах соціальної політики з пріоритетом на протидії агресії (всі розділи); *метод авторського опитування* (всі розділи).

Наукова новизна одержаних результатів

вперше:

- подано авторське розуміння категорії «агресія» шляхом його тлумачення як деструктивного, аморального виявлення волі суб'єкта, котре репрезентується в аномально-конфліктній формі, що порушує соціально-правові норми та стандарти правового порядку і соціальної гармонії й проявляється у вчиненні актів, спрямованих на завдання шкоди або погрози іншим суб'єктам, їхнім правам та інтересам;

- комплексно визначено доктринальні наукові напрями рефлексії правової природи агресії (метаантропологічний метафізичний, екзистенціальний, натуралістичний, правовий легалізм) як системні та методологічні методи, застосовані для вивчення феномену агресії, що спрямовані на отримання об'єктивних та перевірених знань та відкриття нових пізнавальних перспектив у філософсько-правовій науці;

- виокремлено онтологічних ознаки агресії: буттєвість агресії у правовій реальності; синергія нормативного середовища та агресії; соціокультурний контекст; модальності агресії як онтологічного чинника, що визначається власною специфікою та формами її існування в об'єктивній реальності; індивідуальна та колективна природа агресії; динамічність та змінність;

– систематизовано анаксіологічні детермінанти агресивної поведінки, які репрезентують фактори та цінності, які визначають та формують агресивну поведінку шляхом їх поділу на універсальні (чинники, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, навички комунікації, соціальне оточення та виховання) та модерністські (соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм);

– репрезентовано визначальні чинники, які детермінують агресивну поведінку індивідуума у кіберпросторі: предиспозиційні особистісні детермінанти (когнітивні особливості, дисоціативні уявленя, соліпсичні інтродекції); предиспозиційні кіберпросторові детермінанти (невидимість, безтілесність, анонімність, самоорганізація, рівність, асинхронність, насильство у мультимедійному контенті кіберпростору, плюралізм форм агресивної поведінки у кіберпросторі, інтернет-культура віртуальних спільнот); ситуативні чинники, що відображують суб'єктивну складову віртуальної реальності (суб'єктивна інтерпретація віртуальної реальності, цілей агресивної поведінки, правил й норм, емоційного сприйняття віртуальної реальності); ситуативні чинники, що відображують об'єктивну складову віртуальної реальності (ролі, типи віртуального середовища, модуси інтерактивної віртуальної взаємодії, аверсивні події);

– сформовано матрицю механізмів превенції агресії, котра виступає складною системою, що відображає філософію й цінності правової системи та спрямована на підтримку безпеки, справедливості та гармонії в суспільстві, і передбачає собою два рівні: перший – метапарадигма трансцидентальної конкордії, що досягається шляхом екзестинціального діалогу; другий – праксіологічно-юридичний, який в свою чергу вміщує дві підгрупи механізмів: юридично-автономні (приватно-правові) та юридично-гармонійні (публічно-правові);

– виокремлено основні фактори приватно-правового та публічно-правового рівня, які впливають на виникнення агресивної поведінки;

удосконалено:

– тлумачення категорії «агресія» як складного та багатогранного феномену, що охоплює широкий спектр аспектів людського життя та взаємодії, що включає: філософський підхід до розуміння через розгляд її природи, коренів, етичних і моральних аспектів, соціокультурних та політичних визначників, а також правовий – через позиціонування поняття шляхом аналізу принципів та норм міжнародного права;

– понятійно-категоріальний конструкт шляхом розмежування поняття «агресія» та «агресивність» через тлумачення першого як дії, які завдають шкоди або призводять до руйнування живого або неживого об'єкта, прямого або непрямого застосування збройної сили, відповідно «агресивність» позиціоновано як відносно стійку рису особистості, готовність суб'єкта до агресивної поведінки;

– розуміння поняття «категорія» шляхом аналізу еволюції поняття (Аристотель, Гегель, І.Кант, Г. Райл) та доведення її ключової ролі для абстракції та систематизації різних аспектів буття та мислення, вираження універсальних аспектів реальності та пріоритетного значення для узагальнення, класифікації та аналізу понять;

– дефініцію правових механізмів превенції агресивних проявів шляхом обґрунтування його як складного апарату норм, принципів та інструментів, спрямований на забезпечення гармонії й запобігання конфліктам у суспільстві через врахування технічних аспектів правового регулювання й глибинних філософських засад та цінностей суспільства;

набули подальшого розвитку:

– критика чинного унормування міжнародно-правового принципу заборони агресії та мотивація щодо необхідності прийняття на універсальному конвенційному рівні дефініції агресії;

- методологія філософсько-правового аналізу агресії шляхом позиціонування її як невід'ємної цінності, котра дозволяє глибше осмислити явище, виокремити його філософські та правові аспекти, інтегрувати етичні та моральні рефлексії у контексті правового регулювання, створюючи таким чином комплексний підхід до розуміння та управління агресією в сучасному соціально-культурному середовищі;

- класифікація новітніх форм агресії у аксіологічно-просторовому вимірі: константна агресія; кіберагресія, інтерактивна агресія;

- положення про агресивну війну шляхом визначення її як явища агресії, що формує перманентний виклик для розуміння гармонії, справедливості та взаєморозуміння в умовах неврегульованих громадських та міждержавних конфліктів та визначення квінтесенції її проявів.

Практичне значення одержаних результатів. Результати можна використовувати для об'єднання знань з філософії, права та інших наук, що сприяючи взаєморозумінню між різними науковими галузями формує комплексний підхід розуміння агресії. Обґрунтовані в дисертації узагальнення, висновки і пропозиції спроектовані на використання у:

- *у науково-дослідній сфері* – можуть слугувати основою для створення нових теоретичних концепцій, які розширяють розуміння агресії у філософсько-правовому контексті та встановлюють можливості превенційних заходів щодо її подолання;

- *у правотворчій діяльності* – для покращення нормативно-правового поля, що регулює агресію, сприяючи удосконаленню відповідних законодавчих актів щодо домашньої агресивної поведінки, військових конфліктів тощо;

- *правореалізації* – для підвищення рівня обізнаності та правосвідомості всіх правореалізуючих та правозастосовних суб'єктів стосовно правової природи, форм та проявів агресії, та аспектів боротьби з нею та вироблення юридичної та суспільної практики нульового толерування агресивним проявам;

– *в освітній діяльності* – при викладанні низки загально-теоретичних та галузевих дисциплін, з поміж яких «Філософія права», «Теорія держави і права», «Кримінальне право», «Правова конфліктологія», «Проблеми філософії права» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація становить результат самостійної наукової роботи здобувачки. Обґрунтовані у дисертаційній роботі положення, висновки отримані особисто авторкою у результаті наукових досліджень. Використання результатів наукових досліджень інших авторів супроводжується посиланнями на відповідні джерела.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на засіданнях кафедри теорії права та конституціоналізму, а також на науково-практичних заходах, зокрема: четвертій науково-практичній конференції «*Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*» (27 квітня 2018 р., м. Львів); сьомій всеукраїнській науково-практичній конференції «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (30 травня 2018 р., м. Львів); міжнародній конференції «*Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір*» (25 жовтня 2018 р., м. Львів); дев'ятій всеукраїнській науковій інтернет-конференції «*Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)*» (31 травня 2019 р., м. Львів); п'ятому всеукраїнському круглому столі «*Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*» (9 грудня 2019 р., м. Львів); десятій всеукраїнській науковій інтернет-конференції «*Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*» (6 грудня 2019 р., м. Львів); одинадцятій всеукраїнській науковій інтернет-конференції «*Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність*» (29 травня 2020 р., м. Львів); дев'ятій всеукраїнській науково-практичній конференції «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (30 травня 2020 р., м. Львів); дванадцятій всеукраїнській науковій конференції «*Феномен національної держави і права: український та світовий*

досвід і перспективи» (4 грудня 2020 р., м. Львів); тринадцятій всеукраїнській науковій конференції «Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність» (3 грудня 2021 р., м. Львів); одинадцятій всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (8 червня 2022 р., м. Львів); чотирнадцятій всеукраїнській науковій конференції «Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-правова ретроспектива і сучасність» (1 грудня 2022 р., м. Львів); дванадцятій всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (30 травня 2023 р., м. Львів).

Публікації. Основні положення та результати опубліковано дисертаційного дослідження висвітлено у 16 наукових публікаціях, з них 3 – у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз даних, 13 – у збірниках тез наукових конференцій, що констатують апробацію результатів дисертації.

Структура та обсяг роботи. Структура й обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою, завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які представлені сьома підрозділами, висновків, списку використаних джерел (загальна кількість 342 найменувань, з них – 143 іноземною мовою), додатків. Повний обсяг дисертації становить 244 сторінки, з них 191 сторінок основного тексту, додатки на 16 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ

1.1. Методологія дослідження категорії «агресія»

Наукове дослідження як процес пронизане невичерпною динамікою розумового відкриття та поглиблення знань, є витонченим виявом людської спроможності розкривати та осмислювати невідкриті можливості сутнісного буття. Тому його слід сприймати як експедицію у світ знань, коли мислити – значить досліджувати, розкривати внутрішню сутність явищ та усвідомлювати їх глибокі взаємозв'язки.

Науковий пошук не лише вистежує певні закономірності, але й завдяки філософському підґрунтю спрямований на розкриття фундаментальних принципів та універсальних істин. Цей творчий аналіз сконцентровується на розгляді деталей та формування концептуальних моделей щодо предмета дослідження. Відтак первинну репрезентацію дисертаційного дослідження щодо визначення правової природи агресії та її інтерпретації розпочнемо із визначення належного методологічного інструментарію.

Методологія дослідження у філософському вимірі представляє собою складний філософський підхід до організації та проведення досліджень, спрямований на розкриття глибинних смислів, внутрішнього взаємозв'язку та екзистенційних аспектів об'єкта вивчення. Сутність цього поняття полягає в тому, що вона визначає методичний каркас, який розглядає дослідницький процес як філософське та герменевтичне віддзеркалення реальності.

Методологія дослідження у філософсько-правовому контексті відзначається стремлінням до глибинного розуміння об'єкта дослідження, виявлення внутрішнього зв'язку його складових та визначення його ролі у більш широкому філософському контексті. Такий підхід передбачає акцент на вивченні основних філософських концепцій, аналізі соціокультурних, історичних і правових умов формування об'єкта дослідження та врахуванні глибинних смислів, що відкривають у процесі взаємодії з об'єктом.

Сербсько-американський методолог В. Конечні вказує, що «у філософії науки зазвичай вважається, що якість висновків, які можна законно зробити з дослідження, значною мірою залежить від якості використаної методології. Іншими словами, «відповіді» настільки ж обґрунтовані, як і «питання», які привели до них. В емпіричній науці застосування гіпотетико-дедуктивних чи індуктивних прийомів передбачає наявність надзвичайно тісного зв'язку між теорією та методом; з певним обґрунтуванням можна було б зайти так далеко, щоб стверджувати, що методологічні та теоретичні аспекти дослідження повністю обмежують і доповнюють один одного, іноді змішуючи до точки їх неможливого розрізнення» [260].

Методологія у дослідженні є фундаментальним інструментом, який визначає правильність та концептуальну цілісність дослідження. Значення методології виявляється у кількох ключових аспектах: 1) визначає мету дослідження та стратегії досягнення цієї мети, дозволяючи досліднику уточнити свої цілі, визначити параметри дослідження та створити логічну структуру для його виконання; 2) встановлює філософські принципи на яких базується дослідження, що дозволяє не лише дати теоретичну підтримку, а й визначити фундаментальні концепції та підходи до аналізу обраного об'єкта; 3) визначає конкретні методи та інструменти, які слід використовувати під час дослідження; 4) дозволяє уникнути аномалій та забезпечити об'єктивність дослідження, що важливо для отримання достовірних та науково обґрунтованих результатів; 5) встановлює правила проведення дослідження, які допомагають систематизувати та структурувати процес дослідження, забезпечуючи логічний порядок та послідовність етапів дослідження.

Отже, методологія виступає як визначальний компонент, що забезпечує вірність та рівновагу у науковому дослідженні, сприяючи його правильному спрямуванню та досягненню наукового висновку.

Вибір методології при дослідженні агресії є важливим етапом, оскільки він визначає фундаментальні принципи та підходи на основі яких слід аналізувати

та розуміти це складне явище. Вагомість цього вибору проявляється у кількох визначальних аспектах.

По-перше, методологія визначає рамки та область дослідження. Вона визначає, які аспекти агресії будуть вивчені, а які можливо залишаться поза межами дослідження. При цьому вірно вибрана методологія дозволяє зосередитися на ключових аспектах та визначити їх взаємозв'язки.

По-друге, методологія впливає на вибір інструментів та підходів до збору та аналізу даних, їхній вибір визначає точність та об'єктивність отриманих результатів.

По-третє, методологія дослідження формує концептуальний апарат та тлумачення отриманих даних, визначаючи теоретичні основи для розуміння агресії, враховуючи філософські, психологічні, соціокультурні та інші аспекти.

Методологічний підхід до дослідження філософсько-правового поняття «агресія» спрямований на створення концептуальної бази для вивчення природи поняття, враховуючи його філософські, соціокультурні та етичні аспекти, служить інструментом для осмислення глибинних рівнів існування та взаємодії об'єкта дослідження, сприяючи формулюванню та розумінню універсальних закономірностей. Методологія дослідження визначає філософський каркас для рефлексивного розгляду природи агресії, надаючи дослідникам можливість вдумливо та глибоко аналізувати його значення та місце у загальній системі знань.

Слід також акцентувати увагу на ще одному вагомому аспекті. Зазвичай прибічники класичного розуміння методології визначають вказане поняття через «підхід, за допомогою якого вирішуються проблеми дослідження» [287, р. 1].

Ми підтримуємо широке тлумачення розуміння методології, вважаючи що це не лише простий набір певних основоположних понять та категорій, не проста сукупність прийомів і методів, це вищий рівень рефлексії, що становить теоретичне обґрунтування доцільності використання конкретних підходів та методів у проведенні теоретико-юридичних досліджень. Цієї позиції

дотримується й Л. Золотухіна зауважуючи, що «методологія правової науки є комплексним поєднанням системи точних методів дослідження, які передбачають собою відповідні наукові підходи, прийоми і способи дослідницької діяльності, та теоретичного обґрунтування доцільності й необхідності їх застосування у конкретному дослідженні» [67, с. 135].

Методологія в юридичній науці визначається як система обраної наукової стратегії, тобто певного напрямку вивчення проблематики. Вона обґрунтована та вибрана на основі наукових принципів та логіки, які дозволяють досягти максимальної об'єктивності та вичерпності дослідження. Відповідно, вона є складною концептуальною основою, що допомагає науковцеві ефективно вибирати, використовувати та адаптувати методи для досягнення поставлених цілей у юридичних дослідженнях.

Класично у філософсько-правових дослідженнях виокремлюють три рівні методологіювання, ми не вважаємо доцільним порушувати апробовану досвідом схему.

Перший рівень методологіювання репрезентуємо використанням філософських методів. Первинна складова цієї методології визначає загальні принципи, що лежать в основі наукового пізнання та визначають його мету та спрямованість. Ці принципи, ще можна іменувати фундаментальними, позаяк вони лежать в основі наукового дослідження, такі як природа знань, сутність істини, роль спостереження та досвіду, ставлення до об'єктивності та об'єкта дослідження. Також перший рівень допомагає встановити мету та значення наукового пізнання, визначити його межі і можливості, визначивши конститутивні парадигми на яких ґрунтується будь-яка наукова діяльність, і встановлює матричні межі для подальших досліджень та визначення методологічних підходів нижчих рівнів.

Філософські методи щодо предмету нашого дослідження спрямовані на глибоке розуміння природи, коренів та наслідків цього явища, його проявів у загальній соціокультурі та правовій реальності. У межах зазначеної парадигми

виокремимо декілька визначальних методів та встановимо їх роль та значення для дослідження поняття «агресія».

Феноменологічний аналіз є методологічним підходом у наукових дослідженнях, спрямованим на детальне вивчення та опис феноменів – явищ, подій або процесів – так, як їх сприймають і розуміють суб'єкти дослідження. Феноменологічний метод у філософії спрямований на детальний та об'єктивний опис явищ, не обмежуючись заздалегідь встановленими тлумаченнями чи теоріями. У феноменології важливим є безпосереднє сприйняття та аналіз того, що існує «само по собі» без впливу заздалегідь встановлених концепцій чи уявлень, забезпечуючи, за твердженням Г. Вілльямса «більш потужну та всебічну науку про живий досвід» [335, р. 381]. Метод дозволяє вивчати явища в їхній чистій формі, аналізуючи їхні особливості та структури, і висуває вимогу сконцентруватися на тому, як вони виявляються у свідомості спостерігача.

Цей підхід був розроблений філософами, зокрема Е. Гуссерлем, і послідовно розвивався у різних галузях науки включаючи філософію права. Основна ідея методу полягає в тому, щоб відступити від попередніх теоретичних уявлень та припущень і зосередитися на безпосередньому сприйнятті та дослідженні конкретних явищ. Дослідник стає «порожнім листом», готовим сприймати та фіксувати всі аспекти досліджуваного явища, враховуючи усі переживання та аспекти пов'язані з цим феноменом.

У феноменологічному дослідженні надається увага не лише зовнішнім аспектам явищ, але і тим внутрішнім переживанням та уявленням, які їх визначають, віддаючи пріоритет самим явищам, а не тлумаченням чи теоретичним рамкам, і ставить у центр уваги безпосередні враження та досвід спостерігача. Д. Чалмерс стверджує, що «феноменологія» є синонімом з «досвідом» і «що-це-подібність» [221, р. 6].

Феноменологічний аналіз агресії спрямований на вивчення конкретних аспектів агресивної поведінки, зокрема на розуміння того, як індивідуум власне сприймає та реагує на це явище. Дослідження феноменів агресії здійснюється

без уявлень про їхню природу чи причини, щоб виявити та описати самі явища, а також індивідуальний внутрішній світ тих, хто проявляє агресивну поведінку. Під час дослідження агресії за допомогою феноменологічного аналізу важливо створити докладний та вагомий опис явища, що дозволить вивчити його з більш ретельніше та зрозуміти переживання індивідуумів, які взаємодіють з агресією.

Вказаний метод допомагає визначити контекст, в якому виникає агресія, що дає можливість виокремити дві широкі сфери агресивної поведінки: публічно-правову, де суб'єктом є суспільство, групи суспільства (корінні народи, національні меншини, представники релігійної групи тощо), держави, регіональні об'єднання та приватно-правову сферу, де суб'єктом агресивних дій виступає окремий індивідуум.

Агресія як прояв окремого індивідуума представляє собою поведінковий вираз, спрямований на завдання шкоди чи спричинення тиску іншим особам, об'єктам чи навіть самому собі й має різні прояви в залежності від природи агресії. Зокрема домашня агресія (вказує на прояви агресивної поведінки всередині сімейного оточення або домашнього середовища та охоплює конфлікти, напругу та вияви агресії між членами сім'ї та прирівняними до них особами); соціальна індивідуальна агресія базується на взаємодії та відносинах між окремими особами в суспільстві та може бути спровокована різними чинниками, такими як конфлікти інтересів, невирішені суперечності чи соціальні нерівності; професійна (трудова) агресія представляє собою прояв негативної та конфліктної поведінки на робочому місці та супроводжується порушенням організаційних норм, деструкцією сприятливого та продуктивного робочого середовища й викликає психологічні та соціальні наслідки для працівника і робочого колективу.

Зауважимо, що соціальний суб'єкт може виступати як джерелом агресії (правопорушником) так і об'єктом агресивно насильницьких дій в залежності від ситуації в якій знаходиться в конкретний проміжок часу. Звернемося до прикладу М. Кавелті та Ф. Еглоффа: «держава виконує шість різних ролей у сфері кібербезпеки: (1) гарант безпеки, (2) законодавець і регулятор, (3)

прихильник і представник всього суспільства, (4) партнер у сфері безпеки, (5) генератор і розповсюджувач знань і (6) актор загрози» [220, р. 40]. Вказане дозволяє акцептувати, що дослідження агресії за допомогою феноменологічного аналізу передбачає створення докладного та вагомого опису явища з висвітленням усіх його деталей. Цей філософський метод дозволяє розглянути емоційні відчуття, що виникають в індивідуумів, які взаємодіють з агресією та визначити домінуючі серед у них переживання, зокрема гнів, страх, розчарування, а також врахувати індивідуальні відмінності у сприйнятті та реагуванні на агресію шляхом опису конкретних проявів фізичної агресії (жести, міміка, голосові вирази) й врахувати зміни у тілесному стані.

Розуміння як елемент, що використовується в контексті дослідження агресії, означає глибокий аналіз та висвітлення того, як індивідууми сприймають, тлумачать і реагують на явища насильства та агресії, він спрямований на розкриття індивідуального внутрішнього досвіду та розуміння подій, пов'язаних із насильством. Вагомість використання методу також в тому, що він дозволяє провести аналіз та опис когнітивних процесів, таких як думки, переконання та уявлення, які виникають під час взаємодії із насильством чи агресією й розглянути раціоналізацію та механізми внутрішнього захисту.

Герменевтичний метод також належить до філософських й відображає визначальні аспекти розуміння у контексті дослідження насильства й агресії включають тлумачення переживань, вивчення когнітивних аспектів, аналіз соціокультурного контексту, взаємодію зі сходженням насильства, історичне підґрунтя, психологічні реакції та вплив, а також контекстуальну динаміку. За Ю. Габермасом, будь-яке людське спілкування вимагає інтерпретації [241, р. 317], цей метод дозволяє прийти до глибшого розуміння не лише самого явища, але і реакцій та переживань індивідуумів, які його переживають чи спостерігають, зосереджуючись на розумінні та тлумаченні текстів, культурних явищ або як узагальнений підхід до розуміння смислу, що вкладений в будь-яке явище.

Герменевтичний метод передбачає активний характер розуміння через процес в якому тлумач стає активним учасником взаємодії з текстом чи явищем, позаяк смисл може змінюватися залежно від контексту та історичних умов. Рікі Лі Аллен вмотивовує, що «люди з іншого боку комунікативних стосунків отримують сенсорні стимули, які їх мозок сприймає через мову, що, як символічне представлення світу, може приховувати стільки ж, скільки відкриває для перекладача» [204, р. 11]. При цьому слід акцентувати, що кожен тлумач має свій власний горизонт розуміння, уявлення та досвід, який впливає на тлумачення. Герменевтика визнає, що наше розуміння завжди зумовлене нашими власними дослідженнями та переконаннями. Представники німецької школи філософії права умотивовують, що «житий досвід» відноситься до попереднього рефлексивного, безпосереднього усвідомлення досвіду, який потім згодом рефлексується та інтерпретується у герменевтичній феноменології» [222].

У контексті дослідження агресії як правового явища, герменевтичний підхід розглядається як рекурсивний процес, що визначається взаємодією між правовими текстами, юридичними доктринами, судовою практикою та соціокультурним контекстом. Головна ідея полягає в тому, що попередні розуміння та тлумачення правових понять та норм впливають на подальше розуміння аспектів агресії у межах юридичного дослідження, а відповідно таке тлумачення текстів відбувається в контексті їхньої лінгвістичної конструкції та специфіки.

Зміна герменевтичного методологіювання узгоджується з оновлювальною природою самої системи законодавства. Вчений О. Степаненко з цього приводу визначає, що «враховуючи «молодий вік» Кримінальний кодекс України аж ніяк не можна вважати стабільним. Підтвердженням цього є статистичні дані – станом на 20 серпня 2020 р. до ККУ внесено 1088 змін/доповнень, з яких – 856 зміни/доповнення до Особливої частини ККУ та 222 до Загальної частини» [163, с. 331].

Метод дозволяє врахувати вплив юридичних доктрин, теорій та судової практики на розуміння агресії, адже попередні тлумачення, які сформульовані у рамках юридичних дискусій чи встановлені судовими рішеннями, можуть визначати подальше розуміння агресії у правовій матерії. Вони репрезентуються через вагомість інституту типових та зразкових юридичних справ, виступаючи важливим елементом визначення стандартів і загальних принципів у різних галузях права формуючи підґрунтя для розвитку прецедентів, впливаючи на розвиток юридичного суспільства та визначення нових трактувань законодавства національного та міжнародного. Справи стають еталонами на основі яких формуються навички аналізу, розв'язання конфліктів та аргументації.

Поряд з цим герменевтичний метод забезпечує тенденцію поступального розвитку визначаючи, що розуміння агресії є динамічним процесом у якому попередні інтерпретації впливають на нові тлумачення, а нові контексти можуть переосмислювати попередні розуміння, що актуалізує необхідність постійного вдосконалення та корекції розуміння агресії в юридичному контексті, позаяк правові норми можуть змінюватися, а суспільні цінності еволюціонувати.

Узагальнюючи, герменевтичний метод в контексті аналізу агресії надає можливість розглядати це явище не лише як об'єктивний факт, але і як активний, взаємодійний процес розуміння, що враховує суб'єктивність та контекст учасників.

Л. Виготський стверджував, що «все наукове мислення рухається діалектикою» [323]. Діалектичний метод вказує на важливість процесу пошуку істини у рамках універсального мислення, де істина є нестандартним і складним явищем, яке можна досягти лише через активний та невпинний діалог різних поглядів і концепцій, акцентуючись на взаємодії, відносності та розвитку. Предмет наукового пошуку виступає «хорошим аналітичним інструментом, залежить від теоретичних припущень, які вона діалектично зіставляє» [328, р. 99]. Принцип діалектики вказує на те, що істину можна розкрити лише у

контексті постійної динаміки, взаємодії протилежностей та їх постійного розвитку, саме дискурс дає можливість виявлення суті речей через протиріччя та вирішення їх для досягнення глибшого розуміння.

Науковці часто вказують на пріоритетність діалектики, визначаючи її як визначальне поняття у розумінні світу як такого, що незмінно керується законом іронії, який ще на початку ХХ ст. А.-Ф. Амьель вивів як розуміння того, що «життя – це вічна боротьба; воно хоче того, чого не хоче, і не хоче того, що хоче» [206].

Водночас віддзеркалюється переконання у буттєвому існуванні природних законів, які диктують порядок та розвиток, вони є невід'ємною частиною універсального порядку речей і виступають як підґрунтя для формування та розвитку правовідносин. Метод ставить під сумнів статичні та абсолютні концепції і визнає, що істину можна розкрити лише у процесі динамічної взаємодії різних ідей, відображаючи тим самим складність та багатогранність реальності.

Різні доктрини і підходи до природи, сутності та проявів агресії відображають різний її рівень, тобто нівелюючи це явище або ж навпаки виводячи її у контекст домінант. Приміром на підставі аналізу новітніх форм агресивних проявів Д. Олвеус зауважує, що відсутність консенсусу в концептуалізації кібербулінгу призвела до широкого спектру оцінок поширеності, причому окремі автори наводили показники від 3% до понад 40% [294, р. 140].

У контексті цього дослідження діалектика дозволяє розглядати явище агресії як динамічний процес, що виникає через взаємодію та протистояння різних факторів. Агресія розглядається як прояв внутрішнього конфлікту в індивідууму, його реакції на зовнішні стимули та вплив соціокультурного середовища, коли досліджуваний нами предмет виступає як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх протиріч, що формують її характер та розвиток у часі. Принципи діалектики розкривають агресію як частину більшої системи, взаємодіючи з іншими аспектами соціального, психологічного і правового

життя, а динаміка розвитку агресії визначається внутрішніми контроверзами, впливом зовнішніх чинників й соціокультурними та правовими умовами.

Значення і роль цього філософського методу полягає також в тому, що він допомагає приділити особливу увагу розумінню та вирішенню контроверзи, що виникає у процесі міжособистісних відносин і конфліктів, позиціонувати агресію не лише як ізольований факт, але й як результат взаємодії різноманітних сил та факторів у складній мережі відносин.

Діалектичний метод, застосований до аналізу агресії, розкриває потенціал для ґрунтовнішого розуміння цього складного явища, уникнення вузького фокусування на сучасних аспектах національного правового регулювання та намірі відображати бажані прогнозовані позитивні суспільні явища, що позиціонують глибинні причинно-наслідкові зв'язки та внутрішні закономірності. Таким чином дослідження виходить поза межі поверхневого розгляду феномену й всебічно осмислює його природу. Замість того, щоб обмежуватися лише сучасними аспектами правового регулювання, діалектика вказує на важливість розгляду агресії як результату взаємодії різноманітних факторів, таких як психологічні, соціокультурні та індивідуальні аспекти. Продовжуючи інтегрувати діалектичний підхід можна виявити та проаналізувати глибокі корені агресивної поведінки, розкриваючи внутрішні механізми та закономірності.

Боротьба протилежностей, як діалектичний закон у контексті дослідження агресії як правового явища, виявляється ключовим аспектом, що дозволяє сприймати агресію через виявлення конфлікту й боротьби антитетичних сил у суспільстві, у правовому полі та соціальній сфері через існування внутрішніх контроверз, що виникають у різних соціокультурних, психологічних та індивідуальних контекстах. Діалектичний конфлікт у боротьбі виявляється у протилежних інтересах, цінностях та потребах, які лежать в основі агресивної поведінки, а також зумовлює потребу аналізу цього явища як вагомого складника соціального та юридичного порядку. Вона відображає протистояння між правовими нормами, моральними імперативами, інституційними вимогами

та індивідуальними правами, що може виникнути у контексті конфліктів та порушень правопорядку.

Другий рівень методологіювання репрезентовано сукупністю загальнонаукових методів, котрі характеризуються широким використанням у різних наукових дисциплінах, а їх сутність полягає в універсальності та застосовності для дослідження різноманітних явищ. Загальнонаукові методи є необхідною складовою для вивчення агресії, позаяк вони надають можливість враховувати широкий спектр проявів цього складного явища, котрі спрямовані на розвиток загальних принципів і підходів. Ці методи сприяють всебічному розумінню агресії на різних рівнях від індивідуального до соціокультурного та правового. Використання загальнонаукових методів у дослідженні агресії має на меті створення концептуальних рамок та теоретичних моделей, які враховують взаємозв'язок індивідуальних, соціальних, психологічних і правових факторів, що впливають на це явище. Такий підхід сприяє розширенню обсягу знань про агресію враховуючи загальноприйняті принципи, які можуть бути застосовані у різних наукових галузях та дисциплінах.

Первинно доцільно згадати про аналіз і синтез як загальні наукові методи, що представляють собою важливі інструментарій для розуміння та вивчення складних явищ, таких як агресія. Перший – дозволяє розкривати структуру та компоненти агресивної поведінки, виокремлювати основні елементи та зв'язки між ними й включає в себе детальне розглядання різноманітних аспектів: психологічних, соціальних, правових, культурних, що дозволяє визначити основні фактори, які безпосередньо впливають на виникнення та прояв агресії, розширює наше розуміння правової природи агресії, сприяючи виокремленню ключових компонентів та їх взаємодії, позаяк «якісне дослідження може дати розуміння того, як люди та групи розуміють зміни викликані кризами, і як вони реагують на них, а також запропонувати унікальний і цілеспрямований підхід до зменшення їх негативного впливу на суспільство» [242, р. 3]. Зі свого боку рамковий аналіз – це метод аналізу якісних даних за допомогою попередньо визначеної структури, яка окреслює теми, пов'язані з досліджуваним питанням

[315, р. 954], а також «забезпечує сувору аналітичну методологію за допомогою систематичних кроків і здатності «виходити поза межі» визначення тем до інтуїтивних стрибків, які містять якісне дослідження» [238, с. 2062].

З іншого боку синтез дозволяє об'єднати розрізнені частини та аспекти агресії у цілісний концептуальний підхід, забезпечуючи можливість розглядати агресію як комплексне явище, враховуючи взаємодію різних вимірів та чинників. Синтез відкриває можливість створення теоретичних моделей, які враховують різноманітність факторів, що визначають агресивну поведінку, зокрема і формує на основі синтетичних підходів «модель додаткового предмету дослідження» [340]. В аспекті сучасної агресії доцільно передусім говорити про кіберагресію, глобальну екологічну агресію, віртуальний тероризм, хакерську агресію, маніпуляційні атаки, кібершантаж, віртуальне шпигунство, вірмінг тощо.

Об'єднання аналізу і синтезу створює умови для глибокого розгляду агресії в правовому контексті, допомагаючи розкрити сутність цього явища та розробити ефективні підходи до його правового регулювання.

Метод аналогії є філософсько-логічним інструментом, що використовується для розуміння і пояснення явищ або ситуацій на основі їх подібності до відомих або раніше досліджених об'єктів чи явищ, Він ґрунтується на припущенні, що подібні об'єкти мають подібні властивості або можуть виявляти схожі закономірності.

Аналогічний підхід використовується для перенесення знань чи висновків отриманих у контексті одного об'єкта на аналогічний об'єкт чи ситуацію, дозволяє розширити наше розуміння невідомого або менш вивченого явища, базуючись на вже існуючих знаннях про аналогічні аспекти. Відтак метод аналогії відіграє особливу роль у визначенні глибинних схожостей та взаємозв'язків між об'єктами чи явищами сприяючи розумінню нового чи складного матеріалу через призму відомого та дослідженого.

Використання методу аналогії у правовому дослідженні агресії допомагає визначити її статус, кваліфікацію та наслідки шляхом порівняння зі схожими

юридичними ситуаціями. Окрім цього дозволяє порівнювати формулювання законів і правових статей, що стосуються інших правопорушень чи протиправних дій з метою виявлення подібностей та визначення юридичних аспектів агресії. Порівняння правових норм міжнародного права щодо протидії агресії допомагає визначити, як міжнародне співтовариство регулює аналогічні ситуації та, як міжнародні стандарти можуть бути застосовані. У дослідженні агресії можна використовувати аналогії з іншими злочинами, такими як напад чи побиття, для з'ясування спільних елементів й правових наслідків, аналогії із кіберзлочинами, конфліктами між сусідами, домашніми злочинами чи колективними конфліктами допомагають розуміти соціальні та правові аспекти агресії на різних рівнях.

Боротьба з агресією та боротьба з правопорушеннями можуть бути представлені аналогічно, враховуючи їх спільні цілі та методи. Обидва поняття відображають прагнення забезпечити гармонію, безпеку та справедливість у суспільстві, позаяк ці дві моделі превенції орієнтовані на утримання порядку, захист прав та інтересів громадян, а також покарання осіб, що порушують закон.

Етичний метод дослідження відзначається акцентом на встановленні та оцінці етичних рамок, які керують поведінкою та діяльністю учасників дослідження, виокремлює основні моральні принципи та цінності, що повинні бути дотримані під час проведення дослідження, та спрямований на мінімізацію можливого впливу навчання на досліджуваних. Так, А. Мавханду-Мудзусі вмотивовує, що «під час проведення досліджень принципово важливо дотримуватися універсальних етичних принципів з метою мінімізації шкоди та максимізації користі» [281].

Дотримання норм наукової чесності у контексті дослідження агресії передбачає високий стандарт інтелектуальної та етичної чесності на усіх етапах наукового процесу. Важливо уникати будь-яких спроб маніпуляції чи спрямування результатів дослідження для вигоди певних інтересів чи поглядів. Тому ретельне й об'єктивне представлення отриманих даних є невід'ємною

частиною цього принципу. У контексті агресії це означає врахування різноманітності та комплексності явища, уникаючи вибірковості або викривлення фактів для підтримки певних теоретичних чи ідеологічних уявлень. Вчений-методолог Т. Марлі зауважує, що існують етичні проблеми, пов'язані з будь-якими практиками універсалізації, такими як вторинний аналіз інших дослідників. Тому вказане спрямовує нас у межах дисертаційної роботи висвітлювати всі аспекти агресії, враховуючи різні контексти, фактори та перспективи розуміння явища [278, р. 163].

Підтримка об'єктивності також передбачає розкриття можливих обмежень та невизначеностей у дослідженні агресії, приміром, визнання можливих альтернативних тлумачень результатів чи узагальнення, а також врахування потенційних впливів особистих переконань на інтерпретацію даних. Такий підхід забезпечує високий стандарт добросовісності у дослідженні агресії та сприяє розвитку наукової інтегритетності.

Використання методу абстрагування, у дослідженні агресії передбачає відокремлення конкретних деталей чи контексту для визначення загальних закономірностей або понять. Він спрямований на виявлення та аналіз універсальних аспектів агресії, що можуть існувати незалежно від конкретних ситуацій чи обставин. У контексті агресії абстрагування має включати: аналіз структурних аспектів агресії, які можуть спостерігатися у різних контекстах та серед різних груп; ідентифікацію загальних факторів, які можуть впливати на виникнення агресії у різних ситуаціях; розробка абстрактних моделей агресивної поведінки, які дозволяють уникнути конкретних деталей, фокусуючись на їхніх загальних рисах; визначення універсальних термінів та понять, які можуть описувати агресію в узагальненому контексті; формулювання теоретичних концепцій агресії, які базуються на абстрактних принципах та загальних закономірностях.

Агресивні прояви, особливо в контексті домашнього насильства містять в основі чутливу інформацію, що потребує абстрагування від гіперіндивідуалізації проблеми, адже як слушно зауважують Е. Хьопфнер та М.

Промбергер, певні «делікатні теми можуть викликати емоційні виклики, нести стигми, табу або навіть правові наслідки» [247].

Отож, метод абстрагування дозволяє вченим розглядати агресію як абстрактний чинник, ідентифікувати універсальні закономірності та поняття, що лежать в основі цього явища та розвивати теоретичні підходи до його розуміння.

Комплексний метод у дослідженні агресії включає в себе глибокий та всебічний підхід, що ґрунтується на поєднанні різних наукових та філософських підходів для повнішого розуміння цього складного явища. Як відзначає Л. Лізарондо «комплексні докази можуть підтверджувати або триангулювати результати чи висновки шляхом вивчення ступеня узгодженості між даними» [272]. Цей метод передбачає не лише аналіз конкретних виявів агресії, але і розкриття глибинних філософських засад, які можуть бути пов'язані з її виникненням. Дослідження агресії не обмежується лише зовнішніми проявами, але враховує поєднання правових, психологічних, соціокультурних, етичних, аксіологічних, міжнародних та філософських вимірів. Вказане репрезентує комплексність явища агресії, що виявляється в його многогранності, оскільки об'єднує різноманітні аспекти та взаємодії, які визначають його природу та прояв.

Цей метод дозволяє поглибити розуміння агресії розкриваючи її корені у людській природі, соціокультурних умовах, а також в етичних та моральних переконаннях, враховуючи широкий спектр факторів, включаючи історичні, культурні, економічні та психологічні аспекти, а також етичні норми, які визначають суспільний контекст та юридичні норми, які формують правову матерію. Також встановлює можливість не лише описати та класифікувати агресію, але й розкрити її глибинні сенси та взаємозв'язки з іншими явищами, створює основу для розвитку не лише наукових теорій, але і філософських-концепцій, що допомагають осмислити природу агресії в ширшому культурно-правовому та етичному контексті.

Третій рівень методологування відкриває концентрацію на правовій природі й юридичному прояві агресії шляхом використання комплексу спеціально-юридичних методів.

Застосування таких методів дослідження спрямовані на аналіз агресії з юридичного погляду, зосереджуючись на її взаємодії з юридичною системою, а їх суть полягає в застосуванні специфічних юридичних підходів та інструментів для вивчення, розуміння та класифікації аспектів агресії в юридичному контексті через розкриття таких аспектів агресії як порушення законів, правові наслідки агресивних актів, визначення відповідальності, застосування юридичних норм та стандартів до конкретних ситуацій.

Метод юридичної експертизи у контексті дослідження агресії є методом, що передбачає глибокий аналіз конкретних ситуацій, пов'язаних із здійсненням агресивних дій, з точки зору їхньої відповідності чи порушення юридичних норм. Цей процес включає в себе ретельне вивчення чинного законодавства, визначення правового статусу учасників конфлікту, оцінку юридичних фактів, встановлення можливої юридичної відповідальності та розробку рекомендацій для вирішення конфлікту в юридичних межах. Юридична експертиза допомагає розкрити юридичний вимір агресії, встановити відповідність дій учасників законодавчим нормам та сприяє розробці юридично обґрунтованих підходів до вирішення аналогічних ситуацій. З. Загинею розтлумачує широке розуміння юридичної експертизи виводячи її з всеосяжності юридичної практики, яка «за видами діяльності її суб'єктів може виокремлюватися на правотворчу, правореалізаційну (правозастосовну, практику додержання, використання й виконання певних прав і обов'язків), правоохоронною, інтерпретаційною (роз'яснювальною) тощо. Відтак у широкому розумінні правова експертиза є діяльністю, яку реалізують спеціально уповноважені особи, що мають спеціальні фахові знання, необхідні для вирішення питань, що виникають у процесі здійснення будь-якого виду юридичної практики» [64, с. 271].

Вагомо підкреслити, що агресія не завжди приводить до юридичної відповідальності, але при дослідженні агресивних дій, особливо в контексті

юридичного аналізу, важливо розглядати можливі наслідки у відповідності до чинного законодавства. Саме юридична експертиза агресії дозволяє визначити, чи порушені закони чи юридичні норми у конкретних обставинах. У деяких випадках агресивні дії можуть мати правові наслідки, проте не завжди юридична відповідальність є автоматичним результатом агресії, і вона може бути визначена в залежності від багатьох факторів, включаючи характер агресії, наявність доказів, наміри, обставини та інші фактори, які можуть враховуватися у межах юридичного аналізу.

Юридичне моделювання у контексті дослідження агресії – це процес створення абстрактних юридичних моделей, які відображають ключові аспекти агресії з юридичного погляду. Цей метод спрямований на створення концептуальної картини агресивних подій та їхніх юридичних взаємозв'язків для поглибленого розуміння юридичних аспектів цього явища. У процесі юридичного моделювання ми передбачаємо потребу врахування наступних чинників:

- юридичних зв'язків, котрі детермінують визначення відносин та взаємодій між суб'єктами агресії з точки зору юридичних стандартів;
- механізмів правового регулювання для вирішення ситуацій агресії;
- відтворення юридичних наслідків агресії та їхніх можливих розвитків;
- визначення ключових юридичних понять та категорій, які характеризують агресію, а також суміжних понять, особливо « насильство» та «конфлікт»;
- юридичні сценарії взаємодій між сторонами в різних правових та суспільно-політичних контекстах.

Вивчення агресії потребує використання методу правового толерування, який науковцями визначається як інноваційний [213, р. 282] та означає зосередження на ретельному аналізі й розумінні того, в якій мірі суспільство та юридична система толерує різні форми агресії. Толерування передбачає

аналіз юридичних обмежень, оцінку толерантності на рівні громадськості та вивчення юридичної відповідальності за агресивні дії.

Толерування – це не лише пасивне прийняття інших поглядів чи поведінки, але й активний інтелектуальний процес, який вимагає відкритого розуміння, глибокого співчуття та готовності розділити свої знання та досвід. У філософському контексті толерантність виявляється у здатності рефлексії, або внутрішнього віддзеркалення, де індивідуум розглядає власні переконання, враховує різноманітні точки зору та постійно розвиває свій розум та світогляд. Толерування виступає своєрідним філософським віддзеркаленням, що визначається готовністю не тільки приймати інші погляди, але й поглиблювати своє розуміння світу через їх аналіз та інтеграцію у власну систему цінностей. Тому толерантність стає не лише дією, але й філософським станом свідомості, який покликаний формувати глибоке розуміння різноманітності та складності людського існування.

Запропонований нами метод включає в себе ретельне оцінювання практики застосування юридичних норм та законів у контексті агресії, аналіз того, наскільки ефективно юридична система реагує на ці дії. Основна мета – визначення рівня толерантності суспільства та готовності правової системи реагувати на агресію, а також розробка рекомендацій для покращення цього процесу.

Юридико-компаративний метод у контексті дослідження та політики протидії агресії є інструментом для розгляду та порівняння різних юридичних систем, які регулюють соціальні відносини, що визначається як засіб пізнання та удосконалення правового регулювання у вимірах соціальної політики з пріоритетом на протидії агресії. Він використовується нами для глибокого розуміння та аналізу різноманітних правових систем, спрямованих на визначення кращих практик та можливостей удосконалення в сфері протидії агресії та включає в себе філософське обґрунтування правових принципів, вивчення історичного контексту їхнього становлення, а також аналіз етичних аспектів, що визначають їхню дієвість.

Такий метод дозволяє не лише порівнювати юридичні підходи, а й враховувати філософські та соціокультурні відмінності, сприяючи створенню більш глибокого та узгодженого правового регулювання з метою протидії агресії шляхом вивчення різноманітних правових традицій та системи, а також розкривати їхні сильні та слабкі сторони у контексті протидії агресії. Використання юридико-компаративного підходу передбачає аналіз правових рішень, законодавчих актів, судової практики та юридичної доктрини різних країн чи юридичних систем.

Цей підхід також акцентує на важливості розуміння культурних та історичних аспектів, які впливають на формування правових норм у суспільствах, порівнюючи різні моделі юридичного регулювання протидії агресії, дослідники можуть ідентифікувати найбільш ефективні та відповідні підходи, що сприяє подальшій адаптації та удосконаленню національних правових систем.

Метод авторського опитування – це особливий підхід до збору даних, коли дослідник використовує власні розроблені інструменти опитування для отримання інформації від об'єктів дослідження. Цей метод передбачає створення унікальних питань або опитувальників, спеціально адаптованих для конкретного дослідження агресії.

У процесі авторського опитування ми сконцентровуємося на визначенні ключових аспектів агресивної поведінки через виділення значущих питань для отримання глибшого розуміння індивідуального досвіду або думок учасників. Він дозволяє нам максимально персоналізувати процес збору даних, забезпечуючи гнучкість і адаптованість до конкретних особливостей досліджуваного явища. Зазначимо, що ми враховували чутливість етичних питань та намагалися ефективно забезпечувати конфіденційність даних, що збираються в рамках авторського опитування.

Опитування проводилося нами протягом 2019-2022 років в трьох обласних центрах України. Зокрема м. Львів, м. Одеса та м. Ужгород, що дало можливість представити різні регіони країни. Первинно планувалося проводити

систематично опитування протягом червня відповідного року, проте політичні, пандемічні та військові загрози інколи корегували часові межі. Групи респондентів поділені на загальні – рандомне опитування громадськості різних вікових груп і статей та спеціальні групи (студенти закладів вищої освіти – ця група може надати інформацію про вияви агресії серед молоді, фактори, що її спричиняють, і можливі способи протидії; наукові працівники, що виступають як фахівці в галузі психології, соціології, правознавства та політології, що дозволяє репрезентувати експертну оцінку агресивних проявів).

Рандомне опитування дозволяє представити більш об'єктивне уявлення про різноманіття поглядів та досвіду щодо агресії в українському соціумі загалом, а такий підхід може бути корисним, позаяк дозволяє отримати різні перспективи та уникнути вибіркового спрямування дослідження шляхом забезпечення випадкового вибору у межах визначеної географічної області чи конкретного критерію, щоб максимально репрезентувати цільову аудиторію.

Кількісна оцінка респондентів: 1342 осіб – загальна рандомна група, 388 осіб – студентська група, 112 осіб – науково-експертна група. Статистична похибка становить не більше 4 %. Результати репрезентовані в додатках Б.1-Б.12.

1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження

У філософії термін «категорія» використовується для позначення одного з основних понять, яке вказує на абстрактні та універсальні аспекти буття чи мислення. Сам термін «категорія» походить від грецького слова «kategoria», що означає «звинувачення» або «висловлення». Використання терміну у сучасній філософії зберігає його первісний сенс – категорії розкривають, виражають чи аналізують аспекти реальності.

Архітектором терміну «категорія» у філософії є Аристотель. У філософії Аристотеля термін «категорія» використовується для позначення різновидів буття або, точніше, способів, якими можна висловити існування речей. У його

творі «Категорії» вони є фундаментальними поняттями, що допомагають класифікувати та розуміти різні аспекти реальності.

Представники стенфордської школи права стверджують, що «Категорії» Аристотеля є винятково важливою працею філософії. Вона не лише є основою власних філософських теоретизувань Аристотеля, але й справила безпрецедентний вплив на системи багатьох найвидатніших філософів західної традиції. Набір доктрин у «Категоріях», які ми надалі називатимемо категоріалізмом, забезпечує основу для дослідження широкого спектру філософсько-правових досліджень Аристотеля, починаючи від його обговорень часу та змін у фізиці до науки про буття як буття в метафізиці [200].

Аристотель виділив десять категорій, які представляють різновиди буття і включають в себе такі аспекти, як сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, діяння, пасивність та спосіб [212]. Категорії Аристотеля стали ключовим елементом його онтології, де вони допомагають визначати, як різні об'єкти існують та взаємодіють. Вони також вплинули на розвиток логіки, де категорії використовуються для аналізу та класифікації понять. Вказані категорії можуть розглядатися як різновиди «предикатів буття» – способів вираження того, що існує чи може існувати у реальності. Ці категорії використовуються для аналізу та класифікації всього, що може бути предметом розуміння чи роздумів філософа.

Кантівське розуміння категорій представляє собою ключовий аспект його критичної філософії. Згідно з Е. Кантом категорії є апріорними формами мислення, що означає, що вони передують будь-якому конкретному досвіду чи сприйняттю. Ці апріорні концепції слугують не лише організаторами нашого інтелектуального апарату, але і структурують сам досвід, надаючи йому логічну та системну форму.

Основна ідея полягає в тому, що без цих апріорних форм, які включають категорії, досвід був би безладним, безструктурним та нездатним до розуміння. Кант розглядав категорії як універсальні концепції, які визначають рамки

нашого сприйняття реальності, а не лише як інструменти для класифікації об'єктів.

I. Кант сперечається з концептуальним підходом Аристотеля, запитуючи: які форми судження розглядає логіка. Його відповідь полягає в тому, що всі судження мають «кількість» (загальну, окрему чи одиничну) і «якість» (ствердну, негативну чи нескінченну). Усі вони повинні інстанціювати одне з «відношень» (категоричне, гіпотетичне чи диз'юнктивне) і одну з «модальностей» (проблематична, асерторична чи аподейктична) [331]. I. Кант пропонує виводити свої категорії з цих форм або аспектів судження, отримуючи під «кількістю» відповідний список єдності, множинності та тотальності; реальність, заперечення та обмеження під «якістю»; приналежність і існування, причинність і залежність і спільнота під «відношенням»; і можливість–неможливість, існування – неіснування та необхідність – випадковість під «модальністю». Він прикидається, що їх виведення з типів суджень робить його категорії вищими над аристотелівськими, оскільки ця процедура нібито гарантує, що всі концепції чистого розуміння, а не інші, систематично відкриті [308].

Отже, для I. Канта категорії виконують подвійну функцію: вони структурують наше мислення і, одночасно, визначають структуру самого досвіду, надаючи йому певну системність та послідовність.

Найвизначнішим сучасним внеском у теорію категорій є внесок Г. Райла, який намагається пролити світло на труднощі, які Аристотель залишив цілком неясними: як ідентифікувати та розрізняти категорії. Г. Райл стверджує, що можна визначити логічну категорію або тип виразу, з'ясовуючи поле форм речень, до яких воно може входити без результуючої абсурдності. Г. Райл виокремив «помилку категорії», яку розумів породженням абсурду як результату не лексичних чи граматичних неправильностей, а марних зусиль поєднати логічно непоєднане. Він задумав теорію категорій як діагностичний інструмент для викриття та вирішення хронічних філософських суперечок. Мислитель припустив, що сперечальники, скажімо, з обох сторін, скажімо,

проблеми розум-тіло, насправді перебувають у протилежних цілях: вони висунули пропозиції, які лише здавалися суперечливими, оскільки їхня різниця в типах усуває можливість будь-яких логічних зв'язків, чи то наслідків або несумісності між ними. Одного разу Г. Райл був готовий зайти так далеко, щоб проголосити, що «філософія – це заміна категорій-звичок категоріями-дисциплінами» [315].

Гегелівське розуміння категорій в рамках його філософської системи є важливим аспектом його концепції абсолютної ідеї та процесу пізнання і розвитку. Для Гегеля категорії не є просто статичними абстракціями чи апріорними формами, як це було у Канта, але їхнє розуміння включає аспект динамічного руху та розвитку.

За гегелівською концепцією, категорії є не тільки інструментами розуму для розуміння світу, але й активними складовими процесу розвитку абсолютної ідеї, яка є основною реальністю. Категорії визначаються діалектичним методом, який полягає в їхньому постійному русі, зміні та взаємодії. Гегель розглядав розвиток категорій як процес розвитку самої ідеї, від абстракції до конкретності, від потенційності до актуальності. Цей процес відбувається через діалектичний взаємозв'язок та взаємодію протилежностей. Отже, гегелівське розуміння категорій визначає їхню роль у творенні і розвитку реальності, враховуючи їхню активну участь у динаміці процесу пізнання та розвитку абсолютної ідеї [317].

В загальному сенсі, категорії в філософії служать для узагальнення, класифікації та аналізу понять, і вони грають ключову роль у створенні систем філософського знання та розумінні різних аспектів реальності.

Тепер звернемося до поняття «агресія» у філософсько-правовому вимірі. Сутність агресії визначається як складний та багатогранний феномен, що охоплює широкий спектр аспектів людського життя та взаємодії. Філософський підхід до розуміння агресії включає в себе розгляд її природи, коренів, етичних і моральних аспектів, а також соціокультурних та політичних визначників.

Філософія досліджує корені агресії в психічних, емоційних та когнітивних аспектах людської природи. За допомогою аналізу різних шкіл мислення, філософи розглядають, чи агресія є вродженою, чи формується в процесі соціалізації та впливу оточуючого середовища.

Етичний та моральний вимір агресії в філософії виявляється в розгляді питань про справедливість, права та обов'язки. Філософи аналізують, чи є агресія неприпустимою з точки зору моральності, як вона співвідноситься з правами людини та чи існують об'єктивні етичні норми, що обмежують агресивну поведінку.

Соціокультурний та політичний вимір агресії вивчається в контексті соціальних структур, норм та цінностей. Філософи аналізують, як соціальні умови, інституції та політична система можуть сприяти або стримувати прояв агресії в суспільстві.

Отже, сутність агресії у філософському вимірі відображається в її комплексності, що включає в себе багато аспектів, що взаємодіють між собою та визначають сприйняття, реакції та наслідки цього феномену в житті індивіда та суспільства.

Всі ці визначені прояви агресії будуть досліджені нами в межах інших підрозділах дисертаційної роботи, а зараз вважаємо за необхідне визначитися з двома визначними тлумаченнями агресії – як соціокультурного феномену і як правового явища.

Активізація наукових досліджень у ХХ ст. довкола предмету феномену агресії закріпила за нею міждисциплінарний статус та відображає багатовимірність соціального буття. Тому, зрозуміти сутність феномену агресії як феномену сучасного суспільства виглядає можливим завдяки потенціалу філософії права шляхом експлікації наявних наукових підходів. У процесі осмислення феномену агресії дослідники зіштовхуються з простим, однак парадоксальним явищем: зазвичай, при безпосередньому спостереженні за поведінкою індивідуумів не виникає значних труднощів в оцінюванні їх дій –

агресивного чи неагресивного вони характеру, натомість формулювання точної та ґрунтовної дефініції поняття «агресія» викликає значні ускладнення.

У наукових напрямках (філософському, історичному, правовому, політологічному, соціологічному, антропологічному, психологічному, біологічному) наводиться широкий спектр дефініцій означеної категорії. Попри це, і дотепер поняття «агресія», «агресивність» «наси́льство» доволі часто ототожнюються в суспільній свідомості, як на побутовому вжитку, так і на рівні наукового мислення, тому виникає необхідність визначити саме термін «агресія». Класичну дефініцію агресії було запропоновано А. Бассом, який схарактеризував агресію як реакцію, що завдає шкоди іншому організму. Зокрема, вчений виокремив три основні шкали за якими можна визначити агресивні дії: 1) фізична – вербальна (застосування сили стосовно іншої людини, нанесення тілесних ушкоджень, побиття, нанесення ударів холодною зброєю, поранення за допомогою вогнепальної зброї); 2) активна – пасивна (агресія, що спрямована на іншу особу); 3) пряма – непряма (прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю [177, с. 14–15]. Погоджуємося з думкою більшістю науковців в тому, що ця дефініція є надто схематичною, адже з одного боку передбачає такі види поведінки, що не стосуються категорії агресивного, з іншого – не враховує такі категорії як мислення та емоції. Поведінка людини може визначатися агресивною тоді, коли має намір викликати негативні наслідки для об'єкта агресії, що передбачає очікування результату від певної дії.

Більш чітке визначення агресії було запропоноване Р. Бероном та Д. Річардсоном, які розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настанову. Агресія ж у суспільстві не відбувається без певних мотивів і настанов, а відтак це явище складніше, ніж тваринна агресія, саме тому її доцільно визначати як наси́льство. Тварина здатна до агресії, проте не спосібна до наси́льства, останнє є прерогативою людини як спотворена реакція її організму та особистості на подразнення від

навколишнього природного та соціального середовища. Згідно позиції вчених агресивні прояви можна вповільнити, якщо створити в суспільстві такі умови: потенційні агресори не зазнають значного провокування; фактично не отримують жодної вигоди від застосування агресії; можливе покарання за агресивні дії буде суворим; висока ймовірність покарання [3, с. 111].

На низку істотних характеристик феномену агресії вказав С. Фішбах, яким виокремлюється на експресивну, ворожу та інструментальну агресії. Експресивна агресія являє собою мимовільний вибух гніву та люті, безцільний, що швидко зупиняється, а джерело порушення спокою не обов'язково зазнає нападу. Інструментальну агресію вчений розмежовує на індивідуально та соціально мотивовану (також можна говорити про корисливу та безкорисливу, антисоціальну та просоціальну агресії). Він зауважує, що у зміст дефініцій агресії та агресивної поведінки слід включити аспект порушення правових норм. Приміром, фізичний самозахист чи дисциплінарне покарання, є усталеними формами правомірної поведінки, і тому агресію потрібно розглядати в контексті порушення правових норм і моральних цінностей соціуму [271, р. 121].

Згідно позиції А. Адлера, агресивність є невід'ємною властивістю свідомості, що організовує її діяльність. Агресія ним осмислюється у значно ширшому контексті як напруга протилежних сторін: життя та смерті, суб'єкта і об'єкта, тези й антитези, любові та війни [301, р. 21].

На думку А. Бандури, більшість особливостей нашої поведінки розвивається шляхом наслідування певним моделям. Спостерігаючи за поведінкою інших людей та суспільного ладу, індивідууми легко опановують агресивну поведінку та загальну стратегію для своїх наступних дій. Якщо ж об'єкт буде покарано за його агресивність, це зменшить прояв агресії. Також він запропонував схему основних компонентів комплексного аналізу агресії: а) спосіб, через який здобуваються агресивні дії, їх джерело; б) фактори, що стимулюють виникнення агресії; в) умови, що регулюють виконання таких дій [5, с. 21].

З методологічної точки зору, для дискурсу агресії важливим внеском виступила фроммівська диференціація феномену агресії на доброякісну, яка частково сягає світу людських інстинктів, та злякисну, яка випливає з людського характеру, з людських пристрастей екзистенційного характеру.

У контексті цього поділу, доброякісною агресією Е. Фромм називає таку, що є захистом, справедливою реакцією на загрози існуванню, відголоском природних інстинктів, що мають місце і у людей, і у тваринному світі: вона є адаптивною, захисною реакцією та допомагає вижити як окремому індивіду, так і всьому людському роду, вона виявляється біологічно та слабне, коли відсутні небезпеки [6, с. 124].

Як альтернатива, злякисна агресія у фроммівській інтерпретації є результатом актуалізації волі до влади, прагнення до домінування над іншими, потяг до руйнування. У своїх роботах Е. Фромм називає її деструктивністю відшукує її коріння у соціальному вимірі буття людини, у безпосередньому способі життя людини та культурних чинниках: «в основі злякисної агресії – не інстинкт, а деякий людський потенціал, корені якого приховані в умовах самого існування людини» [166, с. 231]. Отже, з аналізу випливає, що агресію в людині провокує недостатня актуалізація екзистенційних потреб – відчуття власного Я, світоглядних настанов, свободи тощо.

Згідно теоретичних положень Л. Берковіца, «перший крок, який потрібно зробити, щоб зрозуміти єство агресії, полягає в тому, щоб знайти ясне і чітке формулювання даного поняття» [7, с. 24]. Проте серед значної кількості дефініцій поняття «агресія», що були сформульованими авторами у різні періоди історії, на жаль, жодне не може претендувати на універсальність.

З точки зору етимології, термін «агресія» походить від латинського слова «*aggressio*», що означає у перекладі «напад». У сучасній політології агресія визначається як «пряме чи непряме застосування збройної сили однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої».

Цей напад... характеризується ініціативою та задумом. Найнебезпечніша форма – збройний напад» [8, с. 83].

Словник із психоаналізу дає своє тлумачення агресивності: це – тенденція чи сукупність тенденцій, що проявляються в реальній поведінці або фантазуванні, мета яких полягає в тому, аби нашкодити іншій людині, знищити, примусити до будь – яких дій, принизити її тощо. Агресія може виражатися не лише у прямій дії руйнування або насильства. Будь-яка поведінка, як негативна (наприклад, відмова від допомоги), так і позитивна, символічна (наприклад, іронія), за дієвого здійснення може виконувати функцію агресії [10, с. 495].

Нормативне визначення агресії міститься у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 року. За ним, агресія – поняття сучасного міжнародного права, яке охоплює будь-яке незаконне з точки зору Статуту ООН застосування сили однією державою проти територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави [9].

Збройний напад однієї держави на іншу вважається міжнародним злочином проти миру і безпеки людства. Поняття агресії включає ознаку ініціативи, означає застосування будь-якою державою сили першою. Здійснювані в порядку самооборони, навіть із застосуванням збройної сили, дії держави, яка піддалася нападу, не можуть вважатися актом агресії, також як колективні дії держав, які робляться у відповідності зі Статутом ООН для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Об'єктом агресії також зазвичай є держава.

Агресивною поведінкою при цьому, є навмисна поведінка, яка спрямована на спричинення шкоди, нею не вважається ненавмисне, випадкове нанесення шкоди. Агресивністю, з точки зору сучасної психологічної науки, є стійка властивість особистості, яка знаходить вираз у готовності до прояву агресії [77, с. 51]. Аналогічне бачення демонструє в своїй праці і Л. Берковець, який наголошує на відмінності, хоча і взаємопов'язаності феноменів агресії і агресивності [7, с. 12].

У соціальному контексті більшістю фахівців приймається таке визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Агресію зазвичай розглядають як модель поведінки і в її межах вивчають тільки ті дії, які заподіюють шкоду або збитки лише живим істотам. Існує й більш широке тлумачення, за якого під агресією розуміють дії, що завдають шкоди не тільки людині або тварині, а й узагалі будь – якому живому чи неживому об'єкту [97, с. 77].

Агресія в соціальній сфері також визначається і за допомогою гегелівського формулювання поняття насильства: «...насильство ззовні є особливе, що протистоїть особливому, захоплення його власності, нове страждання» [113, с. 84]. Це формулювання, на думку І. Шаблінського, слід використовувати як фундаментальне. Як білогічне є передумовою соціального, так і агресія в природі є передумовою насильства у сфері соціальній. В соціальній сфері агресія людини проти людини, або групи людей проти іншої групи людей, має нові риси і якості порівняно з агресією хижака в природі, і тому в соціалізованому вигляді вже виступає як насильство. Агресія в суспільстві, на відміну від агресії в природі, має підґрунтя, яке робить її насильством. Це нігілізм, тероризм та війна [183, с. 86].

Погоджуємося з автором у тому, що агресія органічно пов'язана з насильством і є його природним підґрунтями, як для людського суспільства – соціальної матерії підґрунтям є природне середовище, зокрема, жива матерія, в якій агресія є обов'язковим атрибутом. Проте агресія як явище не є тотожною насильству, як не тотожні жива матерія і соціальна матерія [17, с. 88].

Агресію варто відрізнити від агресивності, тобто форму поведінки від риси особистості. Агресія – це сукупність певних дій, якими заподіюється шкода іншому об'єкту; а агресивність забезпечується готовністю особи, на яку спрямована агресія, сприймати й інтерпретувати поведінку агресора відповідним чином. У цьому сенсі, напевно, можна говорити про потенційно

агресивне сприйняття і потенційно агресивну інтерпретацію як про стійкі особистісні риси світосприйняття і світорозуміння.

Агресивність можна розуміти і як реакцію особи на фрустрацію потреб і конфлікт, що проявляється в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованій на повне або часткового обмеження волі, дій, волевияву іншої людини або спільноти, керування ними, на заподіяння їм шкоди або страждань.

Спроба відмежувати поняття «агресія» і «агресивність» призводить до формулювання низки вкрай важливих попередніх висновків. З одного боку, не за усякими агресивними діями суб'єкта насправді стоїть агресивність особи як риса, з іншого – агресивність людини зовсім не завжди проявляється в явно агресивних діях. Прояв або не прояв агресивності як особистісної риси у певних актах поведінки завжди є результатом складної взаємодії транситуативних і ситуаційних чинників.

У випадку агресивних дій неагресивної особи в основі домінування даної системи дій лежить фактор ситуації, а якщо мають місце агресивні дії агресивної особи, то першість належить особистісним якостям даної людини. Як риса особистості агресивність тісно пов'язана з жорстокістю, але не збігається з нею. Якщо жорстокість ніколи не знаходить схвальної оцінки, то агресивність часто приймає соціально толерантні форми, наприклад, у спорті. Агресивність як психологічне явище в моральному плані є нейтральною, зрозуміло, якщо вона не призводить до соціально небезпечних, протиправних форм поведінки.

Інтерпретація агресії як такої залежить від виховних та інших впливів на особистість із перших днів життя, емоційних відносин, що складаються в людини з її оточенням. Агресивна людина може бути і не жорстокою, якщо нею не керує мотив заподіяння школи і страждань заради них самих. Проте жорстока людина завжди агресивна.

Розглянемо агресію в правовому вимірі. Первинно його слід абстрагувати через категорії, які визнані міжнародним співтовариством, тобто через становлення і розвиток норм міжнародного права.

У сучасному міжнародному праві агресія (лат. *aggressio* – напад) вважається одним із найтяжчих міжнародних злочинів, позаяк становить пряму і серйозну загрозу миру та безпеці людства. Небезпечність цього злочину зумовлена тим, що він спрямований проти основоположних принципів міжнародного права, а саме: відмова від погрози силою та застосування її у міжнародних відносинах; вирішення спорів мирними засобами; суверенної рівності держав; поваги до державного суверенітету; невтручання у внутрішню справу інших держав тощо. З огляду на це, визначальним напрямом діяльності ООН, інших міжнародних організацій, інституцій та держав є сприяння міжнародному миру та безпеці шляхом застосування ефективних спільних заходів як на міжнародному, так і національному рівні, з метою попередження та елімінації загрозам миру, протидії актам агресії чи іншим діям, які порушують мир, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права. Задля реалізації цієї мети міжнародною спільнотою встановлена заборона на ведення агресивних війн, щораз удосконалюється міжнародно-правовий інститут кримінальної відповідальності за ведення агресивної війни чи вчинення злочину агресії. Особливості «агресії» як імперативної норми сучасного міжнародного права зумовлена насамперед тривалою відсутністю її чіткої загальновизнаної дефініції. Позаяк, саме ідентифікація злочину агресії у міжнародному праві сприяє ефективній та оптимальній співпраці у сфері захисту прав та законних інтересів суб'єктів міжнародних правовідносин від цього злочину.

Вагомим кроком у юридичному закріпленні злочинності агресії стало прийняття Гаазьких конвенцій (1899 р. та 1907 р.) щодо мирного вирішення міжнародних зіткнень. Однак, ці конвенції визначили лише закони і звичаї війни, але не передбачали прямої заборони злочину агресії. Масштаби та наслідки Першої світової війни виразно продемонстрували вагомість для май-

бутнього розвитку людства необхідність заборони агресивних війн. Відтак світове співтовариство консолідувалося довкола ідеї прийняття юридично зобов'язуючих міжнародних документів, які би передбачали пряму або опосередковану заборону агресивної війни. У результаті Паризької мирної конференції (10 січня 1920 р.), яка на правовому рівні задекларувала завершення Першої світової війни, було сформовано Лігу Націй – першу міждержавну організацію, до принципіальних завдань якої входило збереження миру. Відповідно до Статуту Ліги Націй до основних її завдань щодо збереження миру входило: зобов'язання держав Ліги Націй бути противником будь-якої агресії; взаємні домовленості будь-які спори вирішувати дипломатичним способом, а у випадку такої неможливості вони абсолютно розглядаються третейським судом; зменшення та обмеження озброєння [1].

Згодом, на п'ятій Асамблеї Ліги Націй (1 жовтня 1924 р.) представниками дев'ятнадцятиох держав був підписаний Женевський протокол про мирне вирішення міжнародних спорів, який визначив агресивну війну як міжнародний злочин [61]. Показову вагомість Женевського протоколу було визнано у вироку Нюрнберзького трибуналу 1946 р., попри те, що «протокол ніколи не був ратифікований, він був підписаний керівними державними діячами світу, які представляли переважну більшість цивілізованих держав і народів, а тому може розглядатися як переконаний доказ наміру затаврувати ганьбою агресивну війну як міжнародний злочин» [61].

Агресивну війну як міжнародний злочин кваліфікувала Декларація Ліги Націй про агресивні війни, в якій було підтверджено наявність звичаєвої норми міжнародного права про заборону агресії. Декларація містила два основні положення, а саме: 1) будь-яка агресивна війна вважалася забороненою; 2) у вирішення спору між державами вони зобов'язані застосовувати мирні заходи [61].

Вихідним правовим актом, який повністю заборонив війну як знаряддя національної політики, був Паризький пакт (Пакт Бріана-Келлога) 1928 р. – перший багатосторонній договір про відмову від агресивної війни, учасниками

якого стала переважна більшість держав. Так, у статті 1 Паризького пакту відзначалося, що сторони «засуджують використання війни для врегулювання міжнародних спорів і відмовляються від її застосування в своїх взаємовідносинах», відповідно стаття 2 декретувала обов'язок врегулювати міжнародні спори та конфлікти лише мирними засобами [8, с. 11]. Вчені відзначають, що «Пакт Бріана-Келлога, безперечно, відіграв найвагомішу роль в історії міжнародних відносин, позаяк завдяки цьому документу у міжнародному праві виникла універсальна норма, яка замінила «право на війну» принципом заборони агресивної війни» [8, с. 85]. Відтак, до 1939 року, 63 з 67 держав світу ратифікували Пакт Бріана-Келлога, надаючи йому фактичного універсального характеру.

У 30-их рр. ХХ ст. з метою ведення ефективної дипломатії назріла нагальна необхідність в укладенні спеціальної конвенції, яка б окреслила універсальні критерії визнання чи невизнання вчинення акту агресії певною державою. Разом з тим, конвенція могла сприяти належному упорядкуванню статей Статуту Ліги Націй, які передбачали можливість застосування санкцій проти країни-агресора, проте не вияснявала самої дефініції «агресія». Так, 3 – 5 липня 1933 р. у м. Лондоні між різними державами були підписані три Конвенції про визначення агресії, які мали однаковий текст, який визначав п'ять критеріїв агресії.

У статті 2 Конвенцій вказувалося, що у міжнародному конфлікті нападаючою буде визнано державу, яка першою здійснить одне із наступних діянь: 1) оголосить війну іншій державі; 2) вторгнеться зі своїми збройними силами на територію іншої держави, навіть без оголошення війни; 3) нападе своїми сухопутними, морськими чи повітряними силами на територію, на судна або повітряні судна іншої держави, хоч і без оголошення війни; 4) вдасться до морської блокади берегів чи портів іншої держави; 5) підтримувати чи сприятиме збройним угрупованням, які, сформувавшись на її території, вторгнуться у простір іншої держави, або відмовиться від вимоги держави, яка

знала вторгнення, прийняти всі залежні від неї заходи щодо позбавлення цих угруповань будь-якого протегування чи підтримки [3, с. 126].

Зокрема, у статті 3 Лондонських конвенцій наголошувалося, що жодні наміри політичного, економічного, військового чи іншого порядку не можуть бути виправданням чи вибаченням агресії. Слід зауважити, що у додатку до цих конвенцій містився орієнтовний перелік обставин, які певною мірою би виправдовували агресію, проте вони не можуть бути приводом до застосування агресивних дій [7, с. 93].

Визначення агресії в Лондонських конвенціях 1933 р., ввійшло пізніше до положень інших договорів, а відтак закріпилося як норма міжнародного права. Так, приміром на критерії акту агресії, визначених у цих конвенціях, посилялася Асамблея Ліги Націй щодо визнання акту агресії СРСР проти Фінляндії, в результаті 14 грудня 1939 р. СРСР був виключений із Ліги Націй. Безперечно, формування розуміння злочинності агресивної війни, заборона агресії зовсім не означала її цілковитого виключення із практики міжнародних відносин, що явно продемонстрував початок Другої світової війни. Втім, переоцінити вагомість означених документів неможливо, бо саме вони, опираючись теоретичні доктрини основників міжнародного права, заклали правовий фундамент для юридичної дефініції «агресії» як злочину проти світового миру та запровадження кримінальної відповідальності осіб, які тією чи іншою мірою причетні до планування, зачину та ведення агресивних війн.

Після завершення Другої світової війни, яка була одним із наймасштабніших конфліктів в історії людства, до найтяжчих міжнародних злочинів віднесено і злочини агресії. Відповідно до статті 6 Статуту Нюрнберзького Міжнародного військового трибуналу злочинами проти миру вважалося планування, підготовка, розв'язання та ведення агресивної війни чи війни із порушенням міжнародних договорів, угод або завірень, або участь в загальному плані чи змові, які спрямовані на здійснення однієї із означених дій [144]. Після проведення Нюрнберзького Міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини (1945 – 1946 рр.) та

Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (1946–1948 рр.) у міжнародному праві затвердилася концепція «злочинів проти миру». На переконання більшості вчених статuti Нюрнберзького і Токійського трибуналів, а також їх рішення сформували базис для криміналізації агресивної війни.

У 1945 р. засновано міжнародну Організацію Об'єднаних Націй, визначальним напрямом діяльності якої стало не лише підтримання та зміцнення міжнародного миру та безпеки, але і «придушення актів агресії або інших порушень миру» [162]. Відтак, ООН є невіддільною складовою сучасного правопорядку, у формуванні та підтриманні якого їй відводиться вкрай вагома роль. Вона фактично представляє собою основу глобальної системи міжнародних організацій. Статут ООН став першим документом, який окреслив і закріпив основні цілі та принципи світового правопорядку, надавши їм імперативної сили. Статут відійшов від узвичаєної концепції війни, яка залишала можливості для зловживань з боку держав, категорично заборонивши агресію та значно розширивши її розуміння.

Зокрема, стаття 2 Статуту ООН забороняє «погрозу силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй». Існує лише два винятки із цієї заборони: право на самооборону від збройного нападу, що регулюється статтею 51, та військові заходи за санкцією Ради Безпеки на підставі глави VII Статуту ООН у випадку загрози миру, порушення миру або акту агресії (ст. 39) [162].

Останнє, надає гарантію державі, якій погрожують чи відносно якої вчинено агресію, на забезпечення її державних інтересів. Окрім Статуту ООН, принцип заборони погрози силою та її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, або яким-небудь іншим чином, закріплений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і

співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., а теж у Заключному акті Наради з безпеки й співробітництва у Європі 1975 р.

Слід зауважити, що у 1967 р. Генеральна Асамблея створила Спеціальний комітет з питання визначення агресії (до складу якого входило тридцять п'ять держав-учасниць), перед яким було поставлення завдання розробити точну дефініцію агресії. Проект визначення агресії був розроблений Комісією у 1974 р., який 14 грудня цього ж року Асамблея затвердила консенсусом. Згідно Резолюцією 3314 Генеральної Асамблеї ООН було встановлено, що агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом ООН (стаття 1). Застосування збройної сили державою першою в порушення Статуту є *prima facie* свідченням акту агресії (стаття 2). Також, ця Резолюція у статті 3 визначила перелік дій, які повинні кваліфікуватися як акт агресії, проте, цей перелік не є вичерпним, що дозволяє Раді Безпеки визначати, чи можуть бути інші акти розцінені як акт агресії [162].

У проекті статуту Міжнародного кримінального суду, прийнятому Комісією в 1994 р., злочин агресії був включений до переліку злочинів, які входять до юрисдикції. 17 липня 1998 р. Римський статут Міжнародного кримінального суду був прийнятий 120 державами та набув чинності 1 липня 2002 р., що був ратифікований шістьдесятьма державами [6, с. 86]. Однак Статут не містив визначення злочину агресії, позаяк держави-учасниці не змогли дійти консенсусу. З метою підготовки аргументованих положень про агресію, зокрема визначення злочину агресії та його складу, процесуальних вимог здійснення Судом юрисдикції в його відношенні було створено Спеціальну робочу групу. 11 липня 2010 р. у Кампалі (Уганда) на 13-му пленарному засіданні першої Оглядової конференції держав-учасниць Римського статуту Міжнародного кримінального суду була прийнята Резолюція. Згідно до її додатку було виключено пункт 2 статті 5 із Статуту, натомість закріплено

статтю 8 під назвою «Злочин агресії», яка містить визначення цього злочину [11].

Відповідно до Статуту МКС «акт агресії» означає «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом Організації Об'єднаних Націй». Далі у пункті 2 статті 8 Статуту наведений перелік діянь, які «незалежно від оголошення війни будуть кваліфікуватися ... в якості акту агресії» [144]. Також, згідно Додатку I до Резолюції RC/Res.6 від 11 липня 2010 р. до Статуту МКС у вигляді поправок також були прийняті статті 15 bis та 15 ter, які регулюють здійснення Судом юрисдикції щодо злочину агресії [11].

У статті Римського статуту Міжнародного кримінального суду розглянуто та згруповано елементи трьох основних підходів до дефініції злочину агресії для цілей міжнародного права. З одного боку, в пункті 1 окреслено чотири форми співучасті в злочині агресії (планування, підготовка, ініціювання, здійснення), по-суті представлена Нюрнберзька та Токійська модель. Проте, друга частина цього пункту містить істотне відхилення від Статуту та вироку Нюрнберзького трибуналу, позаяк вона обмежує феномен «агресії» агресивними війна-ми, проте криміналізує індивідуальну участь певних осіб щодо «здійснення грубих порушень Статуту ООН» [139]. Звідси, пункт 1 фактично координується зі статтею 2 (4) Статуту ООН «всі члени ООН утримуються в їх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, та і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН» [139]. Відтак, фокус визначення зміщується з порівняно вузько сформульованої Нюрнберзької та Токійської моделі до більш юридично обґрунтованого режиму правового регулювання відповідно до Статуту ООН. Далі, у пункті 2 є пряме посилання на Резолюцію 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., в якому вказується зміст статті 3 Додатку до неї, однак в же в якості змісту самої статті 8 bis. Адекватно, цей третій елемент розширює сферу

застосування нової норми міжнародного права, порівняно з Нюрнберзь-кою та Токійською моделлю, яка передбачає здійснення кримінального переслідування вищих посадових осіб нацистської Німеччини та імперської Японії за їх участь у масштабній агресивній війні, а не в акті агресії.

З іншого боку, в силу їх включення у положення статті 8 bis норми додатку до Резолюції 3314 (XXIX), які являють певне «м'яке правило», Міжнародний кримінальний суд прямо визнав нормою міжнародного звичаєвого права тільки підпункт (g), отримали юридично обов'язковий характер міжнародного договірної права. Тому, сутність нової дефініції полягає в тому, щоб охопити щонайбільше можливих агресивних проявів діянь держав та надати Міжнародному кримінальному суду юрисдикцію стосовно максимально широких меж індивідуальної поведінки (планування, підготовка, ініціювання, здійснення), що обумовлюють здійснення акта агресії держави – учасницею Римського статуту або державою, яка не приймає участі в Статуті проти будь-якої держави – учасниці Римського статуту.

Узагальнимо ці два підходи для висловлення цілісної. Комплексної категорії «агресія» у філософсько-правовому вимірі.

Агресія, виступає як прояв, що містить у собі потенційну силу викликати конфлікт чи завдати шкоди та позиціонується як термін, який охоплює різноманітні форми вияву, включаючи вербальні, соціальні, та психологічні аспекти.

За гегелівською перспективою, агресія визначає процес пізнання і розвитку, що надає динамізму абсолютної ідеї, вона може виступати як крок перед конфліктом чи насильством, але сама по собі є елементом неперервного руху розвитку. А за доктриною Канта агресія може розглядатися як апріорна форма мислення, абстрактна концепція, яка організовує наше сприйняття світу і надає досвіду структуру. Тому вагомо розуміти агресію не лише інструментом для передавання можливого насильства, але й комплексним явищем, що визначає відносини та взаємодії в суспільстві та людському мисленні.

На нашу думку слід виокремити наступні ознаки агресії, що виокремлюють її як філософсько-правову категорію.

По-перше, агресія це завжди певний вольовий акт. Однак він не має аксіологічної цінності, навпаки – це деструктивний або морально проблематичний прояв волевиявлення. Це означає, що акт агресії представляє собою вираження влади або бажання впливати на інших, але в контексті, який ставить особу на сторону моральної сумнівності. Агресія, розглядана як прояв волі в негативному контексті, втілюється в проявах індивіда, відображаючи його духовність в світлі моральних імперативів та етичних розглядів. Такий вияв волі може супроводжуватися ворожістю, шкідливими наслідками для інших суб'єктів, порушенням їхніх прав чи загрозою їхньому благополуччю. Таке негативне забарвлення визначається соціальними, етичними чи правовими стандартами, які визнають деякі форми виявлення волі неприйнятними або шкідливими для суспільства.

По-друге, вона видається філософською аномалією, яка оспорує стандарти правового порядку та соціальної гармонії через діяльність, що порушує етичні принципи та визначені суспільні норми, представляючи собою моральну деградацію та дисгармонію у тканині суспільства. Її слід розглядатися як виявлення негативної волі, яке порушує ідею верховенства права та моральної справедливості, перетинаючи межі індивідуальної свободи, відділяючи себе від того, що можна б назвати «світлом» правової та моральної доброчесності.

Агресивні вчинки стають своєрідним викликом для концепцій правового порядку, оскільки вони руйнують стійкість правових рамок та порушують довіру до соціальних інститутів, філософський виклик, що ставить під сумнів самі засади справедливості та етичного життя у суспільстві. Визначена раніше воля суб'єкта намагається зіпсувати та вивернути звичність сприйняття моральних та правових канонів, створюючи тінь на тлі високих ідеалів громадянства та гуманізму.

По-третє, агресію слід репрезентувати через призму відносин між волями, де суб'єкт виступає як активний агент, що реалізує свою владу в конфліктній формі, а таке виявлення волі може виникнути внаслідок конфлікту інтересів, невдоволеності чи непорозуміння, і виступає як спроба змусити чи переконати інших суб'єктів в певних переконаннях, бажаннях або діях.

У філософському вимірі агресію також можна розглядати як результат взаємодії суб'єктів у світі ідей, де різноманіття поглядів, цінностей та цілей призводить до конфліктів, а прояв агресії виступає як спроба самовираження та визначення своєї ідентичності в цьому просторі.

Тому подамо авторське визначення досліджуваної концепції у філософсько-правовому розумінні. Агресія – це деструктивне, аморально виявлення волі суб'єкта, котре репрезентується в аномально-конфліктній формі, що порушує соціально-правові норми та стандарти правового порядку і соціальної гармонії й проявляється у вчиненні актів, спрямованих на завдання шкоди або погрози іншим суб'єктам, їхнім правам та інтересам.

1.3. Філософсько-правова природа агресії: доктринальні наукові напрями

У філософсько-правовому дослідженні правової природи агресії визначаються доктринальні наукові напрями, які впливають на осмислення цього питання. Первинним завданням яких є розкрити сутність досліджуваного феномену та вказати на конститутивні аспекти, що визначають різні доктринальні підходи до філософсько-правового аналізу агресії. Окрім цього, вони є базисом вибору методологічного авторського матеріалу, тому що «парадигма служить практичним дослідницьким цілям» [252, р. 1387].

Вагомість розкриття доктринальних підходів має не тільки наукове значення для первинної організації дослідницького процесу та рефлексії предмету дослідження, але і праксеологічний аспект, адже «ілюстрація відмінності кожного підходу допомагає дослідникам у навігації щодо прийняття методологічних рішень» [215].

Вивчення філософсько-правових аспектів агресії включає в себе плюралізм доктринальних підходів, що аналізують правовий статус та основи цього явища, тому на у цьому підрозділі ми зупинимося на визначальних напрямках.

Первинно слід виокремити метаантропологічний напрям, що у світлі предмету нашої рефлексії визнає агресію як вираження важливого енергетичного прояву, що спрямований на порушення гармонії та рівноваги у суспільстві або природі. Цей напрям визначається через метаантропологічний підхід, що глибоко вкорінений у концепції абсолютних принципів, які перевищують матеріальний світ. Також він вказує на те, що агресія не лише відображає поверхневі конфлікти, але і є внутрішньою сутністю, що пронизує всі аспекти буття.

У цьому контексті, агресія може розглядатися як результат взаємодії енергетичних потоків, що породжують виклик існуванню, а також відображає потребу в розвитку та трансформації. Метафізичний підхід виокремлює агресію як необхідний елемент космічного порядку, в якому конфлікти та боротьба є не лише неодмінною, але й конструктивною частиною Всесвіту, спрямованою на пошук гармонії та вищого порядку.

Метафізичний підхід до розуміння агресії також покликаний висвітлити внутрішню причинність цього явища, спрямовуючи увагу на взаємозв'язок між енергетичними потоками та духовною динамікою. Агресія може виступати як своєрідний каталізатор для енергетичного обміну, спонукуючи до необхідних змін та еволюції. Зокрема, у метафізичному вимірі агресія розглядається як важливий чинник, що сприяє руху до вищого духовного порядку, котрий спрямовано на зміщення енергії від стану дисгармонії до стану гармонії через процес духовного самовдосконалення та прозорості внутрішнього світу.

Для цього позиціоновано агресію як складний та багатоплановий процес, враховуючи не лише зовнішні прояви, але й внутрішні резерви та можливості для особистісного зростання. Метафізичний аналіз агресії сприяє розумінню

цього явища як важливої складової космічного порядку, що прагне до гармонії та духовного розвитку.

У вимірі правової природи агресії метафізика передбачає дослідження того, як явище виражається у енергетичних, духовних та моральних вимірах, що дозволяє визначити її вплив на правовий порядок. Розглядаючи агресію як вияв енергії, що направлена на порушення гармонії в суспільстві, і водночас як чинник, що може стимулювати духовний розвиток та еволюцію, сприяє з'ясуванню особливостей її взаємодії з моральними цінностями та визначенню рівня впливу на формування правових норм та законів, оскільки «насильство завдає значного пом'якшувального ефекту духовному клімату» [306, р. 213]. Таким чином, метафізика допомагає розкрити глибинні шари агресії, враховуючи її співвідношення з духовним та моральним вимірами, що, зі свого боку, сприяє точнішому визначенню її правової природи.

Екзистенціалізм як філософський напрям акцентує на індивідуальному існуванні, свободі вибору та відповідальності за власні дії. Розглядаючи індивідуума як вільного творця свого власного існування та значущості, аналізує такі аспекти, як свобода вибору, відчуття абсурдності життя та пошук мети. Екзистенціалістський підхід до дослідження філософсько-правової сутності агресії постає важливим у ракурсі розуміння основних причин та наслідків агресивної поведінки, а також у контексті визначення відповідальності за вчинені дії.

Із екзистенціалістської перспективи – акцентування на унікальності та неповторності кожного індивідуума, це надає особливого значення осмисленню агресії та її коренів. Передусім слід розуміти, як вибір індивідуума відображає його особисті цінності та погляди на світ, позаяк агресія може бути результатом екзистенційного стресу та адаптації до нього, а також впливу зовнішніх чинників, таких як соціокультурне середовище та життєві обставини. Екзистенціалісти вважають, що існування кожної людини є унікальним і неповторним, індивідуум має свої власні унікальні обставини, а саме індивідуальне існування формує його особистість. Репрезентація щодо агресії

полягає у саморегуляційному контролі, що охоплює будь-який внутрішній психофізіологічний процес, який дозволяє людині адаптувати свої емоції, думки та поведінку до середовища, що постійно змінюється, з метою досягнення довгострокових цілей [293, р. 367]. Неспроможність до самоконтролю може призвести «до серйозних і постійних правопорушень або ж агресивної поведінки» [318, р. 2390].

Вплив зовнішніх чинників – соціокультурного середовища, етнічної приналежності, віросповідання, освіти та інших життєвих обставин рефлексують як екстенціональні фактори, що впливають на формування особистості та сприйняття агресії. Взаємодія між індивідуумами та їхні спроби визначити власну ідентичність теж можуть відігравати визначальну роль у виникненні агресії. Тому екзистенціалістський підхід методологіювання враховує важливість таких елементів як стрес, адаптація, взаємодія та самовизначення при дослідженні агресивної поведінки, що робить його корисним для глибокого розуміння цього філософсько-правового феномену.

Екзистенціалізм акцентує на свободі вибору як конститутивній характеристиці людського буття. Людина вільна обирати свій власний шлях та значущість у житті. Вибір толерантної поведінки чи насильницьких (агресивних) дій – це чинник свободної волі індивідуума, а вказаний підхід підкреслює свободу вибору як вагомий аспект його існування. Сучасні мислителі прояв екзистенціалістичних тенденцій у контексті глобалізаційних загроз доводять, що екзистенціалізм – це ціла низка різних філософських парадигм, проте між ними є деякі спільні принципи. Серед них зокрема принцип особистої відповідальності, який пояснюється тим, що «людей кидають у світ; що вони існують до появи сутності і не можуть не створювати чи конструювати сутність й значення. Вибір й можливості нескінченні, і це неодмінна відповідальність людини» [321, р. 128]. У контексті дослідження агресії екзистенціалізм актуалізує питання щодо власного вибору особи вчинити агресивний акт, вивчення механізмів прийняття рішень та визначення

чинників, які впливають на цей вибір, що може включати аналіз внутрішніх конфліктів, моральних установок та соціокультурного впливу на індивідуума.

С. Мак-Мілан вказує, що екзистенціалізм за своєю суттю «прикладний» і зосереджений на «процесі» [275, р. 31], оскільки він дозволяє зрозуміти сенс діяльності. Завдяки використанню такого його потенціалу є унікальна можливість простежити не лише правові наслідки діяння, що в контексті агресії часто викликають правопорушення й визначають необхідність притягнення до юридичної відповідальності, однак й визначити сутнісну природу причинно-наслідкового зв'язку між агресивним діянням та наслідками, і стають базисом для встановлення вини як особистісної інтенції, так і елементного складу правопорушення.

Окреслена доктрина допомагає встановити сутнісні аспекти моральної відповідальності за агресивні дії в контексті свободи вибору, при цьому такий підхід визначає індивідуума як самостійного творця свого існування. Також дослідження агресії на основі цього підходу дозволяє з'ясувати рівень взаємодії між свободою вибору та відповідальністю за наслідки власних дій, тобто розглядати агресію не лише як результат конкретних обставин, але й як вияв індивідуальної свободи та морального феномену у світлі екзистенційних принципів.

Згідно концепції К. Ясперса «межові ситуації» («граничні ситуації») [334, р. 456] є тими моментами в існуванні людини, коли вона зіштовхується з необхідністю прийняття важливих рішень чи зіткнення з екзистенційно важливими питаннями. У ситуаціях конфлікту чи агресії людина може опинитися на межі між різними моральними цінностями, коли слід прийняти рішення, враховуючи етичні дилеми, такий момент може викликати внутрішню контрверзу та стати випробуванням індивідуальних цінностей, які визначають його агресивну чи конфліктну реакцію. Межові ситуації можуть також включати моменти, коли людина стикається з відповідальністю за свої дії або бездіяльність щодо агресії, це може означати розгляд власної участі у конфлікті й визначення своєї моральної відповідальності за агресивну поведінку. Разом з

цим така криза може зумовити дисбаланс, так у «В'язничних зошитах» А. Грамші стверджує: «криза полягає саме в тому, що старе вмирає, а нове не може народитися; у цьому міжцарстві з'являється велика різноманітність хворобливих симптомів» [239, р. 111]. Зокрема, ці хворобливі симптоми проявляються у деструкції агресивних дій.

Аксіологічність визначеного підходу полягає також в тому, що екзистенціалісти, визнаючи абсурдність та непередбачуваність світу, вносять вагомий внесок у розуміння агресивної поведінки у контексті відповідальності та відносин зі світом. Рефлексія відповідальності значно доповнює дефініцію «агресія» юридичною складовою, даючи можливість рефлексувати щодо визначеної категорії не лише у контексті метаантропології, але й правового праксеологізму.

Відповідальність, яка випливає зі свободи вибору стає об'єктом дослідження в аспекті того як індивід взаємодіє зі світовим абсурдом через агресивну поведінку. В умовах визнання абсурдності світу, агресія може розглядатися як спроба відповіді на несправедливість, безлад чи хаос, що може породжувати емоційний стрес й прагнення знайти модус упорядкування. Тому екзистенційне дослідження агресії розкриває як індивідуальне сприйняття абсурдності впливає на формування агресивних реакцій, так і те, чи може агресія виступати спробою відновлення гармонії у хаотичному світі.

Також слід зауважити, що агресія може інтерпретуватися як внутрішній конфлікт, що виникає внаслідок контроверзи й відмінностей у системі життєвих цінностей та особистих виборів індивідуума. Тобто як «індивідуальне внутрішнє розчеплення людини» [33, с. 28], що «витагує сенс і мету з кожного життєвого досвіду» [341, р. 2233]. Розглядаючи досліджувану категорію як прояв внутрішнього конфлікту, екзистенціалістський підхід акцентує на тому, що кожна людина індивідуальна і в її бутті існують внутрішні контроверзи й дилеми. Відсутність абсолютних моральних норм у світосприйнятті екзистенціалізму підкреслює унікальність кожного індивідуума у виборі свого власного шляху та формуванні особистих цінностей. Такий внутрішній

конфлікт виникає внаслідок невизначеності та непередбачуваності світу, в якому індивідуум стикається із необхідністю вибору серед невизначених або суперечливих цінностей. Агресивна поведінка виступає як спроба вирішення цього конфлікту, виявляючи напругу між протилежними силами у внутрішньому світі індивідуума.

Рефлексія щодо предмету дослідження вказує на необхідність визначення вагомості ще одного підходу – конструктивіського, який акцентує на активній ролі суб'єкта у процесі конструювання знань та реальності.

Конструктивізм у контексті дослідження агресивної поведінки може відігравати важливу роль щодо розуміння та інтерпретації цього феномену. Загальна сутність якого окреслюється такими вихідними положеннями: взаємодія між людьми є невід'ємним чинником успішного розвитку індивідуума, позаяк у навчанні сфера найближчого розвитку визначається спілкуванням з тими, хто має більший досвід, знання та вміння; розвиток вищих психічних функцій людини є фактичним перенесенням всередину, тобто інтеріоризацією суспільних відносин між людьми; система знаків є вирішальним чинником розвитку свідомості та усвідомлення світу; психіка виступає своєрідним «ситом», через яке просівається навколишня соціальна дійсність [259, р. 56].

Всупереч розуміння агресії як абсолютного та незмінного аспекту поведінки, конструктивізм підкреслює роль індивідуума у конструюванні своєї власної реальності та взаємодії із навколишнім світом. Тому у вказаній парадигмі агресивна поведінка може сприйматися як результат взаємодії індивідуума з його соціокультурним середовищем, вихованням, індивідуальним досвідом та іншими чинниками, що формують індивідуальне розуміння та відображення агресії. Осмислення агресивної поведінки акцентує конструювання значень, які індивідуум надає власним діям й реакціям, тому конструктивізм також відкриває можливість розглядати агресію як явище, що може змінюватися у різних контекстах і в залежності від індивідуальних переконань та переживань.

Цей напрям дозволяє розглядати агресію крізь призму конструкції суспільної реальності та індивідуального сприйняття, а агресивна поведінка позиціонується як результат взаємодії індивідуальних конструкцій, які формуються під впливом соціальних, культурних та особистісних чинників. Індивідуальні переконання, цінності та сприйняття можуть визначати модуси вирішення конфліктів та взаємодії з іншими. Конструктивістська парадигма вважає, що методологія дослідження категорії «агресія» повинна ґрунтуватися на вивченні «свідомості та смислотворення, смислотворчої діяльності» [271, р. 103].

Відтак у широкому розумінні вагомість цього підходу полягає в тому, що конструктивізм дозволяє аналізувати агресію як взаємодію особистісних конструкцій, які виникають під впливом культурних, соціальних і особистісних чинників. Індивідуальні переконання та цінності є визначальними елементами конструктивістської перспективи. Вони визначають те, як індивідуум сприймає навколишній світ, оцінює ситуації та реагує на стресові чи конфліктні ситуації. При аналізі агресивної поведінки пріоритет надається розгляду використання індивідуумом власних індивідуальних конструкцій для реагування на події, котрі включають не лише мирне співіснування, але й конфліктні ситуації. Соціальні взаємодії та вплив спільної мови теж враховуються конструктивізмом, адже конструкції, створені у процесі комунікації впливають на формування стереотипів, уявлень і рольових очікувань, які позначаються на сприйнятті певних подій та реакції щодо них, зокрема й агресивній поведінці.

Конструктивізм, як філософський підхід має вагомі переваги при вивченні правової природи агресії, що полягають у таких основних аспектах.

По-перше, конструктивізм дозволяє розглядати агресію як результат індивідуального конструювання реальності. Кожен індивідуум взаємодіючи з оточуючим світом, активно конструює власну реальність, зокрема і сприйняття агресії. Результат цього конструювання є унікальним для кожного індивідуума, позаяк воно визначається не лише об'єктивними фактами, але й особистим

емоційним фоном, індивідуальним життєвим шляхом і власним розумінням цінностей.

Державна модель подолання агресивної поведінки має бути зосередженою не лише на чинниках ризику, але й на зміцненні навичок і здібностей правопорушника, щоб задовольняти особисті потреби людини, які покращують добробут та якість життя. Окрім цього, враховувати особисті потреби та благополуччя правопорушника, що зі свого боку сприяє позитивній мотивації та може мінімізувати ризик рецидиву [308]. Конструювання правової політики також має враховувати особливості та потреби окремих груп суспільства, так звані їх «вторинні блага», прикладом яких є успішна кар'єра («досконалість у роботі»), проведення часу з родиною та друзями («спорідненість») або відвідування церкви («духовність») [336, р. 5].

Вказане абсолютизується у тому, що структурна основа або концептуальний каркас, який визначає загальний формат або організацію для розробки чи розуміння конкретної системи – агресивної поведінки стає не лише результатом зовнішніх подій чи впливу, але і внутрішнім вираженням індивідуального сприйняття та реакції на світові події. Кожна особистість буде своєю унікальною концепцією агресії з огляду на власні уявлення про справедливість, моральні норми, та психологічні особливості.

По-друге, конструктивізм дозволяє враховувати вплив культурних і соціальних чинників на створення конструкцій агресії. Слід зауважити, що соціальний конструктивізм бере свій початок із дослідження робіт Л. Виготського який постулював, що неможливим є відокремлення цього поняття від соціального контексту. Висуваючи таке припущення, Л. Виготський встановив концепцію міжфункціональних відносин і виснував, що знання є продукт взаємодії соціальних і психічних функцій, завдяки чому кожна людина подумки будує світ досвіду через когнітивні процеси [326]. В цьому аспекті різні культурні контексти можуть визначати як агресія сприймається та оцінюється у певних суспільствах, позаяк усі вони мають

власні унікальні аксіологеми, правила соціальної поведінки та очікування, що впливають на трактування та прийняття агресії.

Такий підхід розширює наше розуміння агресії як соціокультурного кондиціонованого явища, відображаючи плюралізм сприйняття та реакцій на агресивну поведінку у різних частинах світу. Визнання цього різноманіття сприяє більш всебічному розумінню природи агресії та відкриває вектор для розвитку стратегій управління конфліктами й сприяння гармонійним міжнаціональним відносинам, адже враховується контекстуальна специфіка, що визначає сприйняття та реакції на агресивну поведінку. Слід погодитися з думкою представника австралійської філософської школи Дж. Бойландом у тому, що «на основі платформи соцконструктивізму люди тлумачать власний світ через суб'єктивну лінзу, яка з філософської позиції формується та існує під впливом епістемологічних, аксіологічних та онтологічних позицій, які визначають власне і визначають реальність індивідуума» [214].

Отже, аналіз агресії через призму культурного конструктивізму сприяє виявленню та усвідомленню різноманітних перспектив, що ілюструють величезне розмаїття світового сприйняття. Прикладом соціального конструювання реальності є дослідження пов'язані з впливом суспільства на агресивну поведінку. Так, Х. Дуань та С. Цао доводять, що таке оточення як концентрація міського населення та швидка міграція із села в місто виступає чинниками, які викликають насильство та конфлікти [228]. Іншим аргументом є дослідження, які вказують на ключову роль суспільства у прояві агресивної поведінки. Зокрема Е. С. Вайнбергер доводить, що сусідство між різними суспільствами впливає на виникнення та збереження траєкторій проблем поведінки. Так, «расові, етнічні та конфесійні люди визначаються серйозними відмінностями у власній поведінці» [331]. Тобто, існує чітка взаємодія між расовою/етнічною ідентичністю та контекстом сусідства у диференціації траєкторій розвитку проблем поведінки в сторону активізації насильства у таких недоброчливих середовищах.

Розглядання агресії як культурно-зумовленого явища надає можливість розробки ефективних методик, що враховують унікальні аспекти різних культурних спільнот у регулюванні конфліктів та формуванні толерантних відносин, адже «індивідууми прагнуть розуміти світ, у якому вони живуть та працюють» [288, р. 11]. Відтак конструктивізм виводить агресію з призми індивідуалізму правової природи на рівень публічно-правової сфери, коли агресивна поведінка суб'єктів міжнародного права формує матрицю соціального та індивідуального буття. Як вказує С. Парк, аналізуючи «інтерсуб'єктивні норми та те, як вони формують ідентичність акторів, конструктивісти змогли краще зрозуміти, як працюють міжнародні організації» [296].

Міжнародна агресія визначаючи гармонічну міжнаціональну динаміку, розкриває індивідуума як учасника соціокультурної реальності, виявляє парадокси безпеки та економіки, а відтак є вагомим чинником у контексті взаємовідносин зі світом та геополітичним простором. У парадигмі філософсько-правового дослідження міжнародної агресії слід визначити, що цей феномен є комплексним та багатограним, що виникає на основі міжнаціональних відносин та психосоціальних змін. Тому розглядаючи його у контексті глобальної динаміки, можна виявити взаємодію між державами, що конструюється на основі стратегічних, політичних, територіальних та економічних чинників. Сутність міжнародної агресії пронизана складними взаємозв'язками суб'єктів міжнаціональної арени, коли політична та етнічна конфігурація часто піддається впливові теорій міжнародних відносин та геополітичній стратегії. Акцент на психологічних аспектах взаємодії держав розкриває важливі аспекти детермінант агресії зокрема вплив культурних та ідентичних чинників на формування колективної свідомості та сприйняття конфліктних ситуацій.

Зміни у геополітичному становищі країни мають широкий вплив на відчуття та емоційний стан її громадян, асиметрія міжнаціональних відносин підштовхує індивідуума до знаходження власного місця у контексті

соціокультурної взаємодії, формуючи його особисту перцепцію світу. Відтак завдання врегулювання міжнародних конфліктів виходить поза межі суто політичних меж і передбачає собою психосоціальний аспект, а рефлексія на загальнолюдському рівні дозволяє краще розуміти філософські аспекти природи агресії та формулювати стратегії гармонійного співіснування в умовах глобальної нестабільності.

У цьому філософсько-правовому контексті міжнаціональна агресія перетинає кордони не лише державних територій, а й психічних конфігурацій індивідуумів. Здатність розглядати цей феномен як реакцію на культурні, соціальні та політичні стимули дозволяє глибше розуміти його природу та розглядати агресію в контексті філософії права як динамічної категорії, що знаходить відображення у повсякденному та глобальному сприйнятті дійсності.

По-третє, конструктивізм підкреслює роль мови у формуванні індивідуальних й колективних конструкцій, а рефлексування щодо правової природи агресії через конструктивістську призму дозволяє розглянути як правові терміни та дефініції впливають на сприйняття агресії. Конструктивізм у філософії права наголошує на тому, що юридичні концепти та категорії є результатом культурної угоди і сприймаються крізь призму мовних оборотів та інтерпретацій. Такий підхід відкриває можливість з'ясуванню впливу правових дефініцій агресії на індивідуальне сприйняття цього феномену, а також формування колективних уявлень про міру його припустимості у суспільстві.

Критики конструктивізму вказують на прогалини дослідницького підходу в тому, що критичні теоретики лише «розмовляють»; вони не «діють» [320, р. 117]. Однак ми вважаємо, що саме конструктивізм через епістемологічний підхід утверджує визначальну роль мови у процесі конструювання індивідуальних та колективних реальностей акцентуючи на тому, що сприйняття світу та соціокультурних явищ формується через взаємодію індивідуума із мовними конструкціями. Це зі свого боку дозволяє зрозуміти вплив самих правових термінів, категорій та дефініцій на формування уявлень/установок про агресію у соціумі. Водночас за допомогою

конструктивістської призми можна розглядати сам процес формування правових термінів, а також їх позначення на загальній свідомості. Термінопоняття «агресія», «насильство», «ворожість», «конфлікт», «брутальність», «грубість» тощо у смисловій природі несе спільне навантаження, проте кожне з означених понять має окремий внутрішній контекст, що виокремлюється конструюванням понятійно-категоріального апарату, яке має особливо суттєве значення для правої матерії.

Чимало науковців підтримуючи вказану позицію цінності мовної конструкції доводять, що «включення мови прав людини в мирні угоди служить ширшому спектру цілей розбудови миру. Положення про права людини не зосереджені лише на правових аспектах, але вони насправді є різноманітною мовою з низкою правових і прагматичних елементів» [263, р. 344], тому ефективність мовних конструкцій визначає вагомість правового інструментарію для праксеологічного вияву права щодо встановлення законності та правопорядку.

Понятійно-категоріальний апарат у контексті права представляє собою систему ключових термінів та понять, які використовуються для формулювання, аналізу й розуміння правових явищ і являють собою основний інструментарій для вивчення та застосування правових норм і принципів. Такий апарат становить базис для формулювання правових концепцій, тлумачень норм та обговорення правових питань. Використання стійких і чітких термінів у правовій науці є важливим, адже сприяє однозначності та точності у визначенні правових норм й забезпечує їх теоретико-логічну зрозумілість, а також ефективне застосування в юридичній практиці. Тобто, цей апарат дозволяє юристам, правозахисникам, науковцям та іншим учасникам правового процесу взаєморозуміло обговорювати юридичні питання, вирішувати спірні моменти та застосовувати право на практиці.

Звідси, мовне конструювання виступає не лише інструментом вивчення права, але й основою для побудови системи правових концепцій та розробки юридичних стратегій. Правильне розуміння того, як мовні обороти права

визначають агресію, відкриває шлях для аналізу впливу юридичних конструкцій на моральні та етичні переконання суспільства, а також взаємодію правових дефініцій із культурними контекстами.

По-четверте, конструктивізм теж враховує динаміку зміни індивідуальних та колективних конструкцій у часі, що дозволяє вивчати еволюцію сприйняття агресії та її правової природи у соціумі. Зокрема він відзначається врахуванням неперервної динаміки еволюції індивідуальних й колективних конструкцій у визначенні реальності. Такий підхід вказує на постійні трансформації сприйняття агресії, її правової природи у різні історичні епохи та умов розвитку суспільства. Враховуючи динаміку зміни конструкцій у часі, конструктивізм дозволяє не лише аналізувати сучасний стан розуміння агресії, але й вивчати та розуміти, як це сприйняття еволюціонує. Він ставить під сумнів сталий та незмінний характер понять підкреслюючи, що їхнє тлумачення є продуктом активного взаємодії індивідуума з його соціокультурним середовищем.

Для наочності вказаного прогностичного конструювання звернемося до досліджень, які вказують на новітні прояви агресії в інформаційному суспільстві. Науковці доводять, що залякування як форма агресії проявляється як фізичне, вербальне, соціальне або реляційне, а також кібер [244, р. 153], де кіберзалякування стосується залякування через електронні форми контакту (мобільний телефон та/або Інтернет) [273].

Такий підхід дозволяє розглядати агресію та її правову природу як не сталу і незмінну, а як явище, що постійно еволюціонує та трансформується разом із змінами у сприйнятті та конструкціях соціуму, вносячи глибоке розуміння динаміки понять та їхнього становлення в історичному та культурному контексті.

У контексті натуралізму як юридично-філософського напрямку дослідження, аналіз агресивної поведінки проводиться враховуючи загальні природні закони та етичні принципи, що обумовлюють поведінку індивідів та колективів у суспільстві, і передбачає розгляд агресії як явища вкоріненого у біологічних та еволюційних закономірностях.

Юридичний аспект натуралізму ставить за мету визначення юридичних наслідків та відповідальності за акти агресії у межах існуючих правових систем. Тому аналіз проводиться через призму чинного національного та міжнародного законодавства, і визначає норми права, які регулюють агресивну поведінку та вони впливають на правовий статус та відповідальність за вчинені дії.

У цьому вимірі вивчення агресії передбачає аналіз правових термінів та понять, які використовуються для формалізації й регулювання агресивної поведінки у правовій матерії. Це охоплює дефініції правових норм, що стосуються захисту від агресії, встановлення критеріїв правової відповідальності та інші аспекти, пов'язані з юридичним врегулюванням агресивної поведінки.

Підходи натуралістичного спрямування в юридичній філософії дозволяють окреслити природу агресії як біологічно обумовленого явища, що зазнає аналізу у контексті природних законів та еволюційних принципів, які становлять базис для розуміння її виникнення та розвитку у живих організмах. Агресія є особливістю біологічних систем, яка може мати коріння у глибинах еволюційного розвитку, що обумовлені реакціями, спрямованими на забезпечення виживання та успіху в конкурентному середовищі. У контексті особливості біологічної системи, агресія може виконувати функції пов'язані з обороною території, захистом майбутнього покоління, регулюванням соціальної ієрархії та іншими аспектами взаємодії між індивідуумами. Цей підхід дає можливість розглядати агресію як складову біологічної адаптації, що сприяє адаптації організмів до змін у середовищі та конкуруванню за ресурси.

Філософсько-біологічна рефлексія агресії спрямована на розуміння природи більш глибоких механізмів, які формують цей феномен у біологічних системах. Біологічні механізми агресії, розглядаються як атрактори, що представляють собою визначені точки в просторі можливих станів біологічної системи, які притягують її до виявлення агресивної поведінки. Вони виникають на підставі різноманітних чинників, які включають наявність вроджених інстинктів, нейрофізіологічні особливості та розроблені адаптаційні стратегії.

Вроджені інстинкти виступають як вбудовані програми, спрямовані на виживання та реакції на специфічні подразники, визначаючи стандартні сценарії взаємодії з оточуючим середовищем, зокрема ситуації, що потенційно можуть породжувати агресивну поведінку. Приміром вчені Алін В. де Борст та Марія В. Санчес-Вівес у цьому контексті доводять, що нейрофізіологічні особливості передбачають собою характеристики нейронної активності, рівень нейромедіаторів та фізіологічні реакції на стрес, що підвищуються внаслідок перенесення досвіду домашнього насильства. Відтак посилює ідентифікацію жертви та викликає активність мозку, пов'язану з моніторингом тіла оточуючих та навколишнього простору щодо наявності загрози [203].

Біологічні чинники взаємодіють у складний спосіб визначаючи як біологічна система реагує на подразники, що пов'язані з можливою агресією. Адаптаційні стратегії репрезентують спроби системи адаптування до змін у середовищі, оптимізації виживання через розвинуті методи взаємодії з іншими членами власного виду чи вираження агресії як модусу виживання у конкурентному середовищі. Отже, атрактори біологічних механізмів агресії становлять складний комплекс чинників, які взаємодіють та формують прояв цього явища в біологічних системах.

Правовий легалізм у контексті агресії глибоко проникає в основи філософії права, спрямований на аналіз агресивної поведінки через призму дотримання чи порушення законів й правових норм Цей напрям розкривається як важливий аспект вивчення саме правової природи агресії, висвітлюючи фундаментальні концепції та філософські засади.

Правовий легалізм розглядає агресію як явище, що взаємодіє зі системою права й складається з ієрархії законів та юридичних норм. Правозахисні принципи, теорії правопорядку та інші конститутивні концепти правової філософії становлять базис для розуміння того, як законодавство визначає агресію та регулює поведінку, що її виражає. Правозахисні принципи, визначаючи права та свободи індивідуума, створюють контекст для розуміння агресії як можливого порушення цих прав і свобод. Засади справедливості та

рівності, що тісно вплетені у правову систему, сприяють формулюванню стандартів, за якими оцінюється агресивна поведінка. Зі свого боку теорії правопорядку визначають механізми, що використовуються для утримання агресії та забезпечення суспільного порядку, вказуючи на роль правових інститутів у формуванні правового середовища, в якому реалізується баланс між індивідуальними свободами та загальними інтересами.

Визначальні концепти правової філософії такі як: справедливість, законність, правопорядок та правова відповідальність, стають невід'ємною частиною аналізу агресії. Справедливість у визначенні відповідності правопорядку, законності та етичним нормам має вкрай вагоме значення у контексті оцінки агресивної поведінки та визначення відповідальності за неї. Розуміння агресії через призму правозахисних принципів та теорій правопорядку дозволяє визначати її правову природу не лише як порушення індивідуальних прав, але й як порушення основних принципів справедливості та гармонії у соціумі.

Філософські рефлексії у межах правового легалізму націлені на дослідження парадигми впливу правової системи на формування та модифікацію розуміння агресії, а також її ставлення до індивідуума та суспільства відносно визнання та притягнення до відповідальності за акти агресії. Правовий легалізм сприяє узгодженню теоретичних основ правового регулювання агресії та розвитку механізмів правозахисту у сучасному суспільстві. Доведено, що «такий підхід до вирішення контроверз, який ґрунтується на правах людини значно розвиває можливості перетворення жорстоких конфліктів на стійкий мир» [312, р. 13], оскільки права людини як «комплекс норм, які виражають очікування щодо відповідної поведінки містять уявлення про рівну моральну цінність всіх людей» [236, р. 266].

Слід зауважити на істотній значимості/ролі правового легізму в аналізі проявів агресії, позаяк він забезпечує наявність нормативно-правової бази, яка визначає сутність агресивної поведінки, форми й прояви, які є недопустимі у соціумі, а відтак створює базис для класифікації агресії та визначення правових

наслідків щодо її виявлення. Також такий підхід встановлює межі та критерії правової відповідальності за агресивну поведінку, що передбачає собою види відповідальності за вчинені дії, які сприяють підтримці правопорядку. Наявність механізму відповідальності логічно формує модули правового захисту жертв агресії, передбачає можливості компенсації, захист від переслідувань та інші правові інструменти, що сприяють відновленню прав потерпілих. З іншого боку, правовий легізм встановлює механізми правового контролю за агресивною поведінкою, уповноважує відповідні органи та визначає конкретні процедури щодо моніторингу та управління агресивними вчинками у суспільстві. Тому у широкій ретроспективі, досліджуваний напрям дозволяє проводити юридичну експертизу агресивної поведінки, що включає аналіз відповідності вчинків законодавчим актам, тлумачення юридичних термінів та встановлення юридичних наслідків.

Таким чином, правовий легізм виступає не лише як система правил та норм, але і як основний інструмент для аналізу, регулювання та управління агресивною поведінкою у суспільстві. А його розкриття полягає у створенні правового контексту, який формує стандарти поведінки та визначає наслідки за порушення цих стандартів.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши теоретико-методологічні аспекти категорії «агресія» нам вдалося прийти до таких висновків.

1. Методологія виступає як визначальний компонент, що забезпечує вірність та рівновагу у науковому дослідженні, сприяючи його правильному спрямуванню та досягненню наукового висновку. Методологія філософсько-правового аналізу агресії виявляється невід'ємною цінністю, оскільки дозволяє глибше осмислити явище, виокремити його філософські та правові аспекти, інтегрувати етичні та моральні рефлексії у контексті правового регулювання, створюючи таким чином комплексний підхід до розуміння та управління агресією в сучасному соціально-культурному середовищі й сприяючи

формулюванню та розумінню універсальних закономірностей категорії «агресія».

2. Умотивовано широке розуміння значення методологічного інструментарію як вищого рівня рефлексії, що становить теоретичне обґрунтування доцільності використання конкретних підходів та методів у проведенні теоретико-юридичних досліджень, що складається з трьох рівнів методологіювання: філософського, загальнонаукового та спеціальнонаукового.

3. Філософська методологія дослідження агресії, на першому філософському рівні фундаментальні принципи та визначають мету та значення наукового пізнання, надають конститутивні парадигми для наукової діяльності та встановлюють матричні межі для подальших досліджень на рівнях нижчих методологічних підходів та включає такі методи: *феноменологічний*, що відкриває можливість глибокого розуміння та опису конкретних аспектів агресивної поведінки, а також розкриття того, як індивідууми сприймають та реагують на це явище шляхом створення створенні докладного та вагомого опису агресії для зрозуміння переживання та реакції тих, хто взаємодіє з агресією, розглянути глибинні причини виникнення, визначити сфери прояву (публічно-правову та приватно-правову), врахувати індивідуальні відмінності у сприйнятті й реагуванні на агресію; *герменевтичний*, котрий охоплює тлумачення переживань, вивчення когнітивних аспектів, аналіз соціокультурного контексту, фактори сходження агресії до насильства, історичне підґрунтя, психологічні реакції та вплив, а також контекстуальну динаміку активізуючи розуміння через взаємодію з текстами, культурними явищами та іншими елементами, розглядаючи їх у контексті інтерпретації та тлумачення; *діалектичний*, котрий дозволяє репрезентувати агресію через її багатогранність, динаміку та взаємозв'язок з соціокультурним контекстом та внутрішнім світом особистості через намагання розкрити не лише очевидні наслідки агресії, але й її основоположні фактори, які визначають її динаміку та напрями; боротьба протилежностей репрезентує агресію є результатом взаємодії протилежних сил, виражених у внутрішніх конфліктах,

соціокультурних протиріччях та правових обмеженнях шляхом усвідомлення того, що розв'язання агресивних конфліктів потребує комплексного підходу, який враховує взаємодію протилежних сторін та сприяє знаходженню балансу між різними інтересами.

4. Другий рівень методологіювання репрезентують загальнонаукові методи, котрі створюють концептуальні рамки та теоретичні моделі, які враховують взаємозв'язок індивідуальних, соціальних, психологічних і правових факторів, що впливають на досліджуване явище та репрезентовані наступними методами: *аналіз і синтез* розкривають структуру та компоненти агресії, виокремлюючи ключові фактори створюючи теоретичні моделі, що враховують різноманітність її вимірів та чинників, зокрема у контексті сучасних форм, таких як кіберагресія та віртуальний тероризм; *аналогії*, що сприяє розумінню її природи та наслідків через порівняння зі схожими юридичними ситуаціями, дозволяючи аналізувати правові норми, міжнародні стандарти та пропонувати ефективні стратегії протидії, використовуючи вже вивчені та зрозумілі концепції боротьби з правопорушеннями; *етичний метод* покладає акцент на додержанні етичних принципів, сприяючи мінімізації недоліків дослідження та визначенні високого стандарту наукової чесності у вивченні цього складного явища; *абстрагування* сприяє відокремленню конкретних деталей для виявлення загальних закономірностей та універсальних аспектів, дозволяючи вченим розглядати це явище як абстрактний чинник та розвивати теоретичні підходи до його розуміння; комплексний метод, що базується на використанні різних наукових і філософських підходів, дозволяє глибше розуміти це складне явище, охоплюючи не лише його зовнішні прояви, але і розкриваючи онтологічні та етичні засади, які формують його природу та взаємодії.

5. Третій рівень методологування відкриває концентрацію на правовій природі й юридичному прояві агресії шляхом використання комплексу спеціально-юридичних методів, з поміж них такі: *метод юридичної експертизи*, що забезпечує аналізу конкретних юридичних аспектів агресивних дій та є

засобом визначення відповідності чи порушення юридичних норм, встановлення можливої юридичної відповідальності та розробки юридично обґрунтованих підходів до вирішення ситуацій агресивного конфлікту; *юридичного моделювання*, що створює абстрактний прототип протидії агресії, враховуючи юридичні зв'язки, механізми правового регулювання, наслідки та юридичні поняття, що характеризують це явище; *правового толерування* для розуміння того, наскільки суспільство та юридична система толерують різні форми агресії та визначення готовності юридичної системи реагувати на агресію, що створює підґрунтя для розробки рекомендацій з покращення цього процесу; *юридиико-компаративний* використовується для порівняння різних юридичних систем, які регулюють соціальні відносини, що визначається як засіб пізнання та удосконалення правового регулювання у вимірах соціальної політики з пріоритетом на протидії агресії; *метод авторського опитування*.

6. Поняття «категорія» використовується для абстракції та систематизації різних аспектів буття та мислення, виражаючи універсальні аспекти реальності. Досліджено еволюцію поняття (Аристотель, Гегель, І.Кант, Г. Райл), що відображало активну роль у розвитку ідеї та динаміці пізнання. В загальному сенсі, категорії в філософії права служать для узагальнення, класифікації та аналізу понять, і вони грають ключову роль у створенні систем філософського знання та розумінні різних аспектів реальності.

7. Сутність агресії визначається як складний та багатогранний феномен, що охоплює широкий спектр аспектів людського життя та взаємодії, що включає філософський підхід до розуміння через розгляд її природи, коренів, етичних і моральних аспектів, соціокультурних та політичних визначників, а також правовий – через позиціонування поняття шляхом аналізу принципів та норм міжнародного права.

8. Узагальнено, що незважаючи на те, що заборона агресії встановлена імперативними нормами міжнародного права та визнана міжнародною спільнотою як міжнародний злочин, універсальної дефініції агресії до тепер не прийнято. Розгляд сутності агресії шляхом аналізу положень, що містяться у

Статуті ООН, Декларації про принципи 1970 року та Гельсінському заключному акті 1975 р. потребують певного уточнення та розширення, а запропонована дефініція Резолюцією ГА ООН No 3314 потребує конвенційного закріплення, так як резолюції ГА ООН мають характер м'якого права, проте, наявність факту перетворення положень даної резолюції на звичаєві норми на сучасному етапі є дискусійним й потребує додаткового обґрунтування. Визначення агресії також міститься у Статуті Міжнародного кримінального суду, проте проблемо.

Обґрунтовано необхідність щодо прийняття на універсальному конвенційному рівні дефініції агресії, що сприятиме попередженню міжнародного злочину агресії та підвищенню ефективності боротьби з нею.

9. Позичіоновано авторське визначення агресії як деструктивного, аморального виявлення волі суб'єкта, котре репрезентується в аномально-конфліктній формі, що порушує соціально-правові норми та стандарти правового порядку і соціальної гармонії й проявляється у вчиненні актів, спрямованих на завдання шкоди або погрози іншим суб'єктам, їхнім правам та інтересам.

10. В понятійно-категоріальному конструкті розмежовано поняття «агресія» та «агресивність» шляхом групування трьох наукових позицій: розуміння понять через форму поведінки і особистісну рису; за широтою охоплення, оскільки агресивність не охоплює усіх видів і форм агресивної поведінки (агресію пряму і непряму, фізичну і вербальну, активну і пасивну, ворожу й інструментальну, раціональну і афективну, безпосередню і зміщену, конструктивну і деструктивну, проактивну і реактивну, соціалізовану і асоціальну тощо); умотивування агресивності як дії яка не завжди спричиняє агресію. Тому в широкому тлумаченні розмежовано агресію як дію, які завдають шкоди або призводять до руйнування живого або неживого об'єкта; пряме або непряме застосування збройної сили, напад, а агресивність позиціоновано як відносно стійку рису особистості, готовність суб'єкта до агресивної поведінки.

11. Визначено доктринальні наукові напрями рефлексії правової природи агресії: *метаантропологічний*, що розуміє це явище як енергетичний прояв, спрямований на порушення гармонії у суспільстві чи природі, і вбачає цей феномен як не лише відображення поверхневих конфліктів, але й внутрішню сутність, що пронизує всі аспекти буття; *метафізичний* шляхом тлумачення агресії як каталізатора для енергетичного обміну та руху до вищого духовного порядку, що спрямована на порушення гармонії; *екзистенціальний*, де агресія розглядається як прояв відповіді на непередбачуваність та абсурдність світу, вираження власної свободи та боротьби із складністю життя через індивідуальні та колективні реакції щодо прояву внутрішнього конфлікту, що виникає із складнощів у виборі та розбіжностей у системі цінностей індивіда; *конструктивізм* надає можливість розглядати агресивну поведінку як продукт індивідуальних конструкцій та соціальних взаємодій, що допомагає краще зрозуміти корені та механізми цього явища, акцентуючи на ролі мови та спілкування у формуванні соціальної реальності, оскільки вони формують стереотипи, уявлення та рольові очікування, які можуть впливати на виникнення агресивних взаємодій; *натуралістичний*, що дозволяють окреслити природу агресії як біологічно обумовленого явища, що зазнає аналізу у контексті природних законів та еволюційних принципів, які становлять базис для розуміння її виникнення та розвитку у живих організмах; *правовий легалізм*, що розглядає агресію як явище, що взаємодіє зі системою права й складається з ієрархії законів та юридичних норм.

Матеріали розділу висвітлені в таких публікаціях автора: Ваврик Х. (2018a), Ваврик Х. (2018b), Ваврик Х. Б. (2019b), Ваврик Х. Б. (2020a), Ваврик Х. Б. (2020b), Ваврик Х. (2021a), Максим Х. (2022a), Максим Х. (2023a), Максим Х. (2023b).

РОЗДІЛ 2

МЕТАФІЗИКА АГРЕСІЇ: ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ

2.1. Онтологічні прояви агресії в сучасній правовій реальності

Метафізика як галузь філософії охоплює широкий спектр питань, зокрема і ті, що стосуються фундаментальних принципів реальності та природи буття. Насильство як вияв агресії, що ґрунтується на почуттях (емоціях) сили, жорстокості, контрверзи, антагонізму, конфлікту, боротьби та війни, а також експлуатації – є однією із визначальних категорій філософських помыслів Ф. Ніцше. На думку мислителя воно становить основний принцип реальності та визначає всі його рівні та явища. Це метафізична, космологічна або антропологічна природа, а відтак проявляється у трьох вимірах: духовному, фізично-моральному та символічно-культурному [297, р. 22].

Онтологія в межах метафізичного аналізу, спрямована на вивчення існування феноменів, об'єктів чи ідей крізь призму їхньої природи та взаємозв'язку з буттям. Саме онтологічний аналіз дозволяє нам розкрити досліджуваний предмет з позицій умов його виникнення та існування, тобто в контексті вищих реальностей та метафізичних засад. Метафізичний аналіз агресії на основі онтологічного підходу дозволяє розкрити її не лише як явище соціального чи юридичного характеру, але і як вираз загальних принципів буття, що можуть перетинається зі сферами метафізики.

Онтологічне дослідження агресії у метафізичному аналізі сприяє осмисленню глибинних аспектів цього феномену, виходячи поза межі конкретних соціальних чи юридичних дефініцій, і розглядати його на основі загальних метафізичних принципів. Тому у цьому підрозділі дисертаційної роботи ми сконцентруємося на онтологічних елементах рефлексії правової природи агресивної поведінки.

У правовій матерії онтологічне філософське дослідження характеризується ґрунтовним аналізом існування та природи юридичних явищ, серед яких агресія

виступає феноменом, що перебуває у тісній взаємодії з об'єктивною реальністю правового порядку.

Значущість онтологічної рефлексії полягає у недопустимості (унікненні) поверхневого розгляду агресії та сприяє правильному з'ясуванню її причин і місця в правовому устрої, дозволяє розкрити її смислові філософські аспекти з урахуванням цього феномену як невіддільної складової юридичної реальності.

Онтологічні прояви агресії у сучасній правовій дійсності позиціонуються через вияви цього явища у контексті основних принципів та інститутів правової системи, і передбачає розгляд агресії як об'єктивно існуючого феномена, що взаємодіє з правовою матерією та впливає на неї.

Вважаємо за доцільне виокремлення такі онтологічні ознаки агресії у філософсько-правовому вимірі.

1. Буттєвість агресії у правовій реальності. Досліджуваний феномен доволі істотно впливає на соціокультурну та правову парадигму відносин, що складаються у наявній константі речей в онтології буття. Передусім буттєвість агресії проявляється через її реальність в соціумі, фактичність існування агресивної, і як наслідок насильницької поведінки. Агресія, як незмінний атрибут соціуму, виражає фундаментальний аспект його функціонування і взаємодії, проявляється як певна необхідна й невід'ємна складова «соціального тіла», що реагує на внутрішні та зовнішні впливи. На рівні соціокультурних аспектів, агресія сприймається як динамічний елемент взаємодії між індивідуумами та групами. Вона визначає структуру й динаміку відносин у соціумі і постає як результат взаємодії людських взаємовідносин, що впливає на становлення колективної свідомості та формування соціокультурних цінностей протидії насильницьким інтенціям. Агресія присутня в житті нашого суспільства про що підтверджують дані опитування студентської молоді, котрі вказують що часто стикаються з такими прояви, а про щоденну агресію в їх віковій групі зазначило 14% респондентів (додаток Б.10).

Онтологічно агресія уособлює присутність внутрішнього пульсу, що визначає сприйняття індивідуумами власного місця у соціальній та культурній

матриці, і проявляється через взаємодію між природними інстинктами, етичними парадигмами та соціальними конструктами.

Агресія є неухильним атрибутом буття, яку слід визначити як не випадковий, але інтегральний елемент соціокультурної реальності, що виступає як каталізатор розвитку та трансформації суспільства. Агресія має онтологічну природу, однак не володіє аксіологічним виміром, її можна сприймати як об'єктивний факт чи прояв реальності, який не пов'язаний зі системою цінностей, що керує поведінкою, котра ґрунтується на високих соціально-правових стандартах і моральних орієнтаціях: верховенстві права, рівності, справедливості, недискримінації, толерантності, визнанні свободної волі іншого тощо.

Разом з тим буттєвість агресії має додатковий вимір у праві – її існування у межах правової онтології передбачає не лише аналіз фактичної наявності агресії в соціумі, але й розуміння її значущості в контексті правової системи. Позаяк адвокатується через взаємодію агресії з об'єктивною реальністю правового порядку, включаючи необхідні механізми виявлення, класифікації та реакції на агресивну поведінку.

Дисертаційне дослідження спрямоване на виявлення впливу агресії на конкретні сфери соціально-правового простору, які становлять основу функціонування правової системи. Зокрема, у контексті онтології агресії вивчаються такі аспекти, як визначення її меж, взаємодія з правовими нормами тощо. Розгляд агресії як об'єкта правової онтології розкриває глибинний взаємозв'язок між юридичною системою та соціокультурним оточенням, в якому вона існує та здійснює на нього свій вплив.

Агресивна поведінка позначається передусім на недотриманні чи порушенні правових норм і законів, визначаючи аспекти юридичної відповідальності й можливість регулювання через правову політику запобігання (превенцію) та подолання явища через арсенал державно-владних і громадських механізмів. Агресивна поведінка зумовлює порушення основних прав і свобод особистості, таких як право на життя, недоторканність особи,

свободу вираження думки, що суперечить загальним правовим принципам цивілізаційного суспільства і може мати виразні ознаки правопорушення, а як наслідок тягне невідворотність відповідальності. Окремі агресивні дії, що призводять до фізичної або психологічної травми, можуть кваліфікуватися злочинами, котрі позиціонуються в онтологічному вимірі як порушення вищих принципів справедливості та моралі. Порушення закону й встановлених норм є негативним актом, який порушує визначені суспільством цінності, і є певним проявом агресії, що можна пояснити метафізичними та аксіологічними засадами, розкриваючи глибокі філософські аспекти порушення правопорядку.

Онтологічна природа агресії як буттєвий чинник впливу на правову реальність вказує також не те, що саме такі прояви індивідуальної поведінки індивідуума чи групи осіб обумовлює потребу існування превентивного державно-правового механізму. У сучасному бутті ефективність такого механізму може дискутуватися. Так, Н. Джонстон та С. Бозе зауважують: «незважаючи на те, що тероризм не в змозі досягти перемоги над державою, він спроможний політично паралізувати переважну владу держави шляхом зміни моральних горизонтів її виборців, створюючи самозакріплювану петлицю конфлікту й невдоволення, що не обіцяє кінця терористичному насильству» [251, р. 319].

Агресія як прояв людської діяльності, ставить перед суспільством нагальне завдання розробки та впровадження попереджувальних (превентивних) засобів й створення відповідних інституцій задля уникнення насильства. Такий механізм виникає як соціальна контреакція правової реальності, позаяк суспільство повинно реагувати на зростання агресії шляхом розвитку механізмів, які вивчають та нейтралізують причини конфліктів, попереджуючи деструктивні прояви. Проблема агресії і превентивних заходів пов'язана з етикою безпеки, що розглядає можливі модуси діяльності держави, суспільства у забезпеченні захисту її громадян, його членів від потенційних загроз і ризиків. Ці способи безумовно повинні ґрунтуватися на етичних принципах, які стосуються захистом прав і добробуту соціуму. Сучасний дослідник цих

проблем К. Юнталан зауважує, що саме аналіз феномену агресії з постколоніальної перспективи розширює самореферентне розуміння онтологічної безпеки до відносин «Я-Інший» у взаємному співіснуванні [317, р. 49].

Рефлексуючи з позиції психологічних індивідуальних характеристик про природу безпеки правового буття, ми виходимо на додатковий рівень рефлексії – входячи не лише у правову сферу, але й інші пов'язані з нею. Приміром в окремих індивідуальних обставинах медичні засоби є ефективним способом подолання агресивної природи існування агресії, зокрема шляхом застосування методів «лікуванням агресії та насильства» [313]

2. Синергія нормативного середовища та агресії. Нормативне середовище у правовому філософському вимірі як концептуальна дефініція: з одного боку – визначає сукупність правових норм, принципів, цінностей та інших юридичних реалій, що регулюють поведінку та взаємовідносини у суспільстві; з іншого – визначає об'єктивні стандарти, що в нормують правові відносини й формують базис для структуризації правової системи. Слушно зауважує Е. Кеннеді, що «нормативна модель є тією моделлю, що використовує певну міру цінності чи корисності для отримання прогнозування, як повинна «поводитися» (функціонувати) система керуючись цією корисністю» [255].

Відзначені явища передбачають взаємодію та взаємопосилення через утворення специфічної динаміки та обумовлення тенденцій до саморозвитку кожного феномену зокрема, і буттєвої сфери правової дійсності загалом. А. Ледер акцентує, що насильство може бути неявним, прихованим або замаскованим, і тому розуміє насильство як «певну силу, що одягає різні маски: ми знаємо його маскування як спокусника та його маску морального шантажу, але нині воно постає під маскуваням дискурсу демістифікації. Самий дискурс, що демістифікує панування, стає маскуваням панування» [267]. Переконавання істинності такої інтенції А. Ледер знаходить у історичній ретроспективі зауважуючи: «безпосередній післявоєнний період був часом придушення ворожнечі та агресивності, імпульс в ім'я демократичних інститутів були

символічно санкціоновані та легітимовані у суспільну свідомість. Ця легітимізація стала можливою через ототожнення права з батьком, однак дискурс, який демістифікує насильство, а також боротьбу зі всевладдям патріархату, підриває це вид санкції та легітимізації. Тому, водночас із зникненням батьківської фігури, ця легітимізація повільно зникає, а насильство стає дедалі очевиднішим. Це зокрема проясняється у сучасних публічних сферах, а також віртуальній» [268, р. 311].

Вищезначене вказує на істотну роль нормативного середовища (у мотивації А. Ледера, якраз цієї батьківської влади), що передбачає собою правові, етичні та соціокультурні норми, які регулюють поведінку членів суспільства. Відповідно синергія з агресією часто проявляється у тісній взаємодії цих правил поведінки створюючи сприятливу або, наспроти, напружену атмосферу. Оскільки, може бути визначена чи обмежена нормами, або, навпаки, виникати як реакція на конкретні соціальні чи правові умови.

Доцільно розглянути нормативне середовище та агресію через призму динамічного взаємозв'язку, коли ці два феномени обопільно визначають один одного створюючи у суспільстві певні ефекти, що можуть проявлятися у зміні ставлення до правових норм, узгодженні соціокультурних цінностей та впливі на суспільне мислення.

3. Соціокультурний контекст агресії. Насильство часто розглядають через його причини чи наслідки, але зрідка через його джерело. У цьому контексті позиції науковців розділяються: окремі вказують, що людська культура є джерелом насильства, а любов і мир можуть утвердитися лише «ззовні»; інші переконують, що саме «зовнішнє» є джерелом насильства, і любов може владичити лише у тому суспільстві, що скасовує всі довільні сили на будь-яке «зовнішнє» [282, р. 301]. Однак ми підтримуємо тих представників, які позиціонують досліджуване явище в онтологічному вимірі, що має власні корені (основи) у соціокультурних реаліях, тому їх вплив на правову реальність відбувається через призму культурних і соціальних чинників.

Соціокультурний контекст агресії як фундаментальна реальність доволі насичена культурними та соціальними елементами, що природно впливають на правову сферу. Агресія як сучасне правове явище знаходить свої основи у глибинах соціокультурного та історичного шару. У процесі розгляду соціокультурної природи агресії слід враховувати її соціальні та культурні ознаки, зокрема:

- культурні особливості – різні культури формують власні уявлення про агресію та її сприйняття у суспільстві, що дозволяє висновувати про унікальні аспекти культурного впливу. Це викликає істотний вплив на правову практику, приміром «поліція регулярно вчиняє насильство за расистською ознакою, а судова практика санкціонує це насильство через передбачувану повагу до расових афектів, легітимізуючи «античорношкірий» расизм як страх за безпеку» [319, р. 911];

- соціальні реалії, оскільки суспільні умови, структура взаємовідносин та розподіл ресурсів можуть сприяти або стримувати виникнення агресивної поведінки. Дослідження переконливо доводять різну природу агресії щодо окремих суб'єктів, приміром «шкільний досвід біженців вказує на те, що швидше за все відчуватимуть насильство в інших формах» [332];

- культурну еволюцію через необхідність врахування динаміки змін у соціокультурному середовищі та її вплив на розвиток правових норм;

- правову ідеологію, що домінує у суспільстві та реалізовується правовою політикою держави, що ґрунтується на парадигмах, які визначають агресію як аксіологічне чи деаксіологічне явище в її епістеміологічній формі. Тому слід акцентувати на агресії як різновекторному феномені у співвідношенні із тими підходами, що панують у філософському тлумаченні реальності;

- правову культуру та ідентичність через розкриття особливостей сприйняття агресивної поведінки у різних культурних контекстах.

4. Модальності агресії як онтологічного чинника, що визначається власною специфікою та формами її існування в об'єктивній реальності. У цьому контексті модальність означає не лише наявність агресії як явища, але й особливий спосіб її прояву у правовій матерії.

Модальність агресії в соціумі позиціонована 00, що має різні форми, і разом з тим одна із них може генерувати іншу чи викликати їх множинний прояв. Цікавою є позиція Дж. Віттімо, що насильство є передусім «мовним актом, а не фізичним, однак у певних своїх проявах метафізичне насильство призводить до фізичного насильства як приміром в інквізиції, коли підозрюване відхилення від метафізично гарантованої суворої ортодоксальності зумовило фізично болісні наслідки» [322,]. На множинність проявів насильства вказує Т. Фрай, яке не може виокремлюватися на певні форми, позаяк «соціально відкрите до психологічно приховане – це насправді континуум, незважаючи на його прагматичний поділ на маневри» [235].

Вербальна агресія у правовому вимірі представляє собою епістемічний дисонанс, виявлення якого допомагає нам розуміти «плетиво» правового дискурсу та елементів культурної лексики, позиціонувавшись як прояв антагоністичної риторики, що містить спірний аспект висловлювання та перформативні дії у контексті правової дійсності. Відтак, вербальна агресія не лише порушує комунікативну етику, але й створює міжсуб'єктивний дисбаланс, акцентуючи проблематику міжособистісних відносин у правовій матерії.

Вербальна агресія найбільш поширена в нашому суспільстві, стверджувати це ми можемо проаналізувавши аналіз опитування загальної групи респондентів, які вказали, що найчастіше стикаються з проявами саме такого виду агресії. (додаток Б. 5)

У контексті комунікативної етики агресія виступає джерелом дисфункції та деградації мовної взаємодії. Її вплив позначається на викривленні норм, які регулюють обмін інформацією, та вираженні думок. Позаяк на рівні епістемології, агресивна комунікація перериває звичайні потоки раціонального обговорення, інтенсифікує емоційну складову та перешкоджає формулюванню

обґрунтованих аргументів. Цей процес призводить до невиправданого емоційного напруження, ускладнюючи побудову конструктивних діалогів, порушуючи основні принципи розуміння у мовному спілкуванні. Звідси, агресія як порушення комунікативної етики зумовлює не лише виникнення конфліктів, але й втрату можливості досягнути взаємопорозуміння та консенсусу у соціумі.

Фізична агресія у правовому вимірі розглядається як прояв екстерналізованої сили, що впливає на фізичний інтегритет суб'єкта та порушує його правовий статус. Розглянутий акт, що в основується на застосуванні фізичної сили, належить до категорії юридично значущих вчинків, порушуючи тим самим основоположні правові принципи. Правова експертиза фізичної агресії включає в себе не лише кваліфікацію вчинку за чинним національними і міжнародним законодавством, але і морально-етичний аспект, адже фізична агресія може ставити під сумнів не лише юридичні норми, але й основи справедливості та гуманізму.

Така форма агресія є дією, що здійснюється за допомогою фізичної сили чи насильства, несе за собою низку серйозних негативних наслідків, які можна розглядати як на фізичному, так і на соціальному рівні: фізичні та психічні травми (вони можуть мати довгострокові або навіть невиліковні наслідки як соматичного так й емоційного характеру); викликає значні негативні зміни у взаєминах між особами, зокрема призводить до розриву родинних, дружніх або професійних відносин, що створює фундаментальну соціальну напруженість; юридичні наслідки (акти фізичної агресії є порушенням закону, і особа, яка вчиняє такі дії, може зазнати юридичних наслідків, включаючи санкції передбачені окремим галузевим законодавством); соціальне виключення, позаяк індивідууми, які виявляють агресивну поведінку, можуть стати об'єктом соціальної ізоляції, втрачаючи підтримку та повагу спільноти, що істотно впливає на їхнє психосоціальне благополуччя; порушення громадського порядку, спокою та стабільності і як наслідок призводить до інтенсифікації конфліктів у соціумі.

Економічна агресія у правовому вимірі зазвичай репрезентується як систематичне порушення економічних норм, що викликає негативні наслідки для інших суб'єктів або суспільства загалом. У праксеологічному вимірі вона проявляється у недобросовісних торгових практиках, зловживаннях, що порушують принципи вільної конкуренції, фінансові махінації, корупцію або інші дії, спрямовані на завдання шкоди економічним інтересам, зазіхаючи на природу справедливості розподілу ресурсів у соціумі.

У приватно-правовій сфері економічна агресія здебільшого проявляється у домашній формі фінансового насильства, котре утвердилося в сфері фінансів і взаємин між особами у родинному оточенні й використовується як засіб досягнення контролю, утримання влади або завдання шкоди іншій особі. Онтологічний аспект дозволяє розглядати фінансове насильство як частину соціальної реальності, де влада та контроль за допомогою фінансових ресурсів впливає на індивідуальні життєві траєкторії та соціальні відносини.

Психологічна агресія відповідно до найбільш усталеного її розуміння є динамічним проявом міжособистісних взаємин, а використання психологічних методів виступає ефективним модусом взаємодії та впливу. Агресивна взаємодія, що виявляється у психологічній сфері, може бути визначена як ефект влади, коли одна сторона намагається здійснити вплив на іншу через психологічний тиск, створюючи атмосферу напруги та контролю через порушення основних принципів гуманізму та правової справедливості.

У сучасній юридичній реальності розгортається новий етап прояву агресії, що отримав найменування кіберагресії. Ця феноменальна форма конфліктної взаємодії реалізується у кіберпросторі, в якому демаркаційні лінії реального та віртуального втрачають свою чіткість, а відмінності між суб'єктами та об'єктами є вкрай ефемерними. Кіберагресія як сучасне явище необоротно вражає фундаментальні принципи правової системи, переплітаючи технологічну перфекцію з різними проявами агресії. У віртуальній реальності змішуються сутність та фрагментарність, що надає кіберагресії вигляд

метафізичного переплетіння, де поняття влади, контролю та власності розтікаються як електронні частинки у квантовому полі правової дійсності.

Слід звернути увагу, що такий прояв агресії є суттєвим для групи, яка найбільше проникнена в інформаційне суспільство, тому що в порівнянні загальної групи респондентів та молоді, саме остання вказала на значний вплив кіберагресії в її житті (57% проти 38%).

Це асиметричне явище в якому виникає децентралізована та анонімна форма агресії, визначається не лише технічною здатністю, але й філософськими вимірами, що актуалізують питання про існування віртуальних суб'єктів та їхню моральну відповідальність перед правовою системою. Основоположні питання про взаємодію людського духу та технологічного прогресу стають визначальними у рефлексії щодо кіберагресії. Цей феномен викликає філософські роздуми про природу агресії у віртуальному просторі та розширює горизонти юридичного мислення, висовуючи на передній план необхідність новаторських підходів до захисту прав та власності в епоху кіберагресії.

Політична агресія проявляється як своєрідна маніфестація переривання та взаємодії політичної реальності. Вона є динамічним та комплексним феноменом, який охоплює етичні, соціальні та правові аспекти, і створює власну онтологічну реальність, коли простір політики виходить поза межі суто формальних та інституціональних дефініцій.

На рівні онтології політичної агресії постає питання про саме буття політичних інститутів та їхню роль у стабільності цілого світу чи певної держави. Така форма агресії може бути сприйнята як переплетіння політичних форм й здатність порушити екзистенційні основи політичної організації, призводячи до переосмислення понять політичного порядку та суспільної гармонії. Так, приміром, за окремими соціологічними дослідженнями певна частка американців (від 8% до 40%) підтримує політично мотивоване насильство [333].

З огляду на онтологічні аспекти політичної агресії її можна визначити як філософську контракцію, що порушує норми та цінності політичного існування,

провокуючи реальні ймовірності трансформації політичного простору, виокремлюючи та протиставляючи його наявним структурам та інститутам. Відтак, онтологія політичної агресії визначається не лише самим її актом, але і його впливом на основи політичної реальності. На цьому рівні абстракції, політична агресія стає як би віддзеркаленням динаміки суспільства, коли сутність політичного буття оцінюється не лише через призму правових норм, але й через їхню онтологічну взаємодію та вплив на фундаментальні принципи політичного порядку.

Екологічна агресія є важливим виміром аналізу сучасного стану взаємодії людини з природою. Вона виступає як явище, що охоплює плюралізм відокремлених екологічних впливів, глибоко вражає природничі закони та норми щодо охорони навколишнього середовища, представляючи загрозу екосистемам та біорізноманіттю. Вчені А. Майлз-Новело та К. Андерсон доводять, що «швидка зміна клімату може призвести до соціологічних, політичних, економічних і психологічних змін, які збільшать ймовірність насильницької поведінки» [286, р. 39].

На онтологічному рівні екологічна агресія виражається у несанкціонованій експлуатації природних ресурсів, яка зі свого боку може призвести до екологічного знищення та забруднення природних елементів. Відповідно порушення природничих законів стає причиною деградації екосистем, руйнування природних циклів й непередбачених змін у біосфері. Дії екологічної агресії можуть включати несанкціоновану вирубку лісу, порушення цілісності екосистем, незаконне викидання токсичних речовин у природне середовище, неправомірне вилучення й використання водних ресурсів та інше, що порушує правові норми, призначені для збереження екологічної рівноваги й забезпечення сталого використання природних ресурсів. Онтологічний аспект екологічної агресії покликаний рефлексувати про відповідальність перед майбутніми поколіннями, і звісно наслідки, які можуть бути непередбачені, але істотно впливають на здоров'я, якість життя і загальний стан природничих систем.

Екологічна агресія актуалізує проблему філософії відносин індивідуума з природою, і відповідно вимагає розробки та впровадження комплексних стратегій охорони довкілля задля врегулювання екологічних конфліктів й підтримки сталого розвитку. На запитання про те чи є екологічна агресія для вас суттєвою проблемою загальна група респондентів відповіла ствердно в своїй меншості – 41%, проте група науковців вказала на вагомість такої агресії в їхньому ментальному сприйнятті – 78% (додаток Б.7, Б.12).

5. Індивідуальна та колективна природа агресії. Розгляд онтологічних аспектів агресії в правовому полі потребує розуміння її як складного та багатопланового феномена, що позначається на індивідуальному та колективному рівнях.

Особливий погляд на онтологію агресії розкривається через індивідуальний вимір, коли враховуються такі внутрішні чинники як особистість, психологічні особливості та внутрішні мотивації. На вагомості рефлексії щодо індивідуального виміру агресії акцентують науковці О. Марченко та Л. Марценюк, що «філософська рефлексія насильства як об'єктивована, усвідомлена деструктивність індивідуума має здебільшого контекстуальний характер й перебуває на периферії розуміння його зовнішніх виявів. Відповідно антропологічна криза зостається поза кадром, що засвідчує знецінення гуманістичного потенціалу постмодерної культури. Тому доцільно зорієнтуватися з очевидних, об'єктивно зумовлених реалізацій насильства у XXI столітті (терористичні акти, збройні конфлікти, локальні війни) на внутрішні чинники, що знаходяться у сфері екзистенціального. Відхід від розгляду насильства як абстрактного, аморфного чи ідеологічно забарвленого зла дозволяє сконцентруватися на індивідуумі, способі його мислення, життєвих і соціальних орієнтирах, почуттях і внутрішніх контроверзах, які знаходять своє вираження в тій чи іншій формі деструктивності» [276, с. 44].

Відтак у сучасній епосі глобалізаційно-інформаційних трансформацій вагомим є розуміння того, як індивідуум на правовому рівні взаємодіє зі своїм оточенням, і, які чинники впливають на його агресивність, що є визначальним

у процесі ретельного аналізу феномену. Так, основні аспекти індивідуального виміру агресії включають: по-перше, особистісні характеристики, зокрема такі як темперамент, характер, рівень амбіцій, ступінь самоконтролю та інші чинники, що можуть впливати на спрямованість агресії; по-друге, психологічні аспекти, котрі включають в себе розгляд емоційного стану, внутрішніх контроверз, досвіду стресу та інших чинників, які можуть стимулювати чи пригнічувати прояв агресії у конкретного індивідуума; по-третє, соціальний контекст, що передбачає взаємодію зі соціальним оточенням та вплив зовнішніх чинників, таких як сімейна ситуація, соціокультурний контекст, релігійні переконання, що також є важливим для розуміння індивідуального виміру агресії; по-четверте, механізми саморегуляції та самоконтролю; по-п'яте, досвід взаємодії з правовими інституціями.

Індивідуальний вимір агресії покликаний сприяти розумінню та прогнозуванню поведінкових проявів окремих індивідуумів у контексті правової реальності. Розгляд цього виміру забезпечує глибоке розуміння та ефективне управління агресивними тенденціями на індивідуальному рівні.

З іншого боку, колективний вимір агресії означає розгляд її у контексті групової динаміки та взаємодії між індивідуумами у колективі. Це може включати аналіз агресії у великих групах, соціокультурних спільнотах, політичних угрупованнях чи в інших колективних інституціях. Вивчення агресії у колективному вимірі відкриває глибинні аспекти соціальної філософії, коли динаміка взаємодії та співробітництва в групі стає базисом для розуміння цього феномену через відображення соціокультурних ідей, що формують колективну свідомість.

Агресія в групі може бути результатом соціальних конструкцій, коли внутрішні норми та цінності визначають колективну спрямованість, й відповідно ці конструкції рефлексують як групова ідентичність, що формується через спільні переконання та цінності. У модерністському підході колективний вимір може «ґрунтується на прогнозованому кодуванні та доводить існування розширеної феноменальної свідомості, яка, згідно позиції М. Фаріної,

реалізується – принаймні частково – моделями соціальної, матеріальної та культурної практики» [231], тобто здійснюється шляхом соціального моделювання поведінки групи. Окрім цього, вивчення влади та легітимності в групі розкриває аспекти взаємодії та розподілу ресурсів, агресія може виникати у контексті боротьби за владу або як спроба виразити протест проти несправедливого соціального розподілу. Етичний вимір агресії в колективі розкривається через аналіз того, які дії група визнає морально допустимими або неприпустимими, що дозволяє враховувати етичні аспекти колективної поведінки.

Широкий погляд на онтологію агресії в контексті індивідуального та колективного вимірів сприяє поглибленню розуміння її сутності та визначенню взаємозв'язків між різними проявами цього феномену у правовій матерії. Позаяк, як доводять представники оксфордської психологічної школи «психічні стани та когнітивні процеси можуть бути усвідомлені, принаймні частково, структурами та процесами, розташованими поза головою людини» [232, р. 131]. Іншими словами вони стверджували, що механізми, які лежать в основі людського пізнання, не обов'язково є пов'язані з мозком людини. Онтологічний аналіз допомагає уникати узагальнень та враховує плюралізм контекстів, у яких може виявлятися агресія, забезпечуючи комплексний підхід до її дослідження у правовій матерії.

6. Динаміка та змінність агресії. Онтологічний аналіз дозволяє враховувати динаміку розвитку агресії в часі та визначати її змінні аспекти у контексті правової реальності відповідно до соціокультурних, економічних, політичних та інших впливів. Аналізуючи динаміку агресії, відбувається з'ясування та врахування чинників, які визначають її появу, розвиток та вираження у різні періоди часу. Досліджуване явище існує в об'єктивному світі та дозволяє стверджувати, що воно змінюється та взаємодіє з іншими складовими правової реальності шляхом виявлення якісних змін, а також окреслити ключові елементи агресії для сучасного світобуття. Саме такі зміни провокують нову

відповідь правової реальності, зокрема через модерністські «підходи до виявлення насильства: відео, аудіо та мультимодальні системи» [229].

Трансформація природи агресії може відбуватися внаслідок різноманітних якісних змін у соціально-культурному, економічному, політичному та інших аспектах суспільства. Такими змінами можуть бути: 1) соціокультурні, що передбачають зміни у системі цінностей, нормах поведінки та культурних практиках, які можуть впливати на сприйняття та вираження агресії в соціумі, або ж, навпаки, позитивні соціокультурні тенденції можуть призвести до мінімізації агресивних проявів; 2) економічні (стабільний економічний розвиток або, наспроти, кризові ситуації можуть впливати на розподіл ресурсів та викликати агресивні реакції в суспільстві); 3) політичні (державно-владна нестабільність чи, всупереч, конструктивні політичні трансформації можуть впливати на політичну риторику та вираз агресії); 4) технологічні інновації, зокрема віртуальні форми; 5) зміни в міжнародних відносинах (геополітичні або міжнародні події можуть впливати на атмосферу агресії у державі, змінюючи динаміку конфліктів та взаємин між країнами, позиціонуючись за Ф. Мореїром через «макро- та мікрополітичні конфлікти» [289]); 6) етнічні та релігійні динаміки (зміни в структурі суспільства з огляду на етнічний або релігійний склад можуть впливати на виникнення чи елімінацію агресивних тенденцій). Приміром щодо останнього: «у буддистській етиці та релігії навмисне вбивство вважається фундаментально неправильним» [261], так «у трьох традиціях Дхарми — індуїзмі, джайнізмі та буддизмі — ненасильство займає чільне місце. Для Ганді *ahimsa* (відмова від насильства) разом із *satya* (правда) займають визначальне місце в його боротьбі за *swaraj* (самоврядування)» [248, р. 87].

Такі якісні зміни можуть взаємодіяти та формувати новий контекст для розуміння та управління агресією в суспільстві та істотно впливати на природу, обсяг та спрямованість агресивних проявів у соціумі.

2.2. Анаксіологія детермінантів агресивної поведінки

Філософсько-правовий розгляд феноменології агресії дозволяє виокремити в її структурі три компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий, які знаходять свій специфічний вияв у певному суб'єкті. Когнітивний компонент агресії передбачає зіткнення свідомих бажань, думок, інтересів чи цілей між суб'єктами комунікації. Емоційний компонент проявляється у небажанні цих суб'єктів іти на компроміс і як наслідок між ними виникає неприязнь, антипатія, ворожість. Когнітивний та емоційний компонент безпосередньо у більшості випадків зумовлюють поведінковий, що має різні форми прояву: брутальна поведінка, аморальні вчинки, злочинні дії тощо.

Детермінантами виникнення когнітивної компоненти агресії є амбітність, образа, незадоволення ставленням чи поведінкою інших, невизнання власних недосконалостей, бажання домінування та визнання виняткової авторитетності, наполягання на особливій особистій цінності.

Детермінантами емоційної складової агресії є специфічність біологічної природи особистості: нейродинамічні та психодинамічні якості темпераменту та певні типи акцентуацій характеру. Критеріями цього параметру агресії є емоційна чутливість, рівень тривожності, дратівливість та певні антагоністичні емоції – презирство, іритація, обридливість, запальність, образливість, підозріливість, гоноровитість, максималізм, впертість, конфліктність, нетерпимість до заперечень, збудливість, помста. Згідно позиції більшості вчених саме вони формують схильність суб'єкта до виникнення певного конфлікту, і зокрема проявів насильства.

Вчений І. Мазоха відзначає, що істотний роль окрім цих особливостей особистості відіграє така якість як демонстративність, коли людина постійно намагається впливати на інших, привертати максимальну увагу до себе. Це реалізується у зарозумілій демонстративній поведінці, що призводить до виникнення агресивної поведінки [98, с. 60]. У комплексі всі ці характеристики

формують сприятливий плацдарм до агресивних дій людини на емоційному та поведінковому рівні.

У межах розгляду поведінкової складової агресії слід зацентрувати на формах її вияву. Так, Л. Хевітт і Р. Дженкінс вирізняють дві групи людей за їх агресивною поведінкою: перша – це особи зі соціалізованими формами антисупільної поведінки, до другої належать із не соціалізовано агресивною поведінкою [245]. Агресивна поведінка, яка проявляється у буденному житті і не порушує визначених законодавством зазвичай не ототожнюють зі суспільною і відносять до сфери індивідуальної агресіології, що стосується сфери конфліктів у міжособистісних взаєминах. Однак, у людини не можна відокремити особистий аспект від суспільного, а тому якщо ворожі, суто особисті стосунки спершу видаються як лише індивідуальні, то акумулюючись, вони здатні трансформуватися з особистої справи до справ кримінального характеру [127, с. 220].

Між повсякденною та злочинною агресією існує певна аналогія, позаяк агресія як прояв природної захисної реакції людини на негативну (конфліктну) ситуацію, у делінквентній та девіантній поведінці може займати статус особливої захисної форми поведінки, являючись аморфним способом задоволення потреб й інтересів, і відображаючи проблеми самореалізації.

Чимало українських і зарубіжних дослідників розглядають агресивну поведінку власне як девіантну, тобто відхилену від норми, не враховуючи її адаптивної функції. Почуття самознищення, особистої невідповідності ustalеним дезидератам ставить особу перед вибором – на виконання вимог й продовження страдних переживань самознищення чи на підвищення самоповаги власної поведінки, яка суперечить цим вимогам. Здебільшого індивідууми обирають другий варіант, внаслідок чого установки й референтні групи, а також їх поведінка набирають антинормативного характеру і провокують до девіації.

Як показує аналіз наукової літератури агресивна поведінка є результатом порушень системи ставлень людини до навколишнього середовища та її

ефемерним способом взаємодії з іншими. Мотивами агресивної поведінки зазвичай є: 1) досягнення значущої мети; 2) психологічне послаблення – заміщення заблокованої потреби та пертурбація діяльності; 3) самоціль, що задовольняє потребу у самоствердженні та самореалізації. Тобто, агресивна поведінка є цілеспрямованою та свідомою поведінкою людини.

Ціннісний аспект розгляду агресії ґрунтується на гіпотезі про існування людини та її життя як певної константної цінності. Апеляція до універсальності цієї ідеї, визначає основи філософського дискурсу про права людини (К. Апель, Ю. Габермас), і будь-які вчинки, які дискредитують ці права вважаються агресивними. За характером агресію розрізняють цільову (спрямовану) та інструментальну (вимушену). Цільова агресія – це спланований акт, метою якого є нанесення шкоду чи збитків конкретному об'єкту. Натомість інструментальна є засобом досягнення певного результату, який за своїм характером не є актом агресії. Досить поширеною також є репрезентація агресії у габітусі дихотомії: пряма та непряма, активна та пасивна, фізична та вербальна.

Анаксіологія детермінантів агресивної поведінки дозволяє розглядати фактори та цінності, які можуть визначати та формувати агресивну поведінку. На нашу думку їх можна виокреми в дві групи: універсальні та модерністські. До першої слід віднести ті чинники, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності. До них віднесемо наступні: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, відсутність навичок комунікації, соціальне оточення та виховання тощо.

Соціокультурні цінності. Соціальні виміри агресії феномену агресії характеризуються тим, що у суспільстві вона виникає на підставі певних мотивів і настанов, тому це явище є значно складнішим за тваринну агресію. Агресія яка існує у природі є передумовою виникнення агресії у соціальній площині, коли вона набирає специфічних рис і часто у соціалізованому виді постає як насильство. Соціокультурне середовище є структурою в середині якої

індивідуум отримує специфічну «систему координат», за допомогою якої він має можливість певним чином регулювати власну поведінку та отримувати ціннісні орієнтири. Прояви насильства та агресії соціальна теорія пов'язує з наявними соціальними відносинами, а відтак високий чи низький рівень агресивності індивідуума є результатом його соціалізації. Прийняття агресивного способу взаємодії чи надання переваги силовим методам розв'язання конфліктів природно впливають на формування агресивної поведінки. Це спричинює девальвацію відносно високих цінностей сучасного розвиненого суспільства та правової системи, посягаючи на порушення стандартів рівності, толерантності, особистої волі, індивідуалізму, справедливості тощо.

Слушним у цьому контексті є твердження одного із засновників філософської антропології М. Шелера, що «по мірі того, як ігнорування позитивних цінностей пробуджує прагнення до них, індивідуум дедалі глибше поринає, оминаючи перехідні цінності й цінності-засоби, в протилежні їм цінності – зло, яке поступово займає дедалі більший простір у сфері його ціннісної уваги. В індивідуума розвивається щось таке, що пробуджує бажання критикувати, принижувати, руйнувати, і він чіпляється за будь-який феномен. Відтак ресентиментний тип мимоволі знецінює буття і світ» [303, с. 84]. Із трактатів Ф. Ніцше відомо, що ресентиментний індивідуум є схильний до мстивості та агресії, тому при анаксіології детермінантів агресивної поведінки це повинно обов'язково враховуватися.

Серед соціокультурних детермінант феномену агресії нами виокремлено передусім негативний приклад культивування у суспільстві егоїзму, жадібності, апатії, брутальності, жорстокості, насильства тощо, низький рівень духовного розвитку й правової культури соціуму. У суспільній площині проблему агресії та насильства не можливо елімінувати як явищ загалом, але можна істотно мінімізувати їх застосування. З цією метою слід усіма можливими способами викорінювати самі причини, що зумовлюють виникнення агресії та насильства

у соціумі, а також створювати такі умови за яких насильство постане як неефективний та недоцільний засіб.

Вбачається за результатами нашого опитування, що частково допускають агресивну поведінку зі свого боку третина опитаних (33%), визнають агресію прийнятною – 23% опитаних, проте знову ж більш ніж третина (35 %) не вважають допустимою власною поведінкою. (додаток Б.8)

Агресія, агресивність соціалізується у соціокультурному контексті, з одного боку, через негативний приклад (взірець) ставлення у суспільстві, а з іншого – схвалення агресивної поведінки індивідуума іншими. З позицій суспільної моралі вчинки і поведінка індивідуума повинні відповідати ustalеним в суспільстві нормам, межі яких задаються як багатолітніми моральними традиціями, так і комплексом існуючих у конкретному соціально-культурному середовищі етичних уявлень.

Індивідуальні моральні уявлення та особисті переконання відіграють конститутивну роль у формуванні або придушенні агресивної поведінки. Так, якщо особисті цінності індивідуума сприяють конфліктам чи використанню агресивних методів у досягненні певної мети, то це безумовно впливатиме на його деструктивну агресивну поведінку. Агресія блокує розвиток вільного особистості, згідно позицій А. Маслоу та К. Роджерса, у природу кожного індивідуума закладено прагнення до самоактуалізації й позитивних змін. Ідея самотрансценденції людського буття опротестовує агресію як необвідну рису індивідуума, позаяк спричинення шкоди іншому неминуче зумовлює руйнування самого себе. Самоактуалізація – це позитивна спрямованість на середовище, толерантне ставлення до нього, а відсутність такої спрямованості й ставлення формує та утворює агресивні індивідуальні установки. Тому, це повинно оперативно усуватися, позаяк блокує самий механізм самоактуалізації [217, с. 613].

Такий підхід розуміння агресії заперечує доброякісні аспекти агресивності. О. Качмар акцентуючи на деструктивних функціях феномену агресії обґрунтовує основні її причини особистісною незрілістю та необізнаністю

індивідуума [77, с. 55]. Зі свого боку можемо доповнити цей перелік низьким рівнем його культури (правової, моральної), відсутністю особистісних правових переконань, усталеної індивідуальної аксіосфери, недосконалістю моральних уявлень тощо. Відхилення в особистісно-моральному розвитку індивідуума є результатом порушення конгруентності, відмови від індивідуалізації та самоактуалізації: «якщо індивідуум не навчиться контролювати власні імпульси, то це неодмінно призведе до руйнування себе самого й інших» [68, с. 122]. Вважаємо, що ефективна саморегуляція психологічного та фізичного контролю може відбуватися лише індивідуальних правильних уявленнях та особистих моральних переконаннях (установках), усталеній особистій аксіосфері, що сприятиме внутрішній та зовнішній гармонії.

У цьому контексті доцільно розглянути поділ агресії на патологічну та непатологічну. Власне остання, на думку низки вчених, визначається нерельєфною експресією, має характер реакції протесту, загалом не порушує взаємини з оточуючими та є результатом низької розвинутості вищих моральних, соціальних і психологічних властивостей індивідуума, невірних установок поведінки, хаотичності (перекручувань) у системі ціннісних орієнтацій, слабкості правосвідомості. Водночас патологічна агресія характеризується радикальними змінами поведінки у формі афективно-злосливих реакцій, агресивної поведінки із присутністю мотивів (ненависть, образа, помста), садистських проявів [120, с. 195].

Тому доцільно сфокусувати увагу на ускладненому характері етичної оцінки феномену агресії, а також наявності переплетень агресії в її широкому спектрі етичних інтерпретацій у процесі вирішення суттєвих контроверз соціально-правової практики, що має чітко виражену трансформаційну природу. Запропонований нами підхід акцентує на ускладненому характері спроб сформулювати як універсальні, що позбавлені конкретного особистісного та соціокультурного контексту, тенденції актуалізації агресивних внутрішніх інтенцій індивідуума, так і на певних складнощах

визначення стратегій їх унеможливлення. Саме невизначеність аксіологічних засад агресії, агресивності й актуалізували анаксіології детермінантів агресивної поведінки.

Психологічні та емоційні стани визначають такий вияв індивідуума як агресивність. Вона вважається стійкою особистісною рисою, що полягає у готовності до агресії, і людина за своєю природою є сильна до сприйняття та інтерпретації поведінки іншого індивідуума, як ворожої. Відтак, агресивність як стійка складова структури індивідуума, спосібна визначати загальний вектор поведінки. Індивідуальні риси характеру, що є своєрідними внутрішніми агентами вияву агресивності, розкривають потенційність можливості індивідуума бути агресором чи жертвою. Риси характеру людини визначають її схильність до агресії, вони є доволі стійкими, зберігаються упродовж тривалого часу та природно впливають на поведінку індивідуума у найрізноманітніших життєвих обставинах.

В агресивній поведінці психологічних й емоційних станів звичайних індивідуумів (без психопатологій) враховуються такі психолого-емоційні характеристики як: дратівливість, страх несхвалення іншими, упередженість атрибуцій ворожості (схильність у діях інших вбачати ворожість), самовпевненість індивідуума, що попри будь-які обставини лише він є «господар» своєї долі, у більшості випадків переважає схильність до відчуття сорому, а не вини.

Згідно міркувань Е. Фромма існує дві форми вияву агресивності. Перша – філогенетична форма, яка властива індивідуумам, а також і тваринам. Це природньо закладений імпульс до втечі або нападу відповідно до певної ситуації, яка створює небезпеку для життя індивідуума. Ця захисна чи доброякісно-оборонна агресія цілеспрямована на виживання самого індивідуума чи його роду. Зазвичай філогенетична агресія має біологічний габітус вияву та елімінується при зникненні загрози. Друга – наступальна агресивність (жорстокість), яка за своєю природою є «злоякісною», деструктивною, і характерна лише індивідууму. Ця агресія не містить

філогенетичної програми, не передбачає біологічної адаптації й жодною мірою не слугує досягненню певної мети. Відтак Е. Фроммом було здійснено щодо з'ясування взаємної залежності між цими двома формами у контексті співставлення інстинкту з характером, вдачею індивідуума [184, с. 117]. Мислитель вважає за доцільне відмежувати сформовані фізіологічними потребами природні прагнення й особливі індивідуальні бажання, власним джерелом яких є характер індивідуума.

Внаслідок еволюційного розвитку індивідуум набув виняткових властивостей психіки, що характерологічні лише йому й не мають аналогій в інших видів. Передусім до них відноситься свідомість індивідуума, його уява та розум, але які не можуть існувати поза межами реального світу. Світогляд може бути примітивним, як приміром у представників диких племен, так і складним, який нині простежується в глобальному цивілізованому суспільстві. Однак квінтесенцією світогляду є певна система координат завдяки якій індивідуум може регулювати особисту поведінку та отримувати ціннісні орієнтири.

Виявлення агресивної поведінки індивідуума є доволі складним процесом в якому взаємодіє безліч чинників, і він може розвиватися у різний навіть непередбачуваний спосіб. У цьому процесі важливу роль відіграють психологічні та емоційні чинники. Зауважимо, що при характеристиці індивідуума їм нерідко приписується психологічна агресивність, однак вона проявляється лише як риса їхнього характеру. Однак, у разі її використання для придушення психічного стану іншого індивідуума цілком можна визнавати таку агресивність психологічною.

Агресивність як особистісна риса індивідуума здатна надавати взаємодії деструктивності й може набувати різних форм – заздрощів, зухвалості, зневаги, ворожнечі, образи, лайки, погроз, помсти, знищувальної критики партнера тощо. Передусім такі особистісні риси індивідуума як егоїзм, брехня, обман, лицемірство, водночас виступають і підставами, і формами деструктивної взаємодії та ескортують різні прояви агресії. Вони визначають поведінку

індивідуума, що спрямовується на отримання особистісної вигоди коштом інтересів іншого. Зокрема гнів, стрес чи фрустрація може слугувати каталізатором для агресивної поведінки. Індивідууми з певними психологічними особливостями – високим рівнем агресивності чи неефективним керуванням емоціями є важливими чинниками прояву агресії в суспільстві [13, с. 93–94].

Тому вкрай актуальним є питання управління психоемоційними станами індивідуумами, подолання емоційного дисбалансу, забезпечення ефективного виходу раніше соціально акумульованої агресії через унормовані, ритуалізовані форми. Запропоновано такі соціально-правові механізми: 1) зміна вектору спрямування агресії, легітимізація евентуальних конфліктних ситуацій; 2) сублімація агресії у соціально внормованих видах діяльності до яких індивідуум раніше не був задіяний; 3) ритуалізовані форми агресії, приміром спорт, зокрема його екстремальні різновиди; волонтерство тощо.

Спадкові маркери. Психогенетична концепція агресії акцентує на генетичних особливостях, які визначають відмінності в агресивності. Згідно позиції Х. Бруннера «концепція одного гену агресії не є евристичною, позаяк на «схильність» до агресивної поведінки індивідуума часто впливають багато генів, з огляду на складний характер взаємодії між ними» [215]. Контекст прояву агресії представляє собою складну ієрархічно-структуровану систему особистісних психологічних, біологічних (передусім генетичних) чинників та особливостей навколишнього оточення, що створює різний спектр можливостей актуалізації індивідуумом агресивних інтенцій.

Індивідууми будуть проявляти альтруїзм щодо тих осіб, які мають спільні з ними гени (родичі), натомість можуть бути агресивно налаштованими до, які не мають цих генів. Так, О. Коломієць зауважувала, що «безперервний еволюційний відбір зокрема агресивних індивідуумів здійснюється через поширення генів переможців: дослідник здатний вивчати будь-які форми поведінки індивідуума як результат взаємодії біогенетичних і соціогенетичних

чинників, не опротестовуючи виявів онтогенетичної агресивної поведінки» [86, с. 243].

Етологічна концепція інтерпретує агресію як продуктивний інстинкт, що сформувався у процесі еволюційної генези. Основний виразник цього напрямку К. Лоренц переконливо доводив, що про наявний зв'язок між теорією агресії у природному світі, яка розглядає механізми боротьби й виживання тварин, із агресією в історії становлення людства. Так, вчений схилився до визнання фундаментальної ролі біологічних і генетичних чинників агресивності індивідуума. Згідно його позиції агресивний інстинкт є природним спадком, однак не є «фрейдівським» інстинктом смерті, а навпаки інструментом збереження життя як окремого індивідуума, так і людства загалом, і сам цей інстинкт не повинен демонізуватися та виокремлюватися серед інших. Його полеміка із З. Фрейдом щодо інстинкту агресії полягала у наступному: «агресія вияви якої нерідко ототожнюється із виявами «інстинкту смерті», є таким же інстинктом, як й усі інші, і в природних умовах аналогічно їм служить збереженню виду та власного життя» [96].

Отже, відповідно до умовиводів К. Лоренца агресія і статевий інстинкт не є антагоністичними явищами, а навпаки мають спільну природу, складають невід'ємне єство індивідуума. Цей підхід власне закладений в основу концепції вродженого характеру людської агресивності. Разом з тим мислитель акцентує, що індивідуум не в силі абсолютно елімінувати агресивність, вона може лише спрямувати її у потрібне русло: інстинкт агресії слід розуміти як біологічний спадок предків, з яким людський розум не може впоратися, і головна небезпека інстинкту – його спонтанність [96].

Розуміння агресії як феномену в основу якого закладено інстинкт дозволяє висновувати, що неможливо повністю ігнорувати чи суттєво знизити її рівень, позаяк інстинкти закладені в індивідуумі генетично. І найбільше, що можна вчинити, це тимчасово блокувати прояви агресивності, стримувати їх або послабити руйнівну інтенсивність. Демонструючи песимізм щодо здатності розуму контролювати агресію К. Лоренц зауважує: «маючи у руках атомні

бомби, а в центральній нервовій системі – ендогенні агресивні інстинкти гарячої мавпи, нинішнє людство ґрунтовно втратило власну рівновагу» [96].

Відсутність навичок спілкування. Розкриваючи детермінанти агресивної поведінки гармонійно із попередньою вписується твердження Дж. Уайта, що «навіть коли біологія збільшує готовність до агресії, то саме чинники середовища можуть впливати на мінімізацію або інтенсифікацію агресії» [227]. Прояви агресії можуть зумовлюватися не лише комплексом індивідуальних психологічних, біологічних, маральних особливостей індивідуума, але і його взаємодію та «співдією» з іншими, які можуть формують нові якості, зокрема й інтегративні.

В індивідуумів із схильністю до агресивної поведінки простежуються така деструкція як відсутність або досить низький рівень навиків взаємодії з оточуючими людьми. Дослідники П. Гудмен, Ф. Перлз та Р. Хеферлін та Ф. Перлз у своїх наукових доробках стверджували, що для визначення підстав агресивних проявів індивідуума слід розуміти агресію як елемент складного процесу міжособистісної взаємодії. Процес, який відбувається після актуалізації агресії є реконструкцією, і є невіддільною складовою суб'єкт-суб'єктних відносин: «міжособистісна взаємодія може розвиватися лише за наявності відповідних здібностей до деструкції й подальшої реконструкції; ці два процеси є вивідними від взаємодії емоційно-вольової й інтелектуальної сфер» [230].

У цьому контексті заслуговує на увагу концепція агресивності розроблена К. Ясперсом який акцентує, що у соціумі є доволі поширеними факти вродженої неспроможності індивідуума налагоджувати спілкування з іншими, адекватно реагувати на певні контроверзи, що виникають у повсякденній соціальній комунікації, і це призводить до складних і болісних екзистенційних переживань. Тому не завжди із вини самого індивідууму існують екзистенційні ситуації, що викликають тривогу, смуток й дезорієнтацію в його комунікативному просторі [334].

Відзначимо евристичність підходу Т. Бикової до розуміння природи агресії, яка завше має спрямованість на іншого індивідуума, живого об'єкту або ж самого об'єкту агресії (аутоагресія). Обґрунтовуючи потенціал філософської антропології та феноменології в осмисленні феномену агресії зауважує, що: «інтерсуб'єктивна природа агресії передбачає собою не монологічність, а постійно у царині взаємодії «Я – Інший» (чужий – ворожий) [9, с. 35]. І справді не існує агресія як такої, вона завше спрямована проти когось або чогось, має чітко виражений контекстуальний характер. Саме ці контексти часто виступають методологічним ключем до пошуку справдешніх детермінант проявів агресії.

У попередніх підрозділах ми проаналізували феномен агресії у соціально-правовому просторі. Проникнувши у логіку актуалізації агресії в людському бутті неможливим є дистанціювання від контроверз безпосередньої взаємодії окремих суб'єктів процесу міжособистісної взаємодії. Людське спілкування є важливою компонентною реалізації життєвих стратегій індивідуума, а відтак резонує до мети, яку намагається досягнути учасник діалогу. Тому для носія агресивних світоглядних орієнтирів процес комунікації безумовно виступає інструментом розгортання агресивності в комунікаційному просторі.

Чимало сучасних дослідників наголошують на значному потенціалі комунікативної компетентності щодо забезпечення принципів неагресивного, ненасильницького (тобто толерантного) спілкування. Структурними компонентами якого виступають: 1) мовна компетентність – спосібність розуміти й продукувати необмежену кількість правильних повідомлень; 2) соціолінгвістична компетентність – здатність розуміти й продукувати мовлення у конкретному соціолінгвістичному контексті спілкування; 3) дискурсивна компетентність – спосібність поєднувати окремі повідомлення у логічні дискурси; 4) іллокутивна компетентність – вміння реалізовувати комунікативні наміри через застосовування структури повідомлення, тобто мовленнєвого акту; 5) стратегічна компетентність – вміння ефективно спілкуватися на основі правильно вибраної стратегії та тактики спілкування; 6) соціокультурна

компетентність – вміння застосовувати соціокультурний контекст: звичаї, норми, традиції, соціальні стереотипи [77, с. 142]. Отже, комунікативна компетентність – універсальна комунікативна властивість індивідуума, що передбачає розвинуті комунікативні здібності, навички міжособистісної взаємодії, знання її основних закономірностей та правил.

Щодо стратегії ненасильницького спілкування, то узагальнюючи наявні наукові підходи воно ґрунтується на трьох ключових аспектах: 1) емпатії спрямованої на власне «Я» – розуміння можливостей застосування набутого індивідуального досвіду; 2) емпатії спрямованої на «Іншого» – ввічливому, толерантному ставленні до суб'єкта комунікативного акту; 3) актуалізації власної автентичності – вихід поза межі статусних ролей, відкритість та щирість.

Ненасильницьке спілкування ґрунтується на чотирьох компонентах: спостереженні, почуттях, потребі, проханні. Водночас для свідомого учасника комунікації – реалізатора стратегії ненасильницького спілкування слід усвідомлювати, що у певний момент він актуалізує конкретний із перелічених принципів.

Соціальне оточення та виховання. Освіта та виховання в сім'ї та суспільстві природно впливають на формування агресивних чи конструктивних підходів до вирішення конфліктів. З огляду на те, що спеціальною групою нашого опитування є студенти закладів вищої освіти, то проаналізуємо цю детермінанту на основі університетського середовища. Як слушно зауважує О. Коломієць, саме через вищу освіту як оперативний інструмент упередження агресивності повинна «утверджуватись загальна спрямованість на всебічний й гармонійний розвиток кожного індивідуума та поширення гуманістичних цінностей у соціумі» [88, с. 226].

Сучасні зарубіжні дослідники зауважують, що прояви агресії в університетському середовищі, які порушують гармонію міжособистісної взаємодії між викладачем і студентами доцільно досліджувати через аналіз підкатегорій, які відображають динамічну природу агресії:

– обструкціонізм (індивідуум демонструє хоча би один із проявів агресивної поведінки, що зменшує ефективність взаємодії із іншими), що може проявлятися через відмову у співпраці (порушення спільних рішень чи домовленостей), проявах зухвалої поведінки (демонстративне запізнення, свідомо неучасть у дискусіях, розмови по телефону у процесі «живої» співпраці тощо);

– демонстрація ворожості: приниження думки чи досягнень індивідуума в присутності інших осіб; переривання інших під час спілкування; ігнорування індивідуума під час його промови; бойкотування іншого індивідуума; підвищення голосу у бік іншого індивідуума;

– відкрита агресія, аж до безпосередньо фізичної агресії [299].

Ці види певною мірою корелюють із класичним розумінням проявів агресії, однак вони безпосередньо розкривають контексти в яких відбувається актуалізація агресивності у просторі вищої освіти. Результати нашого опитування продемонстрували, що викладацький склад загалом не достатньо вірить в потенціал освіти для виправлення агресивної поведінки (на три бали з можливих п'яти цей потенціал оцінили 69% викладачів). (додаток Б.11)

Кожен із запропонованих видів агресії, слід досліджувати окремішньо задля пошуку оптимальних стратегій подолання чи мінімізації агресивності в університетському середовищі. Вважаємо, що доцільно передусім фокусувати увагу на першому етапі розгортання агресивних потенцій, позаяк саме від ефективності його елімінації засобами освіти й виховання через виявлення глибинних причин обструкціоністської поведінки індивідуума можна мінімізувати або навіть трансформувати у прагнення до синергії в освітньому середовищі.

Звертаючись до сучасних можливостей вищої освіти щодо подолання агресивності індивідуума в якій дедалі активніше реалізуються ідеї комп'ютерно-опосередкованої (віртуальної, дистанційної, відкритої тощо) освіти, слід відзначити, що процеси взаємодії між викладачем і студентом певною мірою втрачають свій смисл: безпосередню взаємодію, в якій викладач

може діагностувати агресивні настрої студента й адекватно враховувати їх у освітньо-виховному процесі, замінює алгоритмічна, утилітарна передача знань.

Це створює суттєву небезпеку втрати вищою освітою статусу як дієвого засобу корекції агресивності студентів. Вважаємо, що це повинно обов'язково враховуватися у стратегіях її подальшого розвитку, а теж при оцінюванні потенційних духовних утрат від мінімізації діалогу між викладачем і студентом. Сама мінімізація прямої, екзистенційно наповненої взаємодії у новітній освіті є консеквентною відповіддю на ринкові запити, коли при оцінці освітньо-виховного впливу застосовуються такі поняття як «ефективність», «конкурентоспроможність», «прибуток» тощо. Однак, філософія освіти, соціальна філософія та філософія права неодмінно повинні спробувати оцінити втрати у духовному сенсі вищої освіти й діагностувати загрози поширення агресивних настроїв і практик агресивності сучасної молоді.

Процеси глобалізації вищої освіти несуть низку викликів урахування яких повинне забезпечити університетській освіті відповідність духу сучасної епохи й сприяти подальшій мінімізації агресивних проявів серед студентства. Водночас глобалізаційні реалії інтенсифікують процеси міжкультурної взаємодії у вищій школі, надаючи студентству конкретні можливості трансформувати свої знання, уміння, навички, а також і світогляд у процесі знайомства із досягненнями зарубіжних освітніх систем, наукових шкіл і культур, поглибити мовні компетенції, інтегрувати фундаментальні принципи глобальної (планетарної) етики в індивідуальний світоглядний горизонт.

Серед модерністських детермінант феномену агресивної поведінки нами виокремлено: соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм.

Економічний хаос. Глобальні трансформації та загрози здійснюють надпотужний негативний системний вплив на розвиток економік (зокрема національних), руйнують економічно-грошові відносини, зумовлюють нестабільність, непрогнозованість, хаотичність, турбулентність у просторово-

часових метричних координатах сучасного розвитку суспільства. Переважна кількість населення світу – це бідні люди, низький відсоток середнього класу та значний прошарок багатих осіб (олігархів) актуалізують соціальне напруження та внутрішні протиріччя у соціумі, підвищують рівень нігілістичних й агресивних настроїв. Така суперечність між благами, які є стандартними для гідного життя індивідуума, та можливостями їх досягнення є одними із визначальних чинників інтенсифікації агресії. Позаяк для збалансованого розвитку соціуму слід однаково, чи хоча б наближено, забезпечити рівні можливості для всіх індивідуумів у сфері економіки та інших важливих для суспільних сферах. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології (далі – КМІС) проведеного 25 – 30 травня 2022 р. основними причини економічної нерівності в Україні респонденти вважають високий рівень корупції (42,9 %), некомпетентність влади (28,8 %), значно менше опитуваних причинами вважають війну (15,6 %) та пандемію COVID-19 (8,3 %) [34].

Нині простежується значна економічна нерівність, що зумовлює безліч проявів агресії індивідуумами. Прикладом може слугувати нерівність географічних і статусних характеристик, коли соціальні групи чи певні індивідууми, що опинилися на нижчих щаблях соціальної ієрархії, не мають можливостей задовільнити власні матеріальні та духовні потреби, і зі свого боку спричиняє напруженість та агресивність у соціумі. Серед економічних чинників ми виокремили ті, що безпосередньо впливають на прояви агресії індивідуумом: низька заробітна плата, ненормована та некваліфікована праця, важкі умови праці, довготривале безробіття, неналежні житлові умови, відсутність зручного громадського транспорту, високі тарифи, зростання на продукти харчування тощо.

У цьому аспекті слід звернути увагу і на економічно мотивоване насильство, тобто умисне позбавлення особи коштів чи майна, що належать за законом і правом постраждалому, що може призвести до агресії, порушення фізичного чи психічного здоров'я, і навіть смерті [74, с. 201]. Аналіз літератури

дозволив нам виокремити його основні форми у сучасному глобалізованому суспільстві: контроль над фінансами іншої людини; маніпуляція правом власності як перевагою одного члена сім'ї відносно іншого; обмеження доступу іншому індивідууму до користування спільною власністю; обмеження права іншого індивідуума навчатися чи працювати; відбирання у жертви коштів чи документів; погрози жертві втратити особисті речі, кошти чи власність у разі непослуху; примушування передати право власності на рухоме/нерухоме майно жертви; примушування до заняття крадіжками, проституцією, жебрацтвом; примушування до корупційних діянь; приниження жертви й психологічний тиск через перевагу на матеріальну власність; маніпулювання думками й бажаннями жертви шляхом відбирання у неї матеріальних ресурсів та їжі.

Інформаційний деградаціонізм. Йдеться про поширення ЗМІ негативних новин, які часто дезінформують соціум щодо надважливих питань. Відтак породжується популяризація агресії серед соціуму, формується депресивна або агресивна поведінка, антагоністичні чи апатичні настрої в індивідуумів. Так, якщо на телеекранах домінує проблематика насильств, убивств, крадіжок, то новини аналогічного характеру викликатимуть не тільки занепокоєність, роздратовання та втому, а і провокувати злочини [2].

Можемо простежити, що нині між теоретичною і практичною складовими журналістської діяльності існує певна гносеологічне провалля. Завданням сучасного носія ЗМІ чи представника медійної сфери є усвідомити існування цього пустища та вагомості її подальшого заповнення ідеями та їх втіленням, які відповідають ціннісному вектору сучасного розвитку суспільства. Разом з тим, це генерує низку нових викликів, які створюють певне замкнуте коло між реальними подіями, запитом соціуму щодо форми сприймання інформації й журналістом, який здатний як відповідати на ці запити, так і самим їх формувати. Формування цілісної етики журналістської діяльності, що враховуватиме теорію та практику, можливе лише за умови, що обидві сторони (журналіст і соціум) чітко усвідомлюватимуть неможливість майбутнього

позитивного розвитку людства без дотримання ціннісно-орієнтованої стратегії ЗМІ [32, с. 86].

Формуванню та утвердженню моделі агресивної поведінки сприяє певна життєва практика передусім якщо така поведінка заохочувалася ззовні, тому у процесі соціального посилення агресії відіграють значну роль ЗМІ. Зокрема демонстровані по телебаченню агресивні сцени створюють сприятливі психолого-соціальні умови для стимуляції глядача до прояву агресивних дій, і загалом спотворюють реальну дійсність. Такий інформаційний вплив робить індивідуума «холоднокровним» щодо фактів жорстокості, насильства й злочинних діянь. Передусім телевізійні сцени агресії провокують бажання у глядача самому вчинити аналогічні дії. Такий психологічний ефект значно інтенсифікується тоді, коли не демонструються наслідки агресивних діянь, і за кадром залишаються переживання, страждання, скорбота і біль жертви [118, с. 215]. Відтак психологічний образ суб'єкта агресії простіше становиться моделлю для самоідентифікації, а його дії очевидним об'єктом для особистого наслідування. Поведінка телеглядача набуває агресивнішого характеру зокрема, коли він переглядає агресивні сцени на екрані в нервового роздратування, емоційної напруженості, гніву, фрустрації тощо. Із-за такого емоційно-психологічного стану у глядача суттєво знижується рівень критичності щодо таких сценічних жорстоких дій [118, с. 215].

Цілком погоджуємося з тим, що в стані психолого-емоційної напруженості поведінка телеглядача набуває агресивнішого характеру. Постійні негативні новини та телепередачі згубно впливають на різні вікові та соціальні категорії осіб. Зокрема, простежується зростання підліткової жорстокості, агресії, злочинності. Ми не стверджуємо, що це пов'язано лише з трансляцією негативних новин чи програм, проте вважаємо, що цей чинник також є одним із детермінантів зростання проявів агресії. Приміром, чимало підлітки більшість власних агресивних діянь демонструють на своїх сторінках у соціальних мережах Інтернету, а інші це наслідують задля того, щоб «здаватися

крутим». Однак найбільшою проблемою є те, що ці та аналогічні випадки не припиняються, а лише інтенсифікуються.

Віртуальна дісоціація. Новітні інформаційні технології суттєво розширили можливості міжособистісного й масового спілкування в Інтернет-мережі, випродукували віртуальне середовище, що містить різноманітні види online-спілкування до якого залучена більша частина соціуму, котра замість реального спілкування надає перевагу різним формам «кібер-стосунків». Ця взаємодія реалізується за допомогою різноманітних сервісів: блогів, форумів, соціальних мереж, групових Internet-ігор, Internet-щоденників тощо.

Водночас виникли нові види й форми агресивної поведінки в Інтернет-мережі: наклеп, соціотехніка, тролінг, флеймінг, гепіслепінг, кіберпереслідування та ін., які доволі різноманітні та дотепер недостатньо вивчені. До таких агресивних діянь застосовується ціла низка термінів, дефініції яких не однозначні, позаяк не мають належного наукового обґрунтування та правового визначення, а саме: «cyber-aggression» (кібер-агресія), «online-aggression» (онлайн-агресія), «electronic aggression» (електронна агресія), «cyber-harassment» (кібер-переслідування), «online-harassment» (онлайн-переслідування), «cyber-bullying» (кібер-залякування), «online або Internet bullying» (онлайн або інтернет-залякування). Основними негативними наслідками цих форм агресивної поведінки в Інтернет-мережі для індивідуума є гнів, стрес, депресія, суїцид.

На основі досліджених теоретичних положень у попередніх підрозділах і тепер зазначеного можемо виокремити три форми агресії: 1) константна агресія (наявна у реальному часо-просторі); 2) кіберагресія (породжується константною агресією у кіберпросторі й форм, оснований на особливостях і правилах цього своєрідного простору, що реалізуються шляхом програмно-апаратних засобів та інтерфейсів інформаційних технологій Інтернет мережі); 3) інтерактивна агресія (існує в константному (реальному) часо-просторі, зумовлена різними формами кіберагресії та виникає у процесі інтерактивної взаємодії кібернетичного й реального просторів).

На основі наукової розвідки В. Бушмана та Л. Хаесманна [216], які витлумачують агресивну поведінку у реальному просторі як наслідок взаємодії ситуативних чинників із предиспозиційними [216, с. 836], а також розумінні динамічного розвитку Інтернет-мережі та її системної ментальної репрезентації, кіберагресію можемо визначити як результат віртуальної взаємодії ситуативних чинників кіберпростору із предиспозиційними чинниками цього простору.

На основі запропонованої формалізованої дефініції встановлено, що визначальними чинниками, які детермінують агресивну поведінку індивідуума у кіберпросторі є: 1) предиспозиційні особистісні детермінанти – когнітивні особливості, дисоціативні уявлень, соліпсичні інтродекції; 2) предиспозиційні кіберпросторові детермінанти – невидимість, безтілесність, анонімність, самоорганізація, рівність, асинхронність, насильство у мультимедійному контенті кіберпростору, плюралізм форм агресивної поведінки у кіберпросторі, інтернет-культура віртуальних спільнот; 3) ситуативні детермінанти агресивної поведінки індивідуума, що відображують суб'єктивну складову віртуальної реальності – суб'єктивна інтерпретація віртуальної реальності, цілей агресивної поведінки, правил й норм, емоційного сприйняття віртуальної реальності; 4) ситуативні детермінанти, що відображують об'єктивну складову віртуальної реальності – ролі, типи віртуального середовища, модуси інтерактивної віртуальної взаємодії, аверсивні події тощо. Всі ці детермінанти повинні обов'язково враховуватися при розробці стратегії чи засобів допомоги жертвам кіберагресії, її редукції та розробки дієвих алгоритмів щодо запобігання проявам кіберагресії індивідуума.

Проаналізувавши чимало прикладів вчинення агресивних дій під впливом кіберпростору заслуговує уваги наступний, який чітко демонструє віртуальну дисоціацію, що призводить до найскладніших проявів агресії. Так, у грудні 2021 р. працівники СБУ в Черкаській області під слідчо-оперативних дій викрили двох студентів одному із місцевих коледжів, які погрожували здійснити масовий розстріл своїх одногрупників. У процесі обшуку в зловмисників було

вилучено пістолети та комп'ютерну техніку, яку вони використовували для розповсюдження у соціальній мережі «ВКонтакте» (заборонена в Україні) інформації щодо підготовки до теракту. Окрім цього, зловмисники закликали через інші соцмережі приєднуватися до їхньої групи для фізичної розправи над однолітками. Завдяки оперативній роботі працівників СБУ вдалося вчасно запобігти здійсненню терористичного акту, що могло би призвести до непоправних втрат. На жаль, такі аналогічні випадки непоодинокі та мають певну динаміку, ця тенденція простежується як в Україні, так і у цілому світі зокрема [6].

Культ агресії. Упродовж останніх двох десятиліть у світі поглиблюються негативні процеси в духовній сфері, деформуються моральні базиси суспільства. Актуальною є проблема популяризація інформації щодо пропагування жорстокості, розбещеності, насильства. Дедалі зухвалими стають агресивні, жорстокі та насильницькі діяння індивідуумів. Згідно статистичних даних за останні чотири роки злочини, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані із агресивними та жорстокими діями індивідуумів, переважають від вчинених кримінальних правопорушень. Приміром, із 321 443 облікованих у 2021 р. кримінальних правопорушень вчинено: 33 657 – проти життя та здоров'я особи; 930 – проти статевої свободи та статевої недоторканності особи; 782 – проти волі, честі та гідності особи; 6 487 – проти громадської безпеки; 5 985 – проти громадського порядку та моральності; 253 – проти безпеки людства та міжнародного правопорядку [15]. Означені показники разючі, позаяк ці види злочинів безпосередньо пов'язані з виявами агресії найвищого рівня та жорстокості щодо індивідуумів.

Сучасний занепад моральності та інтенсивне пропагування прагматичного й споживацького способу життя, а також, як нами зауважувалося, популяризація інформації щодо пропагування жорстокості, розбещеності, насильства, ускладнено низкою чинників: необмеженість інформаційного простору та обміну; супутникове телебачення; інноваційні комп'ютерні інформаційні системи, що розширюють не лише культурно-комунікативні

можливості, але й оперативно поширюють серед соціуму ідеї та явища, які негативно впливають на свідомість індивідуумів, викликають агресивні настрої, а нерідко безпосередньо стають поштовхом до агресивних діянь і вчинення злочинів [9, с. 45]. З огляду на такі тенденції поширення пропаганди агресивної, асоціальної поведінки через ЗМІ та Інтернет-мережу, що негативно впливає на суспільство, актуалізується питання щодо обмеження поширення інформації, яка популяризує агресію, жорстокість і насильство, натомість пропагувати морально-етичну і правову поведінку.

Культивування агресії зумовлене сформованою у суспільній свідомості установкою, що вона є нормою поведінки як єдиного виходу із будь-якої ситуації, а рівень покарання низьким. Приймаючи таку установку, одні індивідууми вдаються до агресії, щоб використовувати сприятливі обставини для досягнення особистої цілі; інші виправдовують агресію тим, що держава не може захистити їх особисті інтереси, і тому вирішують проблеми «власними» силами» (порушуючи суспільні та правові норми, застосовуючи насильство); треті під впливом різних чинників виправдовують агресію (якщо вона не торкається їх особисто) як справедливу відплату. Відтак, створюється синергетична система, що культивує агресію в суспільстві.

Соціальна дезінтеграція. У глобалізованому суспільстві попри позитивні зміни, яскраво виражаються негативні тенденції, що призводять до замкненого кола нерівності та корупції. Передусім це криза довіри (низький показник генералізованої довіри) й справедливості (високий показник суб'єктивної нерівності та несправедливості). Нематеріальні чинники, приміром, низький рівень довіри до співгромадян й сприйняття майнового розшарування як несправедливого, відіграють значну роль у розвитку негативних суспільних явищ, які викликають агресію. Зокрема таким явищем є тотальна корупція на всіх рівнях – «великої корупції» (впливових і багатих) та «малої корупції» (фактично всіх верств населення), що поглиблює поляризацію соціуму й об'єктивну нерівність. Корупційні практики торкаються всіх соціальних груп, проте найуразливішими й найбільш залученими до них є громадяни активного

працездатного віку, тобто освічені й достатньо забезпечені індивідууми. Відтак суб'єктивний середній клас, як інші класові групи, є заручником наявної соціальної структури й сформованої «культури корупції», що спричиняє ціннісно-поведінковий конфлікт, адже задекларовані одні цінності, а в реальності обираються інші. У процесі реалізації необхідних соціальних змін вагомою є роль нематеріальних ціннісних чинників, коли люди будуть переконані у правопорядку та справедливих діях. Тоді вони не займають агресивних позицій, обиратимуть відповідні позитивні моделі поведінки.

Правоохоронна маргіналізація. Доволі часто обставини ситуації впливають на агресію значно більше, ніж індивідуальні риси. Попри розрізнення індивідуумів за ступенем схильності до агресії, ці відмінності можуть нівелюватися потужними ситуаційними змінними. Приміром, присутність органів правопорядку спосібна утримати від агресивної поведінки схильних до неї індивідуумів і, навпаки, навіть не схильні до агресії, за обставин можуть її відсутності можуть її виявляти.

Розглянуто анаксіологію детермінантів агресивної поведінки, що дозволила окреслити чинники та цінності, які визначають та формують агресивну поведінку індивідуума. Нами вони інтегровані у дві групи: універсальні та модерністські. До першої віднесено детермінанти, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності, а саме: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, спадкові маркери, відсутність навичок спілкування (комунікації), соціальне оточення та виховання тощо. Відповідно друга представляє детермінанти агресивної поведінки індивідуума, які властиві сучасному постмодерному суспільстві: соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм. Репрезентовані детермінанти представляють лише деякі аспекти анаксіології агресивної поведінки, а їх комбінація та взаємодія може бути вкрай складною та індивідуалізованою.

Висновки до другого розділу

Провівши правовий аналіз метаантропології агресії через визначення онтологічних та анаксіологічних детермінантів нам вдалося прийти до таких висновків.

1. Онтологічне дослідження агресії у метафізичному аналізі сприяє осмисленню глибинних аспектів цього феномену, виходячи поза межі конкретних соціальних чи юридичних дефініцій, і розглядати його на основі загальних метафізичних принципів, надаючи значущий внесок у адекватному врахуванню агресії як невіддільної складової юридичної реальності.

2. Виокремлено такі онтологічні ознаки агресії: буттєвість агресії у правовій реальності (агресія визначена як внутрішній пульс та динамічний елемент взаємодії, виражається в соціумі як результат взаємодії між індивідуумами та групами, впливаючи на структуру відносин і формування соціокультурних цінностей); синергія нормативного середовища та агресії (взаємодіють як взаємопосилені феномени, де правові, етичні та соціокультурні норми визначають та впливають на прояви агресії, водночас агресія може викликати зміни в ставленні до правових принципів та формуванні соціетальних цінностей); соціокультурний контекст агресії (агресія укорінена у глибинах соціокультурного та історичного шару та репрезентується через культурні особливості, соціальні реалії, динаміки змін, правову ідеологію, правову культуру та ідентичність); модальності агресії як онтологічного чинника, що визначається власною специфікою та формами її існування в об'єктивній реальності (як формальний структурний елемент включає множинність проявів: вербальних, фізичних, економічних, психологічних, віртуальних); індивідуальна та колективна природа агресії; динамічність та змінність (виявляється через взаємодію з різноманітними якісними змінами в суспільстві, такими як соціокультурні трансформації, економічні коливання, політичні та технологічні інновації, що визначають новий контекст її прояву та сприйняття).

3. Аксіологічно-правовий аналіз агресії виявляє її компоненти - когнітивний, емоційний та поведінковий, які обумовлені амбіціями, образами та деякими особистісними рисами. Когнітивна агресія виникає зіткненням свідомих бажань, емоційна - з біологічних якостей особистості, а поведінкова має різні форми, включаючи соціалізовані та несоціалізовані. Ціннісний аспект розглядає агресію як порушення прав людини, розрізняючи цільову та інструментальну, а також виділяючи різні форми прояву. Усе це визначає сприятливий плацдарм для розуміння агресії в сучасному суспільстві.

4. Анаксіологія детермінантів агресивної поведінки репрезентують фактори та цінності, які визначають та формують агресивну поведінку. Їх погруповано у дві групи: універсальні та модерністські. До першої слід віднести ті чинники, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, навички комунікації, соціальне оточення та виховання тощо. До модерністських детермінант феномену агресивної поведінки віднесено: соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм.

5. Умотивовується, що ефективна саморегуляція психологічного та фізичного контролю може відбуватися лише індивідуальних правильних уявленнях та особистих моральних переконаннях (установках), усталеній особистій аксіосфері, що сприятиме внутрішній та зовнішній гармонії. Запропоновано такі соціально-правові механізми подолання агресії: 1) зміна вектору спрямування агресії, легітимізація евентуальних конфліктних ситуацій; 2) сублімація агресії у соціально внормованих видах діяльності до яких індивідуум раніше не був задіяний; 3) ритуалізовані форми агресії, приміром спорт, зокрема його екстремальні різновиди; волонтерство тощо.

6. В контексті просторово-аксіологічних детермінант виокремлено три форми агресії: 1) константна агресія (наявна у реальному часо-просторі); 2)

кіберагресія (породжується константною агресією у кіберпросторі й форм, оснований на особливостях і правилах цього своєрідного простору, що реалізуються шляхом програмно-апаратних засобів та інтерфейсів інформаційних технологій Інтернет мережі); 3) інтерактивна агресія (існує в константному (реальному) часо-просторі, зумовлена різними формами кіберагресії та виникає у процесі інтерактивної взаємодії кібернетичного й реального просторів).

7. Репрезентовано визначальні чинники, які детермінують агресивну поведінку індивідуума у кіберпросторі є: 1) предиспозиційні особистісні детермінанти – когнітивні особливості, дисоціативні уявленнь, соліпсичні інтродекції; 2) предиспозиційні кіберпросторові детермінанти – невидимість, безтілесність, анонімність, самоорганізація, рівність, асинхронність, насильство у мультимедійному контенті кіберпростору, плюралізм форм агресивної поведінки у кіберпросторі, інтернет-культура віртуальних спільнот; 3) ситуативні детермінанти агресивної поведінки індивідуума, що відображують суб'єктивну складову віртуальної реальності – суб'єктивна інтерпретація віртуальної реальності, цілей агресивної поведінки, правил й норм, емоційного сприйняття віртуальної реальності; 4) ситуативні детермінанти, що відображують об'єктивну складову віртуальної реальності – ролі, типи віртуального середовища, модуси інтерактивної віртуальної взаємодії, аверсивні події тощо.

Матеріали розділу висвітлені в таких публікаціях автора: Ваврик Х. (2018а), Ваврик Х. (2018с), Ваврик Х. (2019а), Максим Х. (2022а), Максим Х. (2023b), Максим Х. (2023d) .

РОЗДІЛ 3

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

3.1 Правові механізми превенції агресивних проявів як шлях досягнення трансцендентальної конкордії

Трансцендентальна конкордія за своєю смисловою сутністю є еволюційним процесом синтезу між іманентним і трансцендентним. Це вищий рівень гармонійного узгодження, що трансцендує конфлікти та відмінності, і водночас уособлює інтеграцію плюралізму (різноманіття) в єдиноцільну гармонію. Позаяк «агресія – це характерологічна риса людської істоти, яка може негативно вплинути на соціальну гармонію» [307, р. 599].

Унікальність трансцендентальної конкордії полягає у тому, що її природа виводиться із глибокого зіткнення абсолютного та контингентного, інтегруючи в собі апіорність та емпіричність. Вона є рушійною силою досягнення внутрішньої гармонії, що спрямовує індивідуума та колективність до трансцендентного усвідомлення.

У контексті філософського дискурсу трансцендентальна конкордія виступає як сакральний перехід від фрагментації до синтезу, коли суб'єкт і об'єкт, духовне й матеріальне об'єднуються в екзистенційному діалозі. Це уособлення гармонії вищого порядку, що пронизує все буття відображаючи глибокий рівень рефлексії та внутрішньої трансформації.

Відтак трансцендентальна конкордія розкриває себе як епітет гармонії, що ґрунтується на взаємодії категорій абсолютного, внутрішнього усвідомлення та вищого морального порядку, і є особливим пунктом конвергенції, коли духовність й матеріальність інтегрують свої потоки у винятковий плав узгодження (гармонії) та справдешньої єдності (цінності).

Трансцендентна конкордія – це стан вищої гармонії та згоди, що виникає на основі внутрішньої та колективної трансценденції, інтегруючи плюралізм

(різноманіття) та конфлікти в єдину сутність, що перебуває поза звичайними чи земними виявами. Це стан, коли вищі цінності – духовність та моральність сприяють створенню узгодженого й стабільного середовища для індивідуума чи спільноти. Трансцедентна конкордія передбачає подолання контроверз та досягнення вищого рівня єдності та співвідношення. Такі стани згідно міркувань іранських філософів значною мірою «опосередковують зв'язок між міжособистісною миролюбністю та навичками стримування, міжособистісною миролюбністю та здатністю вирішувати конфлікти, а також міжособистісною миролюбністю та рівнем агресії» [258 р. 183]. У цьому контексті, розглянемо окремі аспекти трансцедентальної конкордії в агресії як соціально-правовому явищі.

По-перше, переосмислення агресії, що репрезентується як важливий етап у розвитку індивідуума у подоланні негативних аспектів його поведінки, і як комплексний процес, що передбачає глибокий аналіз та розгляд різних аспектів агресивної поведінки з метою зміни та покращення.

У переосмисленні агресії слід розглядати корені цього явища, що включає самопізнання та розуміння власних емоцій і мотивацій, які зазвичай становлять основі агресивної реакції. Експерименти, що проводилися серед індонезійських студентів з доволі широкою вибіркою (1263 особи молодого віку) засвідчили, що відсутність душевного спокою (внутрішня дисгармонія) у процентному вимірі – 62,9% безпосередньо впливає на розвиток агресивної поведінки [305, р. 492]. Також важливо визначити тригери та фактори, які провокують агресію, з метою формування більш ефективніших модусів впливу на них. Перцепція наслідків агресії відіграє визначальну роль у цьому процесі. Оцінка впливу власної агресивної поведінки на оточуючих та на себе самого може викликати усвідомлення необхідності зміни.

У цьому аспекті доцільно розглядати альтернативні стратегії вираження емоцій та вирішення конфліктів, щоб мінімізувати потребу у виявленні агресії. Пошук психологічної або соціальної підтримки є додатковим елементом у переосмисленні агресії, тому професійна допомога може допомогти розкрити

глибші причини агресії та розробити оптимальні стратегії її подолання. Участь у соціальних навчальних програмах й тренінгах може сприяти усвідомленню альтернативних способів взаємодії з іншими. Такі заходи повинні бути різностороннього спрямування, залучаючи психологічні, правові, соціальні та матеріальні засоби.

Важливо індивідуумів навчити брати відповідальність за власні дії та сформувати чітке усвідомлення, що зміна агресивної поведінки вимагає значних внутрішніх зусиль, певного роду самопожертви, і процес може бути складним. Однак переосмислення агресії є ключовим етапом на шляху до особистісного розвитку та покращення якості взаємовідносин з оточуючими.

По-друге, запобігання конфліктам. Трансцендентальна конкордія в агресії передбачає розвиток правових механізмів, спрямованих на запобігання конфліктам та агресивним ситуаціям, які містять ефективні засоби вирішення конфліктів, медіацію та програми соціальної адаптації. Модель запобігання конфліктам є унікальною для кожного суспільства й передбачає застосування власних ідентичних ціннісних детермінант. Приміром, дослідники визнають, що гармонії в Бунга Бондар, Південний Тапанулі вдається досягти шляхом використання традиції, духу порозуміння, моделі лідерства та застосування місцевих мудростей, що є базисом для побудови національної цілісності [310, р. 33]. У рефлексії досвіду України саме протистояння ворогу, солідарність народу та євроінтеграційні прагнення є моделлю формування сучасного національного суспільства.

Цей езотеричний підхід передбачає не просто застосування законів, але створення внутрішньої архітекtonіки миру, що ґрунтується на взаємопроникненні духовного та матеріального. Розвиток правових механізмів розглядається як сакральний ритуал, цілеспрямований на трансценденцію конфліктів та розломів у соціумі. Ефективні засоби вирішення конфліктів виступають як святині, де розгортається діалог між протилежностями, а медіація – як витончене обрядове дійство, що веде до примирення духовного та матеріального.

Програми соціальної адаптації стають мантрою гармонійного синтезу, вводячи елементи еталонної життєвої симфонії у матерію суспільства. Спрямовані на виправлення дисонансів у колективній свідомості, ці програми стають філософським променем світла, який пронизує темряву неврівноваженості та агресивних проявів.

Філософія трансцедентальної конкордії ставить на центральне місце не лише юридичні аспекти, але й створення святилища, в якому інтегруються різноманітні енергії. Принципи цієї конкордії ведуть до гармонії, коли духовне та матеріальне прорізуються в унісоні, створюючи мелодію співжиття в суспільстві, позаяк ідентичність, «з одного боку, має суб'єктивну (психічну) природу, а з іншого – соціальну» [192, с. 53].

По-третє, трансцедентальна конкордія в агресії ґрунтується на ідеї інклюзивності та захисту прав людини через мотивування того, що «різноманітність сприяє досконалості» [314]. Розвиток соціально-правових механізмів для захисту прав кожного індивідуума може зменшити імпульси до агресії та створити умови для взаємоприйняття. Подолання агресивної поведінки рефлексується не просто через управління конфліктами, але й створення атмосфери поваги та усвідомлення прав та гідності кожного індивідуума.

Розвиток соціально-правових механізмів є визначальним аспектом досягнення гармонії через створення системи, яка гарантує та захищає права та свободи кожного. Визначене детермінує впровадження ефективних інструментів, які надають можливість кожному індивідууму відчувати себе цінним членом суспільства.

Також слід зацентувати на тому, що сприяючи інклюзивності, трансцедентальна конкордія розглядає кожну особу як унікальну, із власною цінністю та особливим внеском у спільноту. Така рефлексія спрямована на викорінення причини агресії через створення умов для взаєморозуміння та прийняття, коли кожна людина має можливість розкрити свій потенціал без загрози для своїх прав та гідності.

По-четверте, введення діалогу у контексті трансцедентальної конкордії в агресивних обставинах виступає як не просто комунікативний акт, але й філософський ритуал, спрямований на глибинне осмислення та перетворення конфліктних реальностей, відображаючи гармонію не лише на рівні зовнішнього спілкування, але й на рівні внутрішньої свідомості.

Діалог розгляданий у філософському контексті є ареною на якій трансцендуються взаємні розходження та формується спільна платформа розуміння. Зауважимо, що ефективні комунікаційні стратегії уявляються не лише як інструменти обміну інформацією, але і як досконалі символи реконструкції смислових полярностей. Комунікативна діяльність сприймається як акт взаємовідкриття, коли сторони обмінюються не лише словами, але й глибоким розумінням своїх власних та чужих переконань. Це вищий ступінь комунікативної мудрості, коли мова стає засобом трансформації не лише зовнішнього конфлікту, але й внутрішньої дисгармонії.

Діалог досягнутий на рівні трансцедентальної конкордії стає не лише процесом вирішення протиріч, але і духовним путівником, який веде сторони до вищого рівня взаєморозуміння та справжнього єднання в мантрі спільної гармонії.

По-п'яте, просвіта та усвідомлення серед соціуму. Інформаційні кампанії спрямовані на збільшення рівня усвідомлення щодо агресії та її наслідків можуть істотно впливати на суспільний настрій і сприяти прийняттю конструктивних рішень. Науковцями доведено, що виховання миру посилює бажання індивідуумів до вирішення конфліктів, які виключають акти насильства, мінімізують агресивну поведінку» [219, р. 189].

Суспільна свідомість визначається не лише набуттям інформації, але й філософією, яка пронизує суспільство. Її важливість полягає у створенні спільного розуміння, сприяючи усвідомленню загальних цінностей та спільної мети, вона розвиває толерантність і взаєморозуміння, формуючи атмосферу, коли різноманітні групи можуть знаходити спільні мови та враховувати плюралізм. Вагомим аспектом є її роль у виробленні конструктивних рішень

конфліктів, сприяючи розумінню їхніх причин та залученню до спільного пошуку вирішень. Також суспільна свідомість формує оптимістичний підхід й стимулює громадян до спільної відповідальності за майбутнє суспільства, створюючи позитивний соціальний клімат, що сприяє досягненню безконфліктності та стабільності в державі.

Суспільна свідомість сприяє формуванню позитивного світогляду, коли кожен громадянин відчуває спільну відповідальність за благоустрій суспільства, стимулюючи не лише індивідуальну готовність взяти на себе частку зусиль для покращання оточуючого середовища, але й розвиває свідомість про те, що спільне благо є результатом спільних дій.

Сприяючи формуванню колективної відповідальності, суспільна свідомість сприймає громадян як активних учасників вибору власної долі, а відчуття спільності та співпраці зменшує ймовірність виникнення конфліктів, позаяк люди відчувають свою причетність до спільної мети та готовість консолідувати зусилля для досягнення загального благополуччя. «Сучасні суспільства мають функціонувати в умовах нових викликів, дилем і криз. Події останніх років показали, що хоча джерела цих викликів різні (економічні кризи, етнічні конфлікти, громадянські війни, технологічні зміни, конфлікти безпеки з іншими державами, глобальні пандемії) вони мають спільну основу, що базується на дихотомії сприйняття соціальної реальності соціальними суб'єктами» [292, р. 277].

Таким чином, суспільна свідомість виступає не лише як інформаційний потік, але і як каталізатор внутрішньої мотивації громадян приймати участь у формуванні та підтримці позитивного суспільного середовища, що зі свого боку сприяє мінімізації можливостей виникнення агресії, насильства та конфліктів. Індивідууми, які «добре розв'язують проблеми й соціальні конфлікти здатні управляти, не допускати чи придушувати агресивну поведінку» [304, р. 633].

Інформаційні кампанії націлені на підвищення рівня усвідомлення щодо агресії та її наслідків, виступають не лише як засіб передачі фактів, але і як культурна революція свідомості. Вони спрямовані на те, щоб викликати не

лише поверхневі реакції, але і внутрішні трансформації у способі мислення та сприйняття агресії як явища.

Ці кампанії можуть вибудовувати філософські мости між різними культурними, соціальними та ідентичними групами, створюючи платформу для обміну принципами думками. Такий обмін сприяє формуванню спільного розуміння причин та наслідків агресивних проявів, а також залучає до процесу вирішення цих проблем усіх зацікавлених сторін.

У більш глибокому розумінні просвіта та усвідомлення є ключем до трансцендентальної адаптації суспільства, яка передбачає не лише накопичення знань, але й вдосконалення філософії життя, що сприяє формуванню гармонійного й усвідомленого суспільства.

По-шосте, трансцендентальна конкордія в агресії передбачає глобальний підхід до вирішення цього явища. Співпраця між країнами, міжнародними організаціями та цільовими групами може сприяти розробці інтегрованих стратегій щодо запобігання агресії й вирішення конфліктів через оперативне співробітництво між ними. Саме така співпраця є ключовим сегментом створення імplementованих стратегій, спрямованих на формування толерантного соціуму.

Глобальний підхід передбачає формування єдиної філософії співпраці, що включає у себе обмін досвідом, ресурсами та знаннями між державами. Співпраця на міжнародному рівні стає своєрідним каталізатором для розробки та імplementації комплексних стратегій, орієнтованих на виявлення причин агресії та ефективного врегулювання конфліктів. Важливим аспектом є інтеграція різноманітних підходів та ресурсів у спільну систему, що ґрунтується на принципах взаєморозуміння та взаємодопомоги. Разом із тим, активна взаємодія на міжнародному рівні створює умови для сталого вирішення конфліктів й забезпечує стабільність на міжнародній арені. Такий підхід до трансцендентальної конкордії в агресії визнає важливість спільних зусиль на глобальному рівні задля універсально-якісного впливу на чинники, що

спричиняють агресію, та забезпечити сталу гармонію у міжнародному співтоваристві.

Правові механізми превенції агресивних проявів у філософсько-правовому вимірі нами розуміється як складний апарат норм, принципів та інструментів, спрямований на забезпечення гармонії й запобігання конфліктам у суспільстві шляхом врахування не лише технічних аспектів правового регулювання, але й глибинних філософських засад та цінностей. Правові механізми превенції агресивних проявів виступають як вираз примату права та юстиції над силовими методами вирішення суперечок, базуючись на ідеї правової держави, коли закони визнаються як вагомий інструмент якісного управління суспільством та забезпечення його стабільності.

Поряд з цим, вказані механізми мають дуальну природу позаяк, на нашу думку, відображаються у сучасному соціумі й у тому, що спираються на філософське уявлення про індивідуальні та колективні права та свободи, створюючи межі, в яких кожен член суспільства може вільно реалізовувати свої інтереси без втручання у права і свободи інших. Відповідно вони репрезентуються як вираз етичних та моральних норм, враховуючи принципи справедливості, рівності та гідності, надаючи юридичний вираз загальнолюдським цінностям. Загалом констатуємо, що цінність правових механізмів полягає у тому, що вони: по-перше, формують ефективні превенції агресивних проявів; по-друге, сприймаються як інструменти, що втілюють фундаментальні принципи правосуддя, етики та гуманізму загалом; по-третє, створюють правовий каркас, який сприяє побудові справедливого, гармонійного та безпечного суспільства.

Для розуміння дієвості механізмів запобігання та протидії агресії вважаємо за доцільне сформулювати матрицю правових механізмів – структурований набір інструментів та норм, призначених для протидії та управління агресивними проявами у суспільстві, а її сутність полягає в системному підході до регулювання та запобігання конфліктам, що базується на принципах правової держави та захисту прав та свобод громадян. За визначенням сучасних

американських дослідників її слід розуміти як «процес розробки теорії мудрості в дії» [280, р. 34]. Ця матриця об'єднує різні аспекти правової системи, включаючи законодавчі акти, юридичні процедури, механізми вирішення конфліктів та відповідальність за порушення правопорядку. Її завданням є визначення чітких, справедливих та ефективних інструментів для реагування на агресію, забезпечення прозорості у правозастосовних практиках та захисту прав індивідумів.

У межах репрезентованого дослідження запропонуємо матриця механізмів запобігання та протидії агресії, що виконує функцію не лише реактивного втручання, але й активної превенції агресивних ситуацій, враховуючи різноманітні аспекти спрямовані на формування гармонійних відносин у суспільстві.

Таким чином, матриця правових механізмів подолання агресії є складною системою, яка відображає філософію та цінності правової системи та спрямована на підтримку безпеки, справедливості та гармонії в суспільстві.

Репрезентуємо наступну матрицю таких механізмів:

- перший рівень – метапарадигма трансцендентальної конкордії, що досягається шляхом екзистенціального діалогу;
- другий рівень – праксіологічно-юридичний, який в свою чергу вміщує дві підгрупи механізмів: юридично-автономні (приватно-правові) та юридично-гармонійні (публічно-правові).

Отож, детальніше розглянемо кожен з вказаних структурних механізмів матриці.

Метапарадигма трансцендентальної конкордії досягнута через екзистенціальний діалог, визначає вищий рівень сприйняття всеосяжних взаємозв'язків між суб'єктом та об'єктом, духовним та матеріальним, втілюючи у собі не лише єдність індивідуума з оточуючим світом, але й трансцендентальний характер цієї єдності, коли об'єднання не обмежується поверхневими аспектами, але проникає у самі глибини існування.

Загалом досягти стану трансцендентальної конкордії можливо через екзистенційний діалог, оскільки як слушно зауважує Л. Дьюарт «людська свідомість розвивається з появою людського мовлення як інструменту наполегливої передачі переживань. Цей аспект мови дає змогу переживати, діяти та свідомо спілкуватися» [226, р. 53]. Такий діалог відображає сутність глибокої внутрішньої розмови та взаємодії особистості з оточуючим світом. Вказана концепція заснована на екзистенціалістських принципах, яка висвітлює особистісний пошук сенсу, самосвідомість і відповідальність. Для цього слід розуміти, що суб'єкт екзистенційного діалогу активно аналізує власну екзистенцію та взаємодіє з оточуючим світом. Це не просто сприйняття подій і обставин, але й усвідомлення особистих думок, почуттів, цінностей та мотивацій.

Важливою складовою є пошук сенсу життя, де суб'єкт ставить собі питання про своє призначення, цілі та значущість власного існування, включаючи не лише розуміння внутрішнього світу, але й взаємодію зі зовнішнім середовищем через власні вибори та вчинки. Екзистенційний діалог також підкреслює ідеї свободи та відповідальності перед власним життям. Суб'єкт несе відповідальність за свої власні рішення та вчинки, формуючи власну екзистенцію через особистий вибір. Він охоплює емоційні аспекти життя, зокрема, радість, страждання, страхи та радості, а взаємодія з іншими суб'єктами може сприяти розвитку та уточненню власного усвідомлення через взаємодію й обмін досвідом з іншими. Загалом, екзистенційний діалог служить ключовим засобом розкриття особистісного існування, розуміння взаємодії з життям та пошуку глибокого сенсу в особистому існуванні.

Другий рівень матриці механізми превенції агресивних проявів слід виокремити в залежності від суб'єкта агресії, тому їх доречно виокремити на публічно-правові та приватно-правові.

Проаналізуємо приватно-правові механізми превенції агресії.

Агресія є поширеним типом людської поведінки і вважається характеристикою, яка є спільною для всіх людей. Однак сама схильність до

агресії значно відрізняється між людьми [324, р. 9]. Позаяк причини які її провокують мають відмінний характер, що вказує на необхідність застосування й різних превентивних механізмів враховуючи первинні характеристики коренів агресивних проявів, котрі передбачають собою внутрішні та зовнішні чинники, які сприяють виникненню та поширенню агресії в суспільстві. Ці корені можуть бути пов'язані із соціокультурними, економічними, психологічними, та іншими аспектами, що формують атмосферу конфлікту та напруженості.

Науковцями доводиться, що «людське насильство – це, з одного боку, вроджена характеристика, що є наслідком спадкових умов, а з іншого – засвоєна характеристика, яка визначається індивідуальним досвідом. Це результат тимчасових взаємозв'язків між біологічними та соціальними чинниками; воно здійснювалося у біологічному контексті і виражалося в соціальному середовищі в якому власне і формувалася поведінка індивідуумів. Інструменти державно-соціального контролю включають фактори примусу, що спрямовані на перешкоджання, запобігання або припинення таких видів поведінки. Проте контролювати таку поведінку можна завдяки рівню освіти соціуму, інтерналізації норм, відповідно і через особливу культуру, якість життя та зрештою, що не менш важливе шляхом трансгенераційних впливів» [269, р. 61].

Зосередимося на потребі індивідуального підходу з позиції практики. Такі наукові дисципліни як психологія та віктимологія доводять, що врахування характеру особи при агресивній поведінці є істотним чинником, так «низький рівень самооцінки асоціюється з реактивною агресією, тоді як високий рівень нарцисизму з проактивною агресією» [205, р. 13301]. Реактивна агресія виникає в стані високого збудження («гарячої крові») після певної події та є незапланованою. Її описують як афективну, оборонну, що передбачає спалахи гніву у відповідь на фактичні чи уявні провокації або погрози. Натомість проактивна агресія, як правило, є спланованою, відбувається з певною метою чи індивідуальною вигодою (приміром, пограбування або помсти) і може здійснюватися в стані відносно слабкого збудження («холоднокровність»). Ми

можемо висновувати, що різні форми самооцінки (приміром, самооцінка проти нарцисизму) будуть мати різні асоціації щодо цих типів агресії.

Корені агресивної поведінки індивідуума визначаються внутрішніми та зовнішніми чинниками, що закладені в основу його екзистенції. У цьому контексті можна розглядати взаємодію психічних, соціокультурних і біологічних аспектів, формуючи особистісний внутрішній світ та взаємодію з оточуючим середовищем. Агресивна поведінка виникає як реакція на складний взаємодіючий ландшафт, коли пристосування та самовираження індивідуума стають результатом його внутрішнього стану та взаємодії з об'єктивною реальністю.

Корені агресивної поведінки індивідуума можна розглядати як синтез внутрішнього «екзистенційного переживання» та зовнішнього соціокультурного контексту. Цей синтез відображає взаємодію між особистісними витоками, що виникають на рівні індивідуума, й чинниками соціокультурного середовища, що формується під впливом загальних цінностей, норм та стереотипів суспільства. Агресивна поведінка є виразом цієї внутрішньо-зовнішньої взаємодії в якій особистісна екзистенція та внутрішні контрверзи взаємодіють зі соціальними чинниками зумовлюючи специфічну динаміку поведінки.

Тригери та фактори, що провокують агресію як засіб подолання внутрішньої дисгармонії, можуть бути різноманітними і охоплювати різні аспекти життя та внутрішні переживання індивідуума. Виокремимо основні загальні фактори, які можуть впливати на виникнення агресивної поведінки.

Сильний стресовий вплив може стати чуттєвим тригером для агресії. Стрес у філософському розумінні є не лише фізіологічною реакцією організму на негативний вплив, але й глибинним екзистенційним викликом для індивіда, що визначається не лише зовнішніми обставинами, але й сприймається як результат внутрішніх душевних процесів, взаємодії зі самим собою та світом.

Стрес ми позиціонуємо як певний дисбаланс зумовлений невідповідністю між очікуваннями та реальністю, між бажаним й досягнутим. Його

екзистенційний вплив проявляється в зусиллях індивідуума адаптуватися до складних обставин, відновлюючи гармонію свого внутрішнього світу через таку реакцію як агресія. Тому слід розуміти рефлексію стресу як важливий аспект життєвого шляху, тобто він є не лише викликом, але й можливістю для особистісного зростання та перетворення, є частиною пошуку гармонії, розуміння самого себе та світу, коли агресивна поведінка може виступати як форма самовираження в умовах екзистенційного тиску. Доведено, що «фактори макросередовища, такі як економічний стрес, високий рівень безробіття та високий рівень злочинності призводять до стресу індивідуумів, а відтак і насильства» [291].

Ще одним тригером може стати невпевненість та втрата контролю, що представляють собою екзистенційні аспекти, що впливають на глибинний стержень особистісного буття. Ці стани можна розглядати як вираз внутрішньої дисгармонії, коли індивідуум відчуває дилему між своїм сприйняттям реальності та своєю внутрішньою концепцією себе. Невпевненість репрезентується як пошук сенсу та значення в умовах відсутності чіткого орієнтиру, що стає викликом для індивідуума в осмисленні власної сутності у вимірах нестабільності, а відтак може призвести до внутрішньої напруги, і як наслідок, прояву агресивної поведінки.

Втрата контролю, зі свого боку, відображається як екзистенційна парадоксальність, коли індивідуум розуміє, що не може абсолютно контролювати всі аспекти свого існування через відчуття. Втрата можливості визначати особистий життєвий шлях, що зумовлює агресивний прояв як спробу зберегти чи відновити втрачений контроль над власною долею. Однак його агресія виявляється на зовнішнє оточення і ця «поведінка спрямована на те, щоб завдати шкоди іншим» [342, р. 658]. Загалом невпевненість та втрата контролю визначають глибокі реалії екзистенційного пошуку та боротьби зі самопізнанням.

Знаходження у конфліктних ситуаціях, коли наявне протистояння інтересів чи поглядів, може викликати агресивну відповідь як спробу вирішити

конфлікт або виграти ситуацію. Конфліктні ситуації представляють собою внутрішній розкол у матерії соціального буття, коли зіштовхуються різні інтереси, цінності та переконання. Конфлікт як рефлексія екзистенційної природи людського співіснування є необхідним елементом еволюції відносин із собою та іншими. М. Морріс зауважує, що суспільство є ареною конфлікту між двома групами, одна з яких значно сильніша за іншу. Проте простежується, що наразі слабша група домінує над сильнішою, і ця ситуація пояснюється існуванням соціальних інститутів, моральних переконань тощо [290, р. 99–100].

Підтвердження цьому знаходимо у практичній площині, якщо ізолювати особистість від конфліктних ситуацій, прояви агресії значно мінімізуються. Статистичні дані з усього світу свідчать про те, що багато типів як насильницьких, так і ненасильницьких злочинів знизилася, коли «вулиці, бари та нічні клуби спорожніли з огляду на запровадження заходів із протидії пандемії. Приміром, у Південній Африці локдаун розпочався 27 березня 2020 р., що поєднувався зі заборонаю продажу алкоголю. Упродовж першого тижня поліція зафіксувала зниження на 71 відсоток вбивств, 83 відсотки тяжких тілесних ушкоджень й 85 відсотків зґвалтувань порівняно з таким самим проміжком часу попереднього року [279]. Аналогічні тенденції простежувалися у містах США: кількість нападів і пограбувань у Сан-Франциско впала приблизно на 50 відсотків нижче рівня до надзвичайної ситуації [237].

У такому філософсько-правовому вимірі конфлікт може сприйматися як поле суттєвого взаємодії, коли відбувається пошук нових рішень, узгодження інтересів та розширення свідомості, що виявляється у спробі розв'язання протиріч та вирішенні колізій через виявлення альтернативних шляхів взаємодії. Такий вияв у феноменології Е. Гуссерля позиціоновано як «центральний аспект людського буття, випадковість пронизує його наскрізь і те, що етика робить болісно видимим здебільшого затемнюється феноменологічним ставленням, адже феноменологічна редукція бере за дужки всі факти» [250].

Агресивна відповідь на конфлікт може трактуватися як вияв емоційної напруги, пов'язаної із невизначеністю та неспроможністю раціонально вирішити конфліктну ситуацію. Зокрема і агресія може розглядатися як спроба відновлення гармонії через вираз емоційного спротиву й визначення власної позиції у контексті конфлікту.

Провокуючим чинником агресії у приватно-правовому вимірі може стати відчуття несправедливості як екзистенційний дисбаланс, коли індивідуум відчуває розрив між своїм уявленням про справедливість та реальністю оточуючого світу. Це спричиняє емоційну напругу та внутрішній конфлікт, внаслідок якого агресивна реакція виступає як спроба вибуття (виявлення, позбавлення) накопичених емоцій та відновлення внутрішньої рівноваги. У цьому чиннику акцентується зокрема на непорозумінню як результату обмежених можливостей сприйняття та розуміння інших людей. Як зауважує О. С. Семюел «люди розуміють світ, зокрема і мораль та моральне судження, у різний спосіб, тому оновлення індивідуальних інтерпретацій, перцепцій власного морального життя може допомогти вирішити проблеми, що пов'язані з нашим моральним судженням» [303, р. 94]. Вказане є певним викликом для індивідуума щодо знаходження глибшого розуміння та формування толерантності у взаємодії з іншими.

У цьому контексті агресивна поведінка може тлумачитися як форма самовираження та вимоги уваги до особистих переживань й переконань, і така реакція є спробою подолати внутрішні конфлікти та зовнішні труднощі, що виникають із відчуття непорозуміння та несправедливості.

На нашу думку тригером також може бути втрата чи загроза втрати власного статусу, що репрезентується глибинною екзистенційною турбуленцією, коли індивідуум відчуває втрату (чи можливість) власного місця у соціальній структурі, порушення особистісного балансу. Це може бути спричинене зовнішніми обставинами, такими як втрата роботи чи суспільного визнання, або внутрішніми процесами, які визначають самовизначення та самооцінку. Таким статусом може бути будь-який соціальний, економічний,

політичний, релігійний тощо. Так, заходи самоізоляції девальвували звичне становище людини й за твердженнями науковців істотно спровокували агресивну поведінку. У більшості держав дзвінки на гарячу лінію з приводу домашнього насильства значно зросли. Приміром у Перу кількість дзвінків на національну лінію допомоги з питань насильства щодо жінок у квітні 2020 р. зросла на 33 відсотки порівняно з квітнем 2019 року [202].

Втрата статусу розглядається як виклик для переосмислення власного місця у світі та пошуку нових шляхів самореалізації. Така ситуація може стати екзистенційною кризою, коли індивідуум стикається із сутнісними питаннями про власну цінність та місію. Вона проявляється, згідно міркувань канадського представника філософії права М. Лаферте-Куту, як «проблема етичного прагнення особистого значення перед лицем ірраціональності та фактичності» [264, р. 115].

Агресія, яка виникає у зв'язку із втратою або загрозою статусу слугує спробою відновити порушений баланс чи захистити свою ідентичність у визначеному соціумі. Така реакція відображає глибинність емоційних та психологічних аспектів екзистенційного буття, коли агресивна поведінка обумовлюється важливим механізмом впорядкування та збереження особистісного статусу у житті.

І на завершення визначимо ще один чинник, який стимулює індивідуальну агресію – пошкоджена здатність до саморегуляції, що породжує агресивну поведінку з огляду на негативні звички, зокрема алкоголізм чи наркоманія. Позаяк «агресивна поведінка контролюється на багатьох анатомічних рівнях людського мозку» [329, р. 88], а вказані негативні звички зменшують рівень саморегуляції особистістю. У психології саморегуляцію розуміють як «когнітивні процеси, засновані на нейронних механізмах, що походять із префронтальної кори головного мозку, які спрямовують, керують та організовують мисленеву, когнітивну діяльність, емоційні реакції та поведінку» [295].

У контексті філософсько-психологічного аналізу цей чинник відображає глибинні вади у структурі самосвідомості та самоідентифікації індивідуума. «Агресивні люди обробляють соціальну інформацію таким чином, що ймовірність вчинення агресивних дій різко зростає. Окрім цього, емоції та навички регулювання ними теж пов'язані з агресивною і насильницькою поведінкою. Однак при поясненні агресії мало уваги відводиться взаємним зв'язкам між емоціями й регуляцією емоцій та обробкою соціальної інформації» [311]. Пошкодженість здатності до саморегуляції може виникнути внаслідок порушень у внутрішніх механізмах волевиявлення та контролю, призводячи до втрати здатності відокремлювати особисті бажання та дії від негативних звичок, що, зі свого боку, зумовлює агресивні вияви, спрямовані на самозахист й задоволення власних потреб, незважаючи на соціальні чи моральні обмеження.

Цей філософський аналіз дозволяє сприймати пошкоджену здатність до саморегуляції як внутрішню конфліктність, що виявляється через агресивний вихід на зовнішній світ як засіб компенсації внутрішнього дисбалансу.

Слід зауважити, що окреслені фактори можуть взаємодіяти й інтенсифікувати один одного, створюючи складні механізми агресивної поведінки як стратегії подолання різних життєвих викликів. Дослідник А. Квізера у своєму дисертаційному дослідженні наголошує, що «агресія стала природним ризиком такого рівня, коли кожна сфера людського існування характеризується актами насильства, жорстокості та руйнування» [262].

Визначення тригерів та коренів приватно-правової сфери агресивної поведінки логічно зумовлює необхідність визначення превентивних заходів спрямованих на особистий розвиток та самоосвіту, сприяючи зміцненню особистої резилієнтності та зниженню ймовірності насильницьких проявів.

По-перше, медіація та конфліктологія в якості важливих філософсько-правових механізмів, ілюструють екзистенційний підхід до вирішення конфліктів на рівні особистих відносин, адже ці дві парадигми виникають із розуміння важливості гармонії, взаєморозуміння та взаємоприйняття у суспільстві.

Введення медіаційних механізмів виражає прагнення до глибшого розуміння особистих інтересів та цінностей кожного учасника конфлікту, а медіатор у своїй ролі фасилітатора, допомагає сторонам визначити спільні пункти, на основі яких можна прийти до конструктивних рішень. Цей процес ґрунтується на ідеї взаємного визнання та пошуку справедливості у контексті індивідуальних потреб.

Розвиток системи конфліктологічної підтримки визначається усвідомленням того, що конфлікти – це невіддільна частина людського буття. Конфліктолог стає філософом-посередником, який не лише допомагає вирішити різні проблеми, але й сприяє люмінесценції глибинних причин конфліктів. Це вимагає врахування психологічних, соціокультурних і правових аспектів взаємодії.

Як показують зарубіжні дослідження, у межах подолання конфлікту ефективними є суміжні програми подолання стресу. Приміром, у перші місяці пандемії COVID-19 вченими-філософами К. Япіджакісом, Е. Протопадакісом та Г. Хрусом на основі науки, гуманізму та епікурейського прагматизму було створено та реалізовано упродовж листопада 2020 р. – лютого 2021 р. щомісячну освітню пілотну програму філософського управління стресом, яку проходили працівники 26 муніципалітетів у Префектура Аттика, Греція. Програма під назвою «Філософська операційна система управління лихом» виявилася ефективною у досягненні своїх цілей, що продемонстрували статистичні порівняння відповідей слухачів на анонімні анкети до та після місячного навчання. Таким чином, успішна програма, заснована на надійній науковій і філософській основі, пропонує якісну парадигму управління стресом під час криз [339, р. 229–242].

Враховуючи ці аспекти, медіація та конфліктологія стають інструментами трансцендентальної конкордії, за допомогою яких не лише вирішуються поверхневі конфлікти, але й досягається поглиблене розуміння особистих, соціокультурних та етичних вимірів контроверз. У цьому філософсько-

правовому вимірі медіація та конфліктологія виступають як шлях до досягнення гармонії відносин і побудови справедливого суспільства.

По-друге, створення правової освіти є важливим кроком у побудові суспільства, коли громадяни глибоко обізнані у своїх прав та обов'язках. Цей філософсько-правовий підхід базується на переконанні, що інформовані та освічені громадяни мають більше можливостей для конструктивної участі у житті суспільства та вирішення конфліктів шляхом діалогу.

Забезпечення доступу до правової освіти для всіх верств населення є кроком у напрямку високорозвиненого суспільства, в якому права та свободи кожного громадянина розуміються і поважаються. Інклюзивний підхід до освіти створює умови для того, щоб навчальні програми були доступні та зрозумілі для різних соціальних груп.

Звернемо увагу також на потребу навчання основ правової поведінки та толерантності на початковому етапі життя, адже «навчання – це не просто нагромадження нових корисних навичок і знань, а й частина повної реорганізації індивідуума, а отже і суспільства та світу загалом» [298]. Водночас слід розуміти, що «несприятливі умови розвитку істотно впливають на агресивну поведінку, що проявляється пізніше в емоційних реакції на соціальні проблеми та нейронних механізмах активованих конфліктом» [243, р. 727].

Розробка програм з формування правової культури має на меті не лише надання інформації, але і виховання у громадян відповідального ставлення до власних дій. Це включає у себе усвідомлення прав та обов'язків, а також уміння вирішувати конфлікти шляхом діалогу та взаєморозуміння.

Враховуючи ці принципи розвиток правової освіти виступає як інструмент трансцендентальної конкордії, коли освічені громадяни стають активними учасниками правової системи, сприяючи побудові справедливого та згуртованого суспільства.

По-третє, розвиток альтернативних методів вирішення спорів визначається бажанням до побудови гнучкої та гармонійної системи врегулювання

конфліктів, коли сторони можуть знаходити рішення без необхідності звертатися до судових інстанцій, що є важливим кроком у напрямку трансцендентальної конкордії. Сторони вирішують конфлікт на основі взаємодії за допомогою різноманітних мирних механізмів. Р. Рідлі-Дафф зауважує, що «медіація ґрунтується на прагненні розвивати як індивідуальні, так і колективні навички вирішення конфліктів з метою розвитку справедливих стосунків» [299].

Альтернативні медіаційні процедури визначаються своєю винятковістю та перевагами перед судовими процесами, утверджуючи себе як ефективний механізм вирішення конфліктів. Такі процедури надають сторонам можливість адаптувати процес до своїх індивідуальних потреб та особливостей конфлікту. Окрім цього процес медіації може бути спеціалізованим, зорієнтованим на конкретну галузь права чи тип відносин, що сприяє ефективному вирішенню конкретних питань. Разом з тим відмінною рисою медіації є акцент на взаємній згоді та участі сторін у вирішенні конфлікту, учасники самостійно приймають рішення та знаходять компроміс, що сприяє створенню стійкого та прийняттого рішення. У цьому контексті науковці зазначають, що альтернативні методи є унікальними, позаяк ґрунтуються на гуманізмі (людиноцентризмі) [283, р. 51].

Іншою перевагою альтернативних способів над судовими є економія часу та ресурсів, строки вирішення конфлікту значно скорочуються, що дозволяє ефективно використовувати ресурси учасників та системи правосуддя. І останнє, що особливо значиме для соціальної толерації – медіація спрямована на збереження або відновлення відносин між сторонами навіть у випадках значних конфліктів, що сприяє створенню позитивного середовища для подальшого взаємодії.

Позитивність також проявляється у тому, що загалом такі процедури прийнятні для всіх суспільних сфер у будь-яких галузях, зокрема приватно-правового характеру, а також для різних систем законодавства та систем права (див. докладніше [200]). Все це позитивно взаємодіє у процесі формування такої системи, коли альтернативні методи вирішення спорів стають інтегральною

частиною правової культури та сприяють побудові справедливого та гармонійного суспільства.

По-четверте, профілактика негативних звичок у контексті подолання агресії передбачає глибокий підхід до формування здорового способу життя та психологічного благополуччя. Цей процес передбачає не лише обмеження вживання алкоголю чи наркотиків, але й створення оптимальних умов для самовираження та самореалізації через «індивідуальне, біхевіористське та патерналістське втручання для виправлення «нездорової поведінки»» [266, р. 752].

«Філософія, яка об'єднує біологічні, поведінкові та соціальні детермінанти здоров'я, може принести користь міждисциплінарним дискусіям здорової громадськості» [302]. Засоби формування здорового способу життя охоплюють широкий спектр заходів, які сприяють фізичному, психічному та соціальному благополуччю людини. Цей комплекс включає в себе регулярну фізичну активність, збалансоване харчування, відмову від шкідливих звичок, дотримання режиму сну, психологічну стійкість, розумовий розвиток та сприйняття власного тіла. Важливим елементом такого способу життя є також усвідомлення важливості позитивних життєвих цінностей, соціальної комунікації та формування здорових звичок. Також до цього комплексу входить спрямованість на самовдосконалення та взаємодію з оточуючим середовищем, що допомагає створювати гармонійні відносини зі самим собою та навколишнім світом.

Досягнення бажаного аспекту подолання агресії можливо оптимізувати шляхом реалізації програм психоосвіти, що є важливою складовою створення гармонійного та збалансованого суспільства. Ці програми спрямовані на формування психічного ландшафту особистості, позитивних життєвих цінностей та вдосконаленню навичок соціальної комунікації. Вагомим аспектом таких програм є виховання свідомості про власне місце в суспільстві та взаємодію з іншими особами, що включає у себе розвиток емпатії, вміння слухати та розуміти інших, а також ефективно висловлення власних думок і

почуттів. Програми психоосвіти ставлять перед собою завдання виховання особистості, яка володіє не лише фаховими навичками, а й високим рівнем емоційного і соціального інтелекту. Вони допомагають індивідуумам розвивати внутрішні ресурси для подолання життєвих викликів, сприяючи формуванню здорового психічного стану та позитивного сприйняття світу.

Таким чином, реалізація програм психоосвіти визначається як необхідний інструмент для будівництва гармонійного суспільства, в якому кожна особистість може виражати себе та взаємодіяти з оточуючим середовищем, дотримуючись високих стандартів етики, юридичних норм, соціальної та правової відповідальності.

До другої підгрупи юридичних механізмів у вищерепрезентованій матриці ми віднесли юридично-гармонійні (публічно-правові) механізми.

Юридично-гармонійні механізми превенції агресії в публічно-правовій сфері представляють собою комплекс правових і соціальних заходів, спрямованих на запобігання конфліктів та агресивних проявів в суспільстві. Сутність таких механізмів полягає в тому, щоб створити систему, яка забезпечує рівновагу та взаєморозуміння між громадянами та владними структурами.

У публічно-правовій сфері існує низка причин, тригерів та коренів агресії, які можуть виникнути через різноманітні чинники та обставини. Виокремимо окремі з них.

Політичні конфлікти. Політичні суперечки, конфлікти та протистояння виступають суттєвими джерелами агресії у публічно-правовій сфері, оскільки «політика – це самостійний і доволі специфічний світ, що істотно відрізняється від інших суспільних сфер життя. Він охоплює громадсько-політичні й державні організації, механізми державної влади і відповідні відносини, партійні системи, правові інститути, політичну культуру суспільства та чимало іншого, що є пов'язане з ухваленням й реалізацією політичних рішень» [136, с. 96]. Розходження поглядів, відмінність у політичних переконаннях чи непогодження з владними інституціями можуть викликати напруження в

суспільстві та призводити до виникнення агресивних реакцій. У цьому контексті, агресія може виникати як прояв незадоволення політичними рішеннями чи системою управління. Громадяни, які відчують себе відстороненими від процесів прийняття рішень або не схвалюють політичні стратегії, можуть виявляти агресивні реакції як спробу виразити своє незадоволення чи визволити свої переконання.

Такі ситуації акцентують важливість розвитку механізмів діалогу, медіації та взаєморозуміння у політичному просторі з метою мінімізації конфліктності та створення умов для спільного пошуку конструктивних рішень у сфері публічного управління. Вагому роль тут відіграють інститути демократії: вибори, референдуми, засоби громадського контролю, звернення, петиції, громадські ініціативи тощо. Позаяк участь громадськості у здійсненні публічної влади забезпечує публічний діалог та зменшує кризи й напруги у соціумі. Як слушно зауважує А. Албрні «освоєння демократичних механізмів їх врегулювання дозволяє мінімізувати деструктивний вплив конфліктів на соціальні процеси, сприяє використанні інноваційно-коригувальної функції конфлікту з метою самовдосконалення суспільства» [1, с. 176].

Соціальна нерівність. Нерівність у суспільстві, включаючи економічну, соціальну та культурну, може породжувати відчуття несправедливості та провокувати агресивні вчинки, спрямовані на зміну існуючого стану речей. Дисгармонія у розподілі ресурсів, можливостей та певних цінностей стає джерелом соціальної напруги та невдоволення серед значної частини суспільства. При цьому порушується принцип універсалізму, який ґрунтується на тезі про те, що «до всіх людей слід ставитися з однаковою гідністю та повагою через їхню людяність» [274, р. 229].

У контексті соціальної нерівності агресія може виступати як реакція на нерівні умови існування, спрямована на протистояння або перетворення соціально-економічного порядку, що репрезентує дисонанс «між «груповими» та «індивідуальними» мірами справедливості» [284]. Важливо розуміти, що цей феномен може мати не лише економічний, але й глибокий соціокультурний

вимір, коли агресивна поведінка може стати формою вираження соціальних протестів щодо вимоги більшої справедливості.

Етнічні та релігійні конфлікти. Розбіжності в етнічних чи релігійних переконаннях стають джерелом напруження, спричинюючи виникнення агресивних подій та конфліктів. Особливо це актуалізується, коли етнічні або релігійні відмінності використовуються як інструмент політичного або соціального контролю. У цьому аспекті слід розуміти, що «расова конструкція поділяє людей на групи за фізичними характеристиками, тоді як етнічна приналежність більше стосується спільної культурної чи національної ідентичності» [338].

У ситуаціях етнічних або релігійних конфліктів, агресія може виникнути внаслідок взаємних непорозумінь, відчуття переваги чи невизнання прав групи, «дискурси мультикультуралізму можуть ненавмисно створити структуру, що здійснює мікроагресії проти тих, які сприймаються як «інші». Ці визначення каскадно спускаються від держави до більшості, а потім до етнонаціональних груп меншин, які використовують позиції відносного домінування, щоб встановити умови прийняття та інтеграції в суспільство» [337, р. 136].

Політичні чинники також можуть використовувати ці відмінності для збереження чи зміни владних структур. Така агресія може мати глибокі історичні та культурні корені, викликаючи складні взаємини серед різних етнічних чи релігійних груп у суспільстві.

Уникнути чи мінімізувати такі прояви можливо через реалізацію ідеології мультикультуралізму з акцентом на правах корінних народів, національних меншин та інших етнічних груп. Вчені А. Кезума, Дж. Юда та М. Кезума визначають вагому роль державної культурної політики в цьому аспекті зауважуючи, що «вивчати філософію життя означає брати участь у культурній сфері або бути частиною культури. Культура повинна мати цінності; культуру не можна відокремити від правил і норм, які треба слухатися. Культурі та цивілізації повинна відводитися особлива та всеосяжна увага, як з боку влади чи уряду, так і звичайно з боку суспільства» [257].

Недієвість нормативно-правового регулювання. Відсутність чіткості та ефективності правової системи, системи законодавства створює атмосферу невизначеності та розгубленості серед соціуму. Люди доволі часто відчують, що їхні права та інтереси недостатньо захищені, що і викликає агресивні реакції та негативний настрій в суспільстві. Вказане може бути пов'язано з наступними чинниками:

- невизначеність законодавства, зокрема якщо текст закону або норми є неясними, містять контрверзи або можуть трактуватися різними способами, що і призводить до недостатньої ефективності його застосування, а відтак агресивних проявів;

- нестабільність правового середовища, позаяк зміни у законодавстві або його непередбачувані тлумачення можуть створювати відчуття невизначеності та непевності у громадян, що зумовлює агресивність;

- корупційність системи права спричиняє нелегітимність органів публічної влади та викликає недовіру до правосуддя, що відповідно сприяє поширенню агресивних настроїв;

- недостатність доступу до правосуддя, оскільки відсутність рівного доступу до правових послуг і судових інстанцій може створювати відчуття безправ'я серед окремих груп громадян;

- слабкість механізмів захисту прав й свобод громадян як відсутність шляхів для вирішення правових контрверз можуть підштовхувати людей до саморегуляції через агресивні форми вираження невдоволення.

Всі ці аспекти створюють певний контекст для розвитку агресивних реакцій, позаяк вони можуть порушувати внутрішню стабільність й взаємовідносини у суспільстві, схиляючи цим індивідуумів до вияву негативних емоцій та конфліктів.

Економічна нестабільність. Економічна нестабільність, що проявляється у вигляді економічних криз, безробіття та інших серйозних проблем, має потенціал створювати не лише матеріальну, але і соціальну та психологічну

напругу в суспільстві. Такі ситуації можуть впливати на громадян у глибокому та комплексному розумінні, спричиняючи агресивні прояви через різноманітні філософські та соціально-психологічні динаміки.

На філософському рівні, економічна нестабільність може зумовлювати у громадян відчуття невизначеності та втрати, що може впливати на їхню самоідентифікацію та місце в суспільстві. З позиції соціальної філософії економічна нестабільність може вбачати нерівність у розподілі ресурсів, що порушує ідеал соціальної справедливості та рівноправ'я. Вчений-філософ К. Каукінен аналітично доводить, що «економічні наслідки пандемії COVID-19, рекордний рівень безробіття серед чоловіків, додаткові стресові чинники вдома, включаючи догляд за дітьми та навчання он-лайн, створення домашніх безпекових умов, а також заходи соціального дистанціювання, необхідні для епідеміологічної відповіді, можуть підірвати десятиліття прогресу» [254, р. 671]. У цьому аспекті С. Родрігес на підставі проведених статичних досліджень вказує, що «безробітні батьки в чотири рази частіше нехтують своїми дітьми та вдвічі частіше фізично жорстоко поведуться з ними» [278, р. 144,]. Сприйняття економічної нестабільності також може мати етичний вимір, оскільки стосується базових питань справедливості, відповідальності та гідності людини. Стрес пов'язаний з економічною нестабільністю впливає на емоційний стан людей, поглиблюючи відчуття невпевненості та допомагаючи прогресувати агресії як засобу реакції на ці невизначеності.

Економічна нестабільність може спричинити внутрішній конфлікт та формування агресивних реакцій через призму ідентичності, справедливості, етики та психологічного стану громадян.

Масові протести та демонстрації, коли громадяни виражають свої переконання та невдоволення щодо соціально-політичних аспектів. За своєю природою вони здатні перетворюватися на агресивні діяння у разі відсутності адекватної реакції владних структур. Д. Густафсон на основі підведених даних аналітиками Північної Кароліни, які проаналізували 2405 мирних протестів,

висновує, що приблизно 15 відсотків з них переросли у насильство [240, р. 1123].

На філософському рівні це можна розглядати крізь призму соціального контракту та владної легітимності. Соціальний контракт, що лягає в основу філософії політичної легітимності, передбачає взаємодію між громадянами та владою. У разі формування позиції громадянами, що їхні обрані представники не виконують свої обіцянки або не враховують їхні інтереси, це призводить до відкритого невдоволення та викликає агресивні реакції. Тобто в дію вступає поширений особливий принцип «насильницька тактика обов'язково є ефективно сприяє досягненні бажаного результату» [325, р. 366].

Сучасні масові протести часто висвітлюють соціальні та економічні нерівності, а також проблеми пов'язані з правами та свободами громадян. Аналіз цих рухів передбачає розуміння того, як соціальні динаміки та філософські погляди впливають на сприйняття суспільства процесів влади та справедливості. Соціально-політичні протести можуть визначатися як прояв громадянської непокори, коли громадяни вважають, що їхні голоси не враховуються або ігноруються. Тобто, агресивні прояви виступають як реакція на порушення соціальних угод.

Територіальні суперечки стають істотним агентом можливої агресії між країнами, розкриваючи глибокі аспекти відносин та стратегій на міжнародному рівні, оскільки тригерами саме міжнародної агресії можуть бути різноманітні чинники, що виникають на міждержавному рівні та можуть призвести до конфліктів між країнами. Суперечки, що виникають у контексті територіальних меж доволі часто відображають історичні, культурні та економічні аспекти, визначаючи сприйняття прав на певні землі. Зазвичай територіальні межі формуються на основі історичних й культурних звичаїв, що сприяє формуванню твердої установки на право приналежності конкретної території. Також не слід відкидати економічні інтереси держав, бо володіння певними територіями може мати стратегічне значення для забезпечення доступу до природних ресурсів, що визначає економічну динаміку країн.

Причиною появи міжнародних конфліктів часто є й те, що владні еліти можуть прагнути контролю над територіями задля забезпечення стратегічного впливу, що впливає на політичну стабільність. Вказана причина відмежовується від економічного характеру, і зумовлюється світоглядними чинниками та закладена у парадигмі визнання ціннісних детермінант. Проводячи філософсько-правову характеристику науки про сталий розвиток дослідники Дж. Кентер, С. Раймонд та С. ван Ріпер виводять «сім сфер напруженості між ними: 1) цінностями окремих осіб проти колективів; 2) цінності як дискретні та утримувані проти вбудованих та сконструйованих; 3) значення як статичне або мінливе; 4) оцінка як описова проти нормативної та трансформаційної; 5) соціальні та реляційні цінності; 6) різні раціональності та їх відношення до ціннісної інтеграції; 7) ступені визнання ролі влади у навігації ціннісних конфліктів» [256, р. 1447].

Антигоністичні геополітичні інтереси. Глибокі геополітичні взаємозв'язки та стратегічні інтереси країн у різних регіонах світу можуть стати джерелом напруженості та конфліктів, зокрема коли вони стикаються у сферах своєї впливової зони. Згідно позиції Розалі Л. Тунг нині такі антигоністичні інтереси полягають у «глобальному розриві між північчю та півднем, неринкових впливах, відносинах між урядом та транснаціональними корпораціями (ТНК), промисловою політикою та техно-націоналізмом, інноваціями у багатополлярній світовій економіці, владою та інноваціями під геополітичним тиском» [316]. Геополітичні реалії враховуючи економічні та політичні вагомості кожної країни формують складний ландшафт взаємин, що може призвести до наступних динамік..

По-перше, конкуренція за стратегічні ресурси та ринкові можливості у регіонах може породжувати зіткнення інтересів, ініціюючи напруження та потенційні конфлікти.

По-друге, прагнення здобути вплив у важливих геостратегічних цілях може ставити країни у ситуацію конфронтації, оскільки кожна сторона домагається збереження своєї сфери впливу. Як слушно зауважує

Дж. Беккеволда «відмінності у світогляді, новий технонаціоналізм, геополітична турбулентність, цивілізаційна різниця, яка має расовий відтінок – суперництво між США та Китаєм, яке часто називають холодною війною 2.0» [211], значно напружують відносини на міжнародній арені.

По-третє, геополітичні імперативи такі як бажання контролю над транспортними маршрутами чи важливими енергетичними ресурсами, можуть зумовлювати змагання, що виходить поза межі дипломатичних переговорів. Прикладом може слугувати політика США щодо запровадження мит на китайські товари вартістю 60 мільярдів доларів з метою боротьби зі зростаючою загрозою з боку країни, яку Білий дім назвав «економічним ворогом» [265].

По-четверте, реакція на зміни у геополітичному ландшафті – розширення впливу конкретної країни чи формування стратегічних альянсів, що може створювати реакції інших акторів, ускладнюючи баланс і викликаючи нестабільність.

Геополітичні фактори, що тісно пов'язані з економічними та політичними вимірами, можуть формувати складні динаміки взаємин між країнами, які іноді виявляються у формі конфліктів та напруженостей.

Визначені нами фактори можуть взаємодіяти та сприяти агресивному поведінці у публічно-правовій сфері, а врахування їх допомагає осмислити природу та джерела конфліктів у цьому контексті. Тому ґрунтуючись на причинах агресивно-насильницьких дій, доречно виокремити у публічній сфері дієві правові механізми, спрямовані на превенцію таких ситуацій, котрі орієнтовані на створення гармонійного та безпечного суспільного середовища.

До них зокрема належать:

– по-перше, формування системи гуманістичного правового регулювання, що імплементуватиме найвищі міжнародні та регіональні стандарти та реально захищатиме права, свободи та законні інтереси людини як важливого члена суспільства.

Когерентність є невід'ємним елементом істини [213, р. 283], що вказує на логічну та внутрішню послідовність, зв'язок і взаємозалежність між ідеями,

концепціями чи твердженнями. У разі коли ідеї або твердження протирічать одне одному або взаємозалежність між ними порушена, то це може ставити під сумнів їхню істинність. Відповідно когерентність має стати вагомим чинником правової політики держави.

Нормативно-правове регулювання в публічній сфері є необхідним механізмом, спрямованим на забезпечення порядку та безпеки громадян, зокрема розробка та постійне вдосконалення законів, спрямованих на різні аспекти суспільного життя. Основні риси цього правового механізму охоплюють публічну безпеку, захист прав громадян, відповідальність за порушення правопорядку, функціонування судової системи та адміністративні реформи. Нормативно-правове регулювання також визначає механізми вирішення спорів, встановлення відповідальності та забезпечення правової стабільності у публічній сфері.

По-друге, дієвість гарантії захисту прав та свобод громадян є конститутивним елементом правового механізму протидії насильству в публічній сфері. Цей правовий інструментарій визначає структури та норми, спрямовані на забезпечення індивідумів від будь-якої форми насильства чи порушення їхніх прав.

Роль гарантій передбачає собою забезпечення індивідуального захисту, вони викладені у конституційних та міжнародних правових актах, встановлюють основні права та свободи громадян, відповідно включають право на особисту недоторканність, свободу висловлювання, право на справедливий судовий розгляд та інші.

Судова система виконує важливу роль у реалізації гарантій, забезпечуючи можливість громадян звертатися до суду з метою захисту своїх прав, судовий процес гарантує справедливість, адекватність покарань та відшкодування для потерпілих. Судова система є гарантом додержання закону та визначає основні принципи справедливості. Відтак індивідууми, які відчувають агресію чи насильство, можуть звертатися до суду для захисту власних прав, отримання визнання справедливості та виправдання. Окрім цього наявність такої системи

створює ефективний механізм превенції агресії, позаяк індивідууми, які розуміють, що будь-які агресивні дії можуть мати правові наслідки, будуть більш обережними та утриманими у своєму поведінці.

Також окрім судових вагомо в державі мати систему позасудових гарантій, які окрім альтернативних методів вирішення конфлікту, включають механізми з відшкодування та відновлення порушених прав. Це може включати матеріальну компенсацію, реабілітаційні програми та інші заходи, спрямовані на відновлення потерпілих й поновлення справедливості.

По-третє, функціонування системи національної та міжнародної безпеки. Забезпечення правопорядку через активну присутність правоохоронних органів, зокрема поліції у громадських місцях є праксеологічним підходом до формування гармонійного суспільства, що сприяє створенню атмосфери безпеки та невідвортної довіри між членами соціуму. Робота поліції включає в себе не лише реакцію на конфлікти, а й їх завбачення та запобігання, роблячи акцент на використанні альтернативних методів розв'язання суперечок.

Важливою складовою є співпраця та діалог між правоохоронними органами та громадою, що сприяє формуванню культури прав та свобод. Взаємодія сприяє не лише зниженню рівня агресії, але й встановленню довіри, що є важливим фактором для ефективності правопорядку, сприяє взаєморозумінню та розвитку взаємовідносин між правоохоронними органами та громадою на основі принципів справедливості та рівності.

Механізм міжнародної безпеки є складною системою взаємопов'язаних заходів, угод і інституцій, спрямованих на забезпечення стабільності, запобігання конфліктам та протидію агресії між державами. Його значення полягає в тому, щоб створити оптимальні умови для мирного співіснування та розвитку держав на міжнародному рівні.

Механізм міжнародної безпеки передбачає собою різноманітні елементи, такі як дипломатичні переговори, укладання міжнародних угод, розміщення миротворчих сил, санкції, арбітражні процедури та інші інструменти. Основною метою цього механізму є вирішення конфліктів та забезпечення

безпеки у міжнародному співтоваристві. Значення цього механізму полягає в його спроможності вчасно втрутитися в конфліктні ситуації, здійснювати медіацію між сторонами та утримувати стабільність, сприяючи формуванню принципів міжнародного права, які визначають правила поведінки держав та спрямовані на запобігання агресії та порушень суверенітету.

У сучасному світі механізм міжнародної безпеки стає важливішим у контексті глобалізації та взаємозалежності. Забезпечення міжнародної безпеки вимагає співпраці та взаєморозуміння всіх держав, а також дотримання загальноприйнятих стандартів й принципів, що визначають правила гри на світовій арені. Цей включає в себе різноманітні елементи, такі як дипломатичні переговори, укладання міжнародних угод, розміщення миротворчих сил, санкції, арбітражні процедури та інші інструменти. Основною метою цього механізму є вирішення конфліктів та забезпечення безпеки у міжнародному співтоваристві.

По-четверте, запровадження освітніх та інформаційних кампаній, які спрямовані на усвідомлення громадянами їхніх прав та обов'язків, а також надання навичок вирішення конфліктів мирним шляхом, котрі спрямовані на усвідомлення громадянами їхніх прав та обов'язків, а також надання навичок вирішення складних ситуацій як комплексний механізм протидії насильству та агресії в суспільстві.

Соціальне середовище формує основу агресії. Розглянемо на прикладі підлітків. Концепція гомофілії, яка введена Д. Кенделом у 80-х роках ХХ ст. припускає, що подібність поведінки пояснюється початковим бажанням молоді спілкуватися з друзями, які схожі на них (ефекти відбору), і тенденцією ставати більш схожими з часом (ефекти впливу чи соціалізації). Дослідження того, як підлітки набувають і розвивають різні форми агресивної поведінки у своїй соціальній мережі (уявлення про стосунки між групою осіб), закладає важливу основу для ефективних заходів профілактики та втручання [253, р. 307].

Вказане доводить, що освітні та інформаційні ініціативи спрямовані на підвищення рівня свідомості громадян щодо їхніх прав та обов'язків у соціумі.

Освіченість населення щодо принципів правової держави, громадянських свобод та норм поведінки є важливим елементом профілактики конфліктів та насильства. Зasadнична ідея полягає в тому, що свідомість громадян про їхні права та можливості мирного вирішення ситуацій сприяє виключенню агресивних та насильницьких реакцій. Освітні та інформаційні заходи стають важливим кроком у формуванні гармонійного, цивілізованого суспільства, в якому правові знання та навички конструктивної комунікації є запорукою уникнення конфліктів та насильства.

По-п'яте, демократичні інститути та процедури як заходи протидії громадській агресії сприяють розвитку відкритого та сучасного суспільства, коли громадяни мають можливість виражати свою думку та брати участь у прийнятті рішень. Демократія передбачає обговорення важливих рішень на різних рівнях – від місцевого до національного, надає можливість враховувати різноманітні погляди та знаходити компроміси, забезпечує канали для вираження невдоволення, вирішення конфліктів та впливу на прийняття рішень у мирний спосіб.

Демократичні процедури створюють простір для вираження різних думок, розвитку публічного діалогу та пошуку конструктивних рішень, і цим сприяють мінімізації рівня громадської агресії в суспільстві. Відтак замість вирішення конфліктів насильницьким шляхом громадяни та владні інституції мають можливість шукати конструктивні рішення. Вказане демонструє доречність твердження Дж. Голлманна в тому, що «глибини філософії та людські припущення щодо істини та сенсу виражаються в популярній культурі» [246, р. 49], а відповідно плюралізм такої громадської думки може бути забезпечено лише через демократичні публічні процедури.

З метою досягнення трансцедентальної конкордії вкрай важливо, щоб правові механізми були вкладені у ширший контекст міжнародних відносин, взаємодії та розвитку гармонійних спільнот шляхом врахування етичних, соціокультурних та релігійних аспектів для досягнення вищого рівня згоди та взаєморозуміння. Врахування цих факторів у правовому вимірі є важливим для

розуміння та ефективного управління ситуаціями, що можуть призвести до агресії в контексті правопорядку та юридичних відносин.

3.2 Праксеологія і епістеміологія війни як прояв публічно-правової агресії

Феномен війни – це безмежний простір філософсько-правових розмислів й перманентних досліджень, позаяк є складним явищем, що виткається історію та сплітається нитками моральних, правових, політичних і соціально-економічних проблем. Рефлексування щодо війни призводить до її тлумачення не лише як політично-силового конфлікту, але і духовно-емоційного витoku агресії, що має корені у безмірах людської природи. Вона є виявом агресії, жахливою спробою вирішити конфлікти шляхом силового втручання, коли цінність високих ідеалів миру та значимість міжнародного права елімінується заради нездорових амбіцій чи просування певних ідеологій.

Досліджуючи проблеми філософемі війни передусім слід звернути увагу на наукові доведення американського філософа права Дж. Додда, який вказує на її первинну неузгодженість у багатьох аспектах. Це передусім стосується наступного: «категорії війни мають тенденцію природно поширюватися, дотримуючись описових вимог великої кількості форм, факторів і фокусів: існують загальні форми регулярних й нерегулярних війн та їх відповідних підкатегорій; фактори, зумовлені природними середовищами землі, моря, повітря та їх поєднанням; фокуси права, інформації, психології, економіки та інших соціальних аспектів, які відображають різні виміри війни як загального явища. Плюралізм концептуальних й описових відмінностей, що є результатом взаємодії цих елементів, навіть коли кожен заданий опис виявляється цілком переконливим для конкретного випадку, це не вдається повністю забезпечити цілісність даного загального категоріального визначення війни без певної тривалої двозначності» [224, р. 102]. Попри це мислитель переконливо

стверджує, що характерологічними ознаками категорії війни завше є агресія, насильство і страждання.

У філософському вимірі війна може розглядатися як результат невдалих спроб людства забезпечити мирні засоби вирішення конфліктів, а також як вияв моральної неоднозначності, коли добро і зло часто переплітаються у контексті боротьби за виживання, геополітичні переваги чи амбіції влади (володаря). Війна завше актуалізує переосмислення питання про природу людини, її здатність до діалогу та мирного вирішення конфліктів, а також про межі цих здатностей, які можуть призвести до військових дій.

Філософія війни позиціонує явище агресії, що формує перманентний виклик для розуміння гармонії, справедливості та взаєморозуміння в умовах неврегульованих конфліктів, а її вивчення допомагає звернутися до витоків агресивності та пошуків шляхів до миру в середині себе, держави та у світі загалом.

Агресивна війна є ознакою антропологічного та історичного детермінізму, які визнають конфлікти та війни не лише як випадковість, але і як неодмінну умову розвитку суспільства з огляду на те, що конфлікти та боротьба за ресурси, владу чи ідеї є невід'ємною складовою людської природи та еволюційного процесу. Стан війни є перманентним та ескортує людство упродовж всього історичного розвитку. Підведені статистичні дані вказують на жахливі показники: більше 187 мільйонів людей загинули у період з 1900 р. дотепер, а орієнтовно 75 мільйонів у двох світових війнах разом [317].

Продовжуючи таку позицію можна мотивувати ширше шляхом вказівки на те, що агресія та війна базується на парадигмі природної схильності людей до відмінностей, які можуть виникати з різниці в інтересах та цілях. Відповідно доводити правильність своєї позиції можна будь-якими засобами, зокрема шляхом агресивних воєн, як форми конфлікту, котра характеризується ініціюванням або атакою однієї сторони на іншу з метою досягнення стратегічних, територіальних, політичних чи економічних цілей. Це

насильницький акт, внаслідок якого виникає військовий конфлікт між державами чи іншими конфліктуючими сторонами.

Спектр філософії війни рефлексує щодо комплексності проблем, які зачіпають етичні, політичні, релігійні, технологічні, правові та психологічні аспекти. Вивчення війни з позиції філософії допомагає розуміти справедливість та моральність військових дій, вивчає різні політичні ідеології, аналізує вплив технологічного прогресу на природу конфліктів, розглядає питання права війни та міжнародного права, а також досліджує психологічні наслідки військових конфліктів.

Війна онтологічно позиціонується як вираз агресивності та стан конфлікту між різними суб'єктами, такими як держави, групи чи нації та є проявом есенційного конфлікту, який може виникати через різноманітні причини, такі як територіальні питання, ідеологічні відмінності, релігійні протиривства, економічні контрверзи тощо. Есенційний конфлікт, що лежить в основі війни, може виникати з різних причин зокрема бажання захистити територіальні права, вести війну за ресурси, виборювати політичні чи релігійні переконання, забезпечити безпеку та владу тощо. Зі свого боку війна є екстремальною формою вираження конфлікту, коли вирішення протиріччя відбувається через фізичне насильство та військові дії. Військова боротьба являє собою стан насильства та взаємодії, коли використання фізичної сили та зброї виступає як визначальний елемент вирішення конфлікту, супроводжується численними соціальними, релігійними, культурними, економічними та політичними наслідками. Зокрема призводить до насильницьких дій (страждання) соціуму, руйнування інфраструктури, втрати багатьох життів та інших негативних явищ. У сучасних умовах України саме «цивільне населення стало головною жертвою війни з масовим переміщенням людей і зростанням біженців» [201].

Квінтесенція агресивної війни передбачає низку системних наслідків.

По-перше, геополітичні перетворення можуть включати зміну кордонів, політичні альянси, розподіл влади, а також вплив на світовий порядок та взаємовідносини між державами. Таким чином, квінтесенція війни, як

визначено в даному висловлюванні, покликана висвітлити ключовий аспект війни, який полягає у її впливі на геополітичний ландшафт.

По-друге, гуманітарна криза стає викликом для розуміння та збереження глибокого сенсу існування, позаяк репрезентується не лише загостренням соціально-економічних проблем, але й глибоким переплетенням культурних, релігійних та етнічних аспектів, актуалізуючи питання про природу людської жертвовності, справедливості та межі людської стійкості в умовах трагедії.

Сутність гуманітарної кризи полягає в тому, що вона ставить нас перед обличчям парадоксу гуманітарного прогресу, адже умови агресії наголошують на вразливості та залежності людства одне від одного. В умовах військових дій важко зберегти гуманізм та цінності, коли людство опиняється на розломі власних моральних орієнтирів.

По-третє, зміна рефлексії щодо цінності життя та смерті. Смерть під час військової агресії стає феноменом, який викликає глибокі питання про справедливість, сенс жертв й відчуття власної людської долі. Разом з тим розкриває перед суспільно-правовою реальністю парадокси війни, коли водночас відбуваються акти героїзму та втрат, надії й відчуття безперечної трагедії. Зазначаючи, що смерть є неодмінною частиною життя у контексті військової агресії, ми також стикаємося з глибокими рефлексіями щодо необхідності та обґрунтованості ведення конфліктів, які призводять до численних людських жертв, а також питань домінування життєвих побутових потреб чи моральних цінностей.

У цьому аспекті українське суспільство насправду нас здивувало, позаяк на запитання про потребу продовжувати боротьбу чи примирення з ворогом домінуюча більшість респондентів 86% вибрали цінності моралі та справедливості поряд із факторами безпеки за життя (додаток Б.3).

По-четверте, агресивна війна супроводжується значними соціально-економічними наслідками, які значно позначаються на суспільстві, позаяк призводить до зруйнувань економічної інфраструктури, втрати людського капіталу, масового безробіття та зниження виробництва. Економічний занепад

й матеріальні втрати впливають на рівень життя соціуму, призводячи до зниження доходів, зростання бідності та загальної нестабільності. Зі свого боку соціальні наслідки полягають у розпаді соціальних структур, масовому переміщенні населення, загостренні міжетнічних конфліктів і зростання соціальної напруги. Війна здебільшого сприяє поширенню насильства, злочинності й порушенню прав людини, безпосередньо піддаючи під загрозу норми гуманітарного права. Окрім того, значна кількість біженців і переселенців, які шукають притулок в інших регіонах чи країнах, породжує складні міграційні проблеми й викликає напруженість у суспільствах «приймаючих».

Опитування продемонструвало, що багато з них (77 %) серйозно замилювались про зміну місця проживання зокрема міграцію в інші країни (додаток Б.4). Висока частка громадян, які виражають серйозне бажання змінити своє місце проживання та навіть розглядають міграцію в інші країни, може слугувати квінтенсенцією впливу війни на психологічний та соціальний стан суспільства. Відчуття нестабільності, загострення конфліктів та економічні труднощі, що пов'язані із воєнними подіями, можуть впливати на переконання та стратегічні дії молодого покоління.

Зростання у соціумі бажання мігрувати свідчить про те, що війна створює ситуацію, коли люди шукають нові можливості та безпеку за межами своєї країни. Це безумовно істотно впливатиме на демографічну структуру та культурний ландшафт як самої країни, так і країн, які стають місцем міграції. За статистикою нині за кордоном через війну перебуває близько 20% наявного населення України до 24 лютого 2022 року, станом на червень 2023 року – 8 177 638 осіб [176].

По-п'яте, агресивна війна може породжувати рефлексію навколо етичних принципів, справедливості та гуманітарних цінностей, вказуючи на проблеми моральності чи аморальності використання сили та військової агресії, а також про відповідальність держав перед міжнародним співтовариством й власним народом.

Таким чином, агресивні війни запускають глибокі філософські рефлексії стосовно природи конфлікту, цінностей та долі людства, а також створюють складні соціально-економічні виклики, які вимагають комплексних підходів до вирішення.

Філософія війни дозволяє рефлексувати щодо моралі, етики та справедливості такої діяльності через пошуки внутрішнього сенсу, який пов'язаний із вибором між обов'язком захисту та важливістю збереження гуманітарних цінностей. Справедливу війну філософинею Х. Фраве окреслено як симбіоз «семи формальних умов «ad bellum», з якими більшість теоретиків справедливої війни погоджуються: «війна повинна мати справедливу причину, бути пропорційною, мати розумні шанси на успіх, вестись законною владою, вестись із правильним наміром, бути останнім заходом і бути публічно оголошеною» [223]. Водночас Е. Куррсон та М. Е. Одіджі виокремлює рівні справедливості, включаючи до них критерії справедливої причини війни (*jus ad bellum*), справедливої поведінки під час війни (*jus in bello*) і справедливі дії після війни (*jus post bellum*) [338].

Критики (Н. Ценіос, Дж. Петтісон [327]) сприйняття воєн через категорії справедливості вмотивовують деаксіологічність такого поєднання речей, доводячи, що «для того, щоб нації вели війну, існує політична, соціальна та моральна необхідність для виправдання такої війни. Отже, вже тоді виникла доктрина справедливої війни для гарантування націям виправдати свої оголошення війни та збройних конфліктів проти інших націй [330].

На нашу думку, агресивна війна у сучасному глобалізованому соціумі виступає складним етичним феноменом, що артикулює ключовий вплив на індивідуума, суспільство та міжнародні стосунки через акцентуалізацію питання обґрунтованості військових дій, необхідність захисту гідності і прав людини, насильницько-агресивних ситуацій, а також про можливості збереження миру через інші, менш насильницькі методи розв'язання конфліктів. Філософія війни визнає важливість та відповідальність, які супроводжують вибір шляху військового конфлікту, і спонукає до поглибленої

моральної саморефлексії для досягнення справедливості та гуманності в умовах військових дій. Справедливість війни проявляється через моральність, яку слід розуміти в мотивування Н. Герца як «одна мораль, за якою ми всі вже живемо» [331].

Парадокс полягає в тому, що сторона агресор яка розпочинає війни завжди шукає ідеологічне підґрунтя мотивування справедливості такої військової агресії для представників власного громадянського суспільства та міжнародної спільноти. Погоджуємося у цьому аспекті з Дж. Кункелем, котрий доводить, що «війна може бути виправдана за різних умов, незалежно від того, чи виправдовує щось важливе для початку війни, чи дотримується певного протоколу для оголошення війни, чи якщо війна вступає з дрібною причиною, наприклад, просто через неприязнь до іншої країни» [333].

Війна як прояв агресії та громадська думка представляють собою невід'ємні компоненти у суспільному житті, взаємодія між якими формує образ війни в колективній свідомості, що визначається переконаннями, стереотипами та переживаннями громадян, впливає на сприйняття, оцінку та підтримку військових конфліктів. У контексті ідеології війни ця думка може отримувати різноманітні форми: від підтримки до відсторонення чи протесту, визначаючи ставлення до військових конфліктів, їхньої мети та обґрунтування, впливаючи на рішення політичних лідерів, формуючи публічний дискурс та визначаючи суспільні стандарти. Зміна громадської думки може впливати на розвиток подій на арені військових дій, взаємовідносин між країнами та визначення подальших кроків у війні.

У доктринальній праці «Філософія війни» О. Моселей вказує, що «війна не є неминучою, але багато факторів роблять її привабливою. Біологічно ми не маємо неминучої схильності до війни, за винятком можливого самозахисту, але найважливіше, ми також не схильні до відмови від війни. Наша біологічна еволюція дала нам риси і схильності, які доповнюють і взаємодіють зі системами переконань, наші культури та розум створюють, але самі по собі вони не спонукають нас боротися, це роблять переконання» [291, р. 6]. Також

філософ доводить, що таке переконання базується на ідеологічних системах, що є значною мірою «продуктами наших дій, нашого наслідування і наших мовчазних домовленостей про співробітництво, і саме тут війна знаходить своє походження: занурена в культурні аспекти, які породжують переконання окремих агентів», що «підтримує війну, це те, що ці вибори, вчинені в контексті соціальної співпраці та успадкованих традицій і очікування, є частиною складної матриці або мережі мовчазних і явних понять і норм, які керують нашим мисленням» [291, р. 7].

Приклад сучасної російсько-української війни продемонстрував суттєву роль громадянського суспільства у агресивних діях. За оцінками статистичних опитувань 73% громадян держави-агресорки схвалюють вторгнення в Україну [93]. Ми можемо припустити, що з огляду на політичний тиск не всі респонденти відповідали чесно, проте наш моніторинг соціальних мереж, інформаційних ресурсів дає можливість загалом вказати на підтримку росіянами агресивних дій. Тому, подолання агресії, досягнення гармонії й миру можливе лише шляхом зміни ідеологічної парадигми ворожої (нападаючої) сторони.

Дослідження проведені у межах нашої держави вказує на те, що агресивна поведінка стосовно певного соціуму продукує зворотній процес агресій. Український народ упродовж усього історичного розвитку вирізняється миролюбством і почуттям гідності за свою національну приналежність. За весь час генезису українського народу не було загарбницьких воєн чи зазіхання на чужі території, що є особливим ментальним атрибутом українців. До початку війни та анексії Криму 80% громадян України позитивно ставилися до росіян, нині цей відсоток трохи більше 30% [135]. За даними іншого опитування у серпні 2023 р. вже 81% українців характеризували своє ставлення до росіян як «холодне», і як «тепле» – лише 3%, нейтральне – 14% [199].

Українці відчуваючи агресію від росіян переживають глибокий емоційний дисбаланс, який трансформується у негативне екзистенційне відношення та

позиціонується через страх, гнів, ненависть та образи, що стають філософським вираженням втрати гармонії і порушення душевного спокою.

Опитування загальної групи респондентів проілюструвало значні негативні емоції. На запитання «Чи відчуваєте ви агресію щодо Росії як держави?» 91% дали позитивну відповідь, 4 % – негативну, інші відмовилися відповідати або ж не визначилися з відповіддю (додаток Б.1). Однак опитування засвідчує, що такий стан ненависті звернений не тільки на державу-агресорку як публічний інститут, але й на самих громадян росії. На запитання чи відчуваєте ви агресію щодо росіян ствердну відповідь дали 88 % опитаних (додаток Б.2).

Такий емоційний стан можна розглядати як реакцію на порушення етичної сфери індивідуума, коли визначальним є відчуття несправедливості та порушення моральних норм. Такий внутрішній конфлікт глибоко впливає на світогляд та сприйняття околиць світу, піддаючи сумніву навіть базові принципи взаємодії між людьми, а відчуття ненависті, агресії та образи українців у цьому контексті може розглядатися як психосоціальна реакція на сприйняття загрози особистій та колективній ідентичності.

Проблема миру та безпеки з огляду на глобалізоване суспільство займає вагомий нішу у діяльності всіх міжнародних організацій та інституцій. Саме агресія є одним із найтяжчих злочинів проти миру та безпеки людства, а її категорична заборона визнається імперативною нормою чинного міжнародного права (зокрема, деклараціями, резолюціями, статутами, положеннями тощо), порушення якої світова спільнота вважає просто неприпустимою у цивілізованому суспільстві.

Однак, як показує досвід, це не сприяє забезпеченню належного рівня міжнародно-правової протидії агресії як міжнародному злочину. Сучасні реалії в світі, і насамперед в Україні, виразно демонструють про brutальне руйнування всіх принципів, норм і положень, що упродовж тривалого часу напружувала міжнародна спільнота, щоб запобігти вчиненню злочину агресії.

У постмодерному суспільстві інформаційне протистояння доповнилося діями у кіберпросторі та застосуванням деструктивних соціально-політичних технологій, які активно використовуються, і є особливою компонентною війни. Їх різноманітність дозволяє нам виокремити наступні дії: від інформаційної, певної фінансової підтримки опозиційних течій та формування всередині держави-противника так званої «п'ятої колони» до впровадження резидентів впливу, які забезпечуватимуть своєрідну «м'яку окупацію» («soft occupation») країни і її зовнішнє керування. Методи, що використовуються вирізняються за рівнем таємності, які реалізуються до супротивника. В історичному контексті це дуже помітно: від прихованого застосування Німеччиною внутрішніх російських революційних сил у період Першої світової війни до практично аналогічного застосування технологій проти Венесуели у 2019 р. Форменими взірцями застосування таких типових технологій є організація «кольорових» революцій за сприянням діяльності різних некомерційних організацій. Як показує досвід, такі дії не тільки ефективніші, а й суттєво дешевші за пряме військове втручання. Приміром щодо підтримування військового режиму у Венесуелі у 60-70-х рр. ХХ ст. США витратило близько 200 мільйонів доларів щорічно. Нині ця спроба встановлення демократичного уряду обходиться США орієнтовно в 10-15 мільйонів щорічно, які затрачаються на фінансування політичної опозиції [213]. Проте суть не у фінансах, а протидії – військове протистояння вкрай небезпечне, а «розхитування» шляхом «насадження демократії» відносно безпечне.

В епоху глобалізації та інформаційної революції, активність інформаційного протистояння й застосування деструктивних соціально-політичних технологій є настільки обширною, що фахівці жваво диспутують про настання «постправди». Серед аспектів практичного застосування інформаційного протистояння є визнання «гібридних» дій національного характеру. Чинник національного складу територій завше був претекстом їх анексії сусідніми державами, приміром як це сталося в 1938 році з Тешинською і Судетською областями Чехословаччини, зайнятими на основі переконання

захисту співвітчизників Німеччини і Польщі відповідно [313]. Інша варіація «гібридних» дій – відокремлення етнічно відмінних регіонів та створення на їх основі окремих держав під зовнішнім протекторатом, як це здійснилося із Косово.

Всі компоненти гібридної війни: військова, інформаційна, економічна застосовуються у процесі «класичних» військових дій. Відмінність «гібридних» форм війни полягає в прихованні факту участі іншої держави у ній. Щодо сучасного «гібридного» протиборства: у співвідношенні частки складових конфлікту та з огляду на поняття «гібридної війни» (яке не має усталеної дефініції), теорія і досвід ведення «гібридних війн» доводить, що це не є військове «ноу-хау». Позаяк нині застосовується та ймовірно, буде активно зі зростаючою ефективністю використовуватися і надалі. Відносно стратегії ведення «гібридних» війн це війна «на виснаження», яка потребує значних ресурсів, що є слабким аспектом протиборства й потенційно може бути використаний для протидії війни. Війни ведуться кількома сторонами, кожна з яких має власну мету та різні між собою взаємовідносини. Типовий приклад – військові діяння у сучасній Україні, коли численні сторони, які беруть участь, володіють не лише різними цілями й ступенем легітимності участі в конфлікті, але й доволі складними відносинами між собою. В аналогічних аналізувати конфлікт, прогнозувати його перебіг й результат, управляти війною вкрай складно, слід уточнення положень теорії збройної боротьби, методів прогнозування їх перебігу та результату.

Висновки до третього розділу

Дослідивши праксіологічні аспекти подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій нам вдалося прийти до таких висновків.

1. Сформовано матрицю механізмів превенції агресії як структурований набір інструментів та норм, призначених для протидії та управління агресивними проявами у суспільстві, а її сутність полягає в системному підході до регулювання та запобігання конфліктам, що базується на принципах

правової держави та захисті прав та свобод громадян, виконує функцію не лише реактивного втручання, але й активної превенції агресивних ситуацій, враховуючи різноманітні аспекти спрямовані на формування гармонійних відносин у суспільстві. Ця матриця об'єднує різні аспекти правової системи включаючи законодавчі акти, юридичні процедури, механізми вирішення конфліктів та відповідальність за порушення правопорядку, її завданням є визначення чітких, справедливих та ефективних інструментів для реагування на агресію, забезпечення прозорості у правозастосовних практиках та захисту прав індивідумів.

2. Матриця механізмів превенції агресії є складною системою, яка відображає філософію та цінності правової системи та спрямована на підтримку безпеки, справедливості та гармонії в суспільстві. Така матриця передбачає два рівні: перший рівень – метапарадигма трансцендентальної конкордії, що досягається шляхом екзистенціального діалогу; другий рівень – праксіологічно-юридичний, який в свою чергу вміщує дві підгрупи механізмів: юридично-автономні (приватно-правові) та юридично-гармонійні (публічно-правові). Метапарадигма трансцендентальної конкордії досягнута через екзистенціальний діалог, визначає вищий рівень сприйняття всеосяжних взаємозв'язків між суб'єктом та об'єктом, духовним та матеріальним, втілюючи у собі не лише єдність індивідуума з оточуючим світом, але й трансцендентальний характер цієї єдності, коли об'єднання не обмежується поверхневими аспектами, але проникає у самі глибини існування. Практиологічно-юридичний рівень матриці механізмів превенції агресії залежно від суб'єкта агресії виокремлено на публічно-правові та приватно-правові.

3. Виокремлено основні фактори приватно-правового рівня, які впливають на виникнення агресивної поведінки: сильний стресовий вплив (екзистенційний виклик і можливість); невпевненість та втрата контролю (екзистенційні ефекти, що впливають на глибинний стрижень особистісного буття); відчуття несправедливості (екзистенційний дисбаланс); втрата чи загроза

втрати власного статусу (екзистенційна турбуленція); пошкоджена здатність до саморегуляції (екзистенційна конфліктність). Окреслені фактори можуть взаємодіяти та посилювати один одного, створюючи складні механізми агресивної поведінки як стратегії подолання різних життєвих викликів.

4. Визначено превентивні заходи спрямовані на особистий розвиток та самоосвіту, що можуть сприяти зміцненню особистої резилієнтності та мінімізації ймовірностей насильницьких проявів. По-перше, важливими філософсько-правовими механізмами є медіація та конфліктологія, які сформовані на екзистенційному підході до вирішення конфліктів на рівні особистих відносин, й розвивються на розумінні виняткової значимості гармонії, взаєморозуміння та взаємоприйняття у суспільстві. По-друге, створення правової освіти є важливим кроком у побудові суспільства, коли громадяни глибоко обізнані у своїх прав та обов'язках. Цей філософсько-правовий механізм базується на інклюзивному підході й керується переконанням, що інформовані та освічені громадяни мають більше можливостей для конструктивної участі у житті суспільства та вирішення конфліктів шляхом діалогу. Розвиток правової освіти виступає як інструмент трансцендентальної конкордії, коли освічені громадяни стають активними учасниками правової системи, сприяючи побудові справедливого та згуртованого суспільства. По-третє, розвиток альтернативних методів вирішення спорів визначається бажанням до побудови гнучкої та гармонійної системи врегулювання конфліктів, коли сторони можуть знаходити рішення без необхідності звертатися до судових інстанцій, що є важливим кроком у напрямку трансцендентальної конкордії. Альтернативні методи є унікальними та ефективними, позаяк ґрунтуються на гуманізмі (людиноцентризмі). По-четверте, профілактика негативних звичок у контексті подолання агресії передбачає глибокий підхід до формування здорового способу життя та психологічного благополуччя.

5. Юридично-гармонійні механізми превенції агресії в публічно-правовій сфері представляють собою комплекс правових і соціальних заходів,

спрямованих на запобігання конфліктів та агресивних проявів в суспільстві. Виокремлено чинники юридично-гармонійного (публічно-правового) механізму, зокрема: політичні суперечки, конфлікти та протистояння; соціальна нерівність; етнічні та релігійні конфлікти; недовіра до нормативно-правового регулювання; економічна нестабільність; масові протести та демонстрації; територіальні суперечки; антигоністичні геополітичні інтереси.

6. Виокремлено у публічній сфері дієві правові механізми, що спрямовані на превенцію агресії та зорієнтовані на створення гармонійного та безпечного суспільного середовища. По-перше, формування системи гуманістичного правового регулювання, що імплементуватиме найвищі міжнародні та регіональні стандарти та реально захищатиме права, свободи та законні інтереси людини як важливого члена суспільства. Когерентність є невід'ємним елементом істини, що вказує на логічну та внутрішню послідовність, зв'язок і взаємозалежність. По-друге, дієвість гарантії захисту прав та свобод громадян є конститутивним елементом правового механізму протидії насильству в публічній сфері. Цей правовий інструментарій визначає структури та норми, спрямовані на забезпечення індивідумів від будь-якої форми насильства чи порушення їхніх прав. По-третє, функціонування системи національної та міжнародної безпеки. Важливою складовою є співпраця та діалог між правоохоронними органами та громадою, що сприяє формуванню культури прав та свобод. Взаємодія сприяє не лише зниженню рівня агресії, але й встановленню довіри, що є важливим фактором для ефективності правопорядку, сприяє взаєморозумінню та розвитку взаємовідносин між правоохоронними органами та громадою на основі принципів справедливості та рівності. Механізм міжнародної безпеки є складною системою взаємопов'язаних заходів, угод і інституцій, спрямованих на забезпечення стабільності, запобігання конфліктам та протидію агресії між державами. Його значення полягає в тому, щоб створити оптимальні умови для мирного співіснування та розвитку держав на міжнародному рівні. По-четверте,

запровадження освітніх та інформаційних кампаній, які спрямовані на усвідомлення громадянами їхніх прав та обов'язків, а також надання навичок вирішення конфліктів мирним шляхом. По-п'яте, демократичні інститути та процедури як заходи протидії громадській агресії сприяють розвитку відкритого та сучасного суспільства, коли громадяни мають можливість виражати свою думку та брати участь у прийнятті рішень.

7. Позиченовано війну як наслідок невдалих спроб людства забезпечити мирні засоби вирішення конфліктів, а також як вияв моральної неоднозначності, коли добро і зло часто переплітаються в контексті боротьби за виживання чи геополітичні переваги. Війна онтологічно позиціонується як вираз агресивності та стан конфлікту між різними суб'єктами, такими як держави, групи чи нації та є проявом есенційного конфлікту, який може виникати через різноманітні причини, такі як територіальні питання, ідеологічні розбіжності, релігійні конфлікти, економічні суперечності тощо. Філософія війни позиціонує явище агресії, що формує перманентний виклик для розуміння гармонії, справедливості та взаєморозуміння в умовах нерегульованих конфліктів, а її вивчення допомагає звернутися до коренів агресивності та шукати шляхи до миру в середині себе та в світі.

8. В якості квінтесенції агресивної війни визначається низка системних наслідків, зокрема, вона впливає на геополітичний ландшафт, змінюючи кордони, політичні альянси та світовий порядок; спричиняє гуманітарну кризу, яка розкриває вразливість та залежність людства, піднімаючи питання про справедливість та межі людської стійкості; змінює рефлексію щодо цінності життя та смерті, викликаючи глибокі рефлексії щодо обґрунтованості ведення конфліктів та призводячи до парадоксів війни; приносить значні соціально-економічні наслідки, такі як зруйнування інфраструктури, втрати людського капіталу та соціальні розлади; спричиняє рефлексію навколо етичних принципів, справедливості та гуманітарних цінностей, вказуючи на проблеми моральності чи аморальності використання сили та військової агресії,

а також про відповідальність держав перед міжнародним співтовариством та власним народом.

Матеріали розділу висвітлені в таких публікаціях автора: Ваврик Х. Б. (2019b), Ваврик Х. Б. (2019c), Ваврик Х. Б. (2020a), Ваврик Х. Б. (2020c), Максим Х. (2022b), Максим Х. (2023c).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено філософсько-правове узагальнення та нове розв'язання науково-прикладного завдання в галузі правової науки щодо комплексного розуміння філософсько-правової природи категорії «агресія» через визначення метаантропологічних детермінант феномену та праксеологічних аспектів подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій. Отримані результати дають підстави сформулювати відповідні висновки та рекомендації, що мають теоретичне та практичне значення.

1. Методологія філософсько-правового аналізу агресії позиціоновано як невід'ємною цінністю, оскільки дозволяє глибше осмислити явище, виокремити його філософські та правові аспекти, інтегрувати етичні та моральні рефлексії у контексті правового регулювання, створюючи таким чином комплексний підхід до розуміння та управління агресією в сучасному соціально-культурному середовищі й сприяючи формулюванню та розумінню універсальних закономірностей категорії «агресія». Умотивовано широке розуміння значення методологічного інструментарію як вищого рівня рефлексії, що становить теоретичне обґрунтування доцільності використання конкретних підходів та методів у проведенні теоретико-юридичних досліджень, що складається з трьох рівнів методологіювання: філософського (феноменологічний, герменевтичний, діалектичний методи); загальнонаукового (аналіз і синтез, комплексний та етичний метод, абстрагування) та спеціальнонаукового (метод юридичної експертизи, юридичного моделювання, правового толерування, юридико-компаративний та метод авторського опитування).

2. Доведено, що поняття «категорія» використовується для абстракції та систематизації різних аспектів буття та мислення, виражаючи універсальні аспекти реальності та слугує для узагальнення, класифікації та аналізу понять. Сутність категорії «агресія» визначено як складний та багатогранний феномен, що охоплює широкий спектр аспектів людського життя та взаємодії, що включає філософський підхід до розуміння через розгляд її природи, коренів, етичних і моральних аспектів, соціокультурних та політичних визначників, а

також правовий – через позиціонування поняття шляхом аналізу принципів та норм міжнародного права.

Узагальнено, що незважаючи на те, що заборона агресії встановлена імперативними нормами міжнародного права та визнана міжнародною спільнотою як міжнародний злочин, універсальної дефініції агресії до тепер не прийнято. Розгляд сутності агресії шляхом аналізу положень, що містяться у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року та Гельсінському заключному акті 1975 р. потребують певного уточнення та розширення, а запропонована дефініція Резолюцією ГА ООН No 3314 потребує конвенційного закріплення, так як резолюції ГА ООН мають характер м'якого права, проте, наявність факту перетворення положень даної резолюції на звичаєві норми на сучасному етапі є дискусійним й потребує додаткового обґрунтування. Визначення агресії також міститься у Статуті Міжнародного кримінального суду, проте проблемою. Обґрунтовано необхідність щодо прийняття на універсальному конвенційному рівні дефініції агресії, що сприятиме попередженню міжнародного злочину агресії та підвищенню ефективності боротьби з нею.

Запропоновано авторську дефініцію категорії «агресія» як деструктивного, аморального виявлення волі суб'єкта, котре репрезентується в аномально-конфліктній формі, що порушує соціально-правові норми та стандарти правового порядку і соціальної гармонії й проявляється у вчиненні актів, спрямованих на завдання шкоди або погрози іншим суб'єктам, їхнім правам та інтересам.

В понятійно-категоріальному конструкті розмежовано поняття «агресія» та «агресивність» шляхом тлумачення першого як дії, які завдають шкоди або призводять до руйнування живого або неживого об'єкта; пряме або непряме застосування збройної сили, відповідно «агресивність» позиціоновано як відносно стійку рису особистості, готовність суб'єкта до агресивної поведінки.

3. Визначено доктринальні наукові напрями рефлексії правової природи агресії: *метаантропологічний*, що розуміє це явище як енергетичний прояв,

спрямований на порушення гармонії у суспільстві чи природі, і вбачає цей феномен як не лише відображення поверхневих конфліктів, але й внутрішню сутність, що пронизує всі аспекти буття; *метафізичний* шляхом тлумачення агресії як каталізатора для енергетичного обміну та руху до вищого духовного порядку, що спрямована на порушення гармонії; *екзистенціальний*, де агресія розглядається як прояв відповіді на непередбачуваність та абсурдність світу, вираження власної свободи та боротьби із складністю життя через індивідуальні та колективні реакції щодо прояву внутрішнього конфлікту, що виникає із складнощів у виборі та розбіжностей у системі цінностей індивіда; *конструктивізм* надає можливість розглядати агресивну поведінку як продукт індивідуальних конструкцій та соціальних взаємодій, що допомагає краще зрозуміти корені та механізми цього явища, акцентуючи на ролі мови та спілкування у формуванні соціальної реальності, оскільки вони формують стереотипи, уявлення та рольові очікування, які можуть впливати на виникнення агресивних взаємодій; *натуралістичний*, що дозволяють окреслити природу агресії як біологічно обумовленого явища, що зазнає аналізу у контексті природних законів та еволюційних принципів, які становлять базис для розуміння її виникнення та розвитку у живих організмах; *правовий легалізм*, що розглядає агресію як явище, що взаємодіє зі системою права й складається з ієрархії законів та юридичних норм.

4. Онтологічне дослідження агресії у метафізичному аналізі сприяє осмисленню глибинних аспектів цього феномену, виходячи поза межі конкретних соціальних чи юридичних дефініцій, і розглядати його на основі загальних метафізичних принципів, надаючи значущий внесок у адекватному врахуванню агресії як невіддільної складової юридичної реальності.

Виокремлено такі онтологічних ознаки агресії: буттєвість агресії у правовій реальності (агресія визначена як внутрішній пульс та динамічний елемент взаємодії, виражається в соціумі як результат взаємодії між індивідуумами та групами, впливаючи на структуру відносин і формування соціокультурних цінностей); синергія нормативного середовища та агресії

(взаємодіють як взаємопоєсилені феномени, де правові, етичні та соціокультурні норми визначають та впливають на прояви агресії, водночас агресія може викликати зміни в ставленні до правових принципів та формуванні соціетальних цінностей); соціокультурний контекст агресії (агресія укорінена у глибинах соціокультурного та історичного шару та репрезентується через культурні особливості, соціальні реалії, динаміки змін, правову ідеологію, правову культуру та ідентичність); модальності агресії як онтологічного чинника, що визначається власною специфікою та формами її існування в об'єктивній реальності (як формальний структурний елемент включає множинність проявів: вербальних, фізичних, економічних, психологічних, віртуальних); індивідуальна та колективна природа агресії; динаміка та змінність (виявляється через взаємодію з різноманітними якісними змінами в суспільстві, такими як соціокультурні трансформації, економічні коливання, політичні та технологічні інновації, що визначають новий контекст її прояву та сприйняття).

5. Систематизовано анаксіологічні детермінанти агресивної поведінки, які репрезентують фактори та цінності, які визначають та формують агресивну поведінку шляхом їх поділу на універсальні (чинники, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, навички комунікації, соціальне оточення та виховання) та модерністські (соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм).

Репрезентовано визначальні чинники, які детермінують агресивну поведінку індивідуума у кіберпросторі є: 1) предиспозиційні особистісні детермінати – когнітивні особливості, дисоціативні уявленнь, соліпсичні інтроекції; 2) предиспозиційні кіберпросторові детермінанти – невидимість, безтілесність, анонімність, самоорганізація, рівність, асинхронність, насильство у мультимедійному контенті кіберпростору, плюралізм форм

агресивної поведінки у кіберпросторі, інтернет-культура віртуальних спільнот; 3) ситуативні детермінанти агресивної поведінки індивідуума, що відображують суб'єктивну складову віртуальної реальності – суб'єктивна інтерпретація віртуальної реальності, цілей агресивної поведінки, правил й норм, емоційного сприйняття віртуальної реальності; 4) ситуативні детермінанти, що відображують об'єктивну складову віртуальної реальності – ролі, типи віртуального середовища, модуси інтерактивної віртуальної взаємодії, аверсивні події тощо.

6. Позичено матрицю механізмів превенції агресії як структурований набір інструментів та норм, призначених для протидії та управління агресивними проявами у суспільстві, а її сутність полягає в системному підході до регулювання та запобігання конфліктам, що базується на принципах правової держави та захисті прав та свобод громадян, виконує функцію не лише реактивного втручання, але й активної превенції агресивних ситуацій, враховуючи різноманітні аспекти спрямовані на формування гармонійних відносин у суспільстві.

Сформовано матрицю механізмів превенції агресії, котра виступає складною системою, що відображає філософію й цінності правової системи та спрямована на підтримку безпеки, справедливості та гармонії в суспільстві, і передбачає собою два рівні: перший – метапарадигма трансцендентальної конкордії, що досягається шляхом екзистенціального діалогу; другий – праксіологічно-юридичний, який в свою чергу вміщує дві підгрупи механізмів: юридично-автономні (приватно-правові) та юридично-гармонійні (публічно-правові).

Виокремлено основні фактори приватно-правового рівня, які впливають на виникнення агресивної поведінки: сильний стресовий вплив (екзистенційний виклик і можливість); невпевненість та втрата контролю (екзистенційні ефекти, що впливають на глибинний стрижень особистісного буття); відчуття несправедливості (екзистенційний дисбаланс); втрата чи загроза втрати власного статусу (екзистенційна турбуленція); пошкоджена здатність до

саморегуляції (екзистенційна конфліктність). Окреслені фактори можуть взаємодіяти та посилювати один одного, створюючи складні механізми агресивної поведінки як стратегії подолання різних життєвих викликів. Визначено превентивні заходи спрямовані на особистий розвиток та самоосвіту, що можуть сприяти зміцненню особистої резиліентності та мінімізації ймовірностей насильницьких проявів: медіація та заходи конфліктології; засоби правової освіти; розвиток альтернативних методів вирішення спорів визначається бажанням до побудови гнучкої та гармонійної системи врегулювання конфліктів; профілактика негативних звичок у контексті подолання агресії щодо формування здорового способу життя та психологічного благополуччя.

Сформовано чинники провокування агресії у публічно-правовій сфері (політичні суперечки, конфлікти та протистояння; соціальна нерівність; етнічні та релігійні конфлікти; недовіра нормативно-правового регулювання; економічна нестабільність; масові протести та демонстрації; територіальні суперечки; антигоністичні геополітичні інтереси) та запропоновано комплекс превенцій (формування системи гуманістичного правового регулювання, що імплементуватиме найвищі міжнародні та регіональні стандарти та реально захищатиме права, свободи та законні інтереси людини; дієвість гарантій захисту прав та свобод громадян; функціонування системи національної та міжнародної безпеки; запровадження освітніх та інформаційних кампаній, які спрямовані на усвідомлення громадянами їхніх прав та обов'язків, а також надання навичок вирішення конфліктів мирним шляхом; демократичні інститути та процедури).

7. Позичено війну як наслідок невдалих спроб людства забезпечити мирні засоби вирішення конфліктів, а також як вияв моральної неоднозначності, коли добро і зло часто переплітаються в контексті боротьби за виживання чи геополітичні переваги. Філософія війни позиціонує явище агресії, що формує перманентний виклик для розуміння гармонії, справедливості та взаєморозуміння в умовах неврегульованих конфліктів, а її

вивчення допомагає звернутися до коренів агресивності та шукати шляхи до миру в середині себе та в світі.

В якості квінтесенції агресивної війни визначається низка системних наслідків, зокрема, вона впливає на геополітичний ландшафт, змінюючи кордони, політичні альянси та світовий порядок; спричиняє гуманітарну кризу, яка розкриває вразливість та залежність людства, піднімаючи питання про справедливість та межі людської стійкості; змінює рефлексію щодо цінності життя та смерті, викликаючи глибокі рефлексії щодо обґрунтованості ведення конфліктів та призводячи до парадоксів війни; приносить значні соціально-економічні наслідки, такі як зруйнування інфраструктури, втрати людського капіталу та соціальні розлади; спричиняє рефлексію навколо етичних принципів, справедливості та гуманітарних цінностей, вказуючи на проблеми моральності чи аморальності використання сили та військової агресії, а також про відповідальність держав перед міжнародним співтовариством та власним народом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Албрні А. Політичні конфлікти: теоретичні аспекти. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 174–184.
2. Атака негативом: як телевізійні новини деморалізують українців. Мультимедійна платформа іномовлення України. 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2463297-ataka-negativom-ak-televizijni-novinidemoralizuut-ukrainciv.html> (дата звернення: 19.04.2023).
3. Базов О. Деякі питання щодо визначення злочину агресії в міжнародному кримінальному праві. *Публічне право*. 2018. № 1. С. 123–133.
4. Балацька О. Б. Джерела політичного насилля: політико-психологічний аналіз. *Грані*. 2015. № 7. С. 79–86.
5. Батрименко О. В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів: дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 238 с.
6. Безпалова О. І. Адміністративно-правові заходи щодо протидії пропагуванню жорстокості, насильства та розбещеності у засобах масової інформації. 2011. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1049/administrativno_pravovi_zahodi_schodo_pr.pdf?sequence=2&isAllowed=y (дата звернення: 11.06.2023).
7. Беньямін В. Вибране. Львів: Літопис, 2002. 214 с.
8. Берегута В. В., Богінська І. В. Історичне значення пакту Бріана-Келлога як однієї із ідеалістичних ініціатив міжвоєнного періоду. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. Т. 2. № 13. С. 10–15.
9. Бикова Т. В. Агресія у теоретичній площині філософської антропології: методологічні проблеми осмислення. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2013. Вип. 40(2). С. 33–46.
10. Блискун О. О. Систематизований аналіз теорій, конструктів та моделей агресії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3. С. 34–43.

11. Блискун О. Психологічні складові агресивної поведінки молоді в Internet спілкуванні. *Психологія особистості: науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. Т. 12. № 1. С. 5–10.

12. Бойко Д. О. Речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 20 с.

13. Бут В. В. Конструкт «людської деструктивності» як предмет соціально-філософського аналізу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 52. С. 89–99.

14. Важна К. А. Визначення агресії у сучасному міжнародному праві. *Україна і світ: Науковий журнал Факультету журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв*. 2016. Вип.1. С. 84–92.

15. Величенко Л. О. Детермінанти виникнення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1507> (дата звернення: 11.06.2023).

16. Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність: навчальний посібник. Київ, 2018. 172 с.

17. Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія; за заг. ред. А. М. Сиротенка. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.

18. Волощук О. Т. Військова агресія рф проти української державності та українського народу як загроза європейській безпеці. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя

Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 404–408.

19. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків : фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2017. № 3. С. 117–134.

20. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків : фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2017. № 3. С. 117–134.

21. Воротнюк М. О. Особливості міжнародних конфліктів пост-біполярного періоду. *Стратегічна панорама*. 2009. № 4. С. 41–44.

22. Габермас Ю. До легітимації через права людини : монографія. Київ: Український філософський фонд, 1999. 62 с.

23. Гальона Є. О. Агресія та жорстокість у контексті антропології насильства: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04. Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. - Харків, 2011. 20 с.

24. Гальона Є. О. Агресія та жорстокість у контексті антропології насильства: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04. Харків, 2011. 20 с.

25. Гарасимів Т. З. Види поведінкових відхилень: методологія дослідження. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 15–20.

26. Гарасимів Т. З. Ноезис девіантної правосвідомості: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2017. 356 с.

27. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

28. Гарасимів Т. З. Феномен агресії: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. №4. С.494–502.

29. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права або природне право і державознавство. Пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ: Юніверс, 2000. 327 с.

30. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія. Під. заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.
31. Гладкова Є. О. Феноменологічний аналіз кримінальної агресії. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 75–82.
32. Головата Д. В., Гамова І. В. Квазіреальність як інструмент воєнно-інформаційної війни. *Журналістика та реклама: вектори взаємодії: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 19 березня 2020 р.). Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2020. С. 85–87.
33. Гончарова О. С., Брагіна Т. М., Брагін Ю. А. Рефлексії концепту «відчуження» у працях філософів-екзистенціалістів. *Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences. Cambridge*. 2021. Vol. 3. P. 28–29.
34. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoji-geostrategiyi-revanshu_.html (дата звернення: 25.06.2023).
35. Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе*. Упорядкування, наук. ред. і передм. І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. Харків: Юрайт. 2016. 176 с. С. 99–100.
36. Гоцуляк Ю. В., Михайліна Т. В. Ідеї свободи та власності як вихідних принципів формування правових відносин у вченні Г. Гегеля. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. №2. 2022. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/13620> (дата звернення: 11.06.2023).
37. Григор'єва О. В. Агресія та її прояв у злочинах насильницької спрямованості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. 20 с.

38. Григор'єва О. В. Агресія, насильство, жорстокість. *Юридична наука*. 2015. № 10. С. 185–192.
39. Григор'єва О. В. Кримінальна агресія: агресія та агресивність. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 123–130.
40. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
41. Гуз О. П. Агресія як лінгвістичне явище. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2008. № 5. С. 226–228.
42. Гуменюк Л. Й., Синчук І. В. Агресивність військовослужбовців в аспекті психічного здоров'я. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 2. С. 169–178.
43. Гумін О. М. Психічне насильство проти особи як кримінальне правопорушення та його негативні наслідки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 76. Том 2. С. 85–90.
44. Гумін О. М. Поняття насильства в сім'ї щодо неповнолітніх її членів та їх види. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 261–265.
45. Гумін О. М. Фізичне насильство проти особи: кримінально-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75. Т. 2. С. 88–92.
46. Гьофе О. Розум і право: складові інтеркультурного правового дискурсу: монографія. Київ: Альтерпрес, 2003. 264 с.
47. Гюлен Ф. Діалог і толерантність. Пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ: Вид-во Жупанського, 2012. 376 с.
48. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с.
49. Данилюк А. П. Проблема агресії у філософії життя Ніцше, Лоренца і Фрейда. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Danyluk.htm (дата звернення 15.06.2023).

50. Дворянин П. Нейтралізація агресії у телевізійних випусках регіональних новин. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 39. Ч. 2. С. 140–146.

51. Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі 16.11.1995 р. Затверджена резолюцією 5.61 на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text (дата звернення: 27.05.2023).

52. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань: прийнята 25.11.1981 р. Резолюцією 36/55 на 73-му пленарному засіданні Генеральної Ассамблеї ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text (дата звернення: 30.05.2023).

53. Дроздов О. Спроба адаптації системного підходу до агресіологічних досліджень. *Соціальна психологія*. 2008. № 4. С. 29–37.

54. Євграфова А. О. «Мовне обличчя» воєнної агресії: медійний контент. *Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник*. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. 2014. Т. 56. С. 59–64.

55. Євченко О. Насильство в інформаційному просторі як комплексна проблема сучасного суспільства. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 29 – 30 квітня 2014 р.). С. 444–446.

56. Ємельянова Н. М. Насильство і толерантність: проблема меж і безмежності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. № 38. С. 3–7.

57. Єрмоленко А. Насильство як явище сучасного світу: соціальний та культурно-історичний виміри. *Філософська думка*. 2019. № 2. С. 6–69.

58. Жаровська І. М. Агресивна поведінка в сучасному транзитивному суспільстві: філософсько-правові та теоретико-правові аспекти *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2023 №13. С. 12–16.

59. Жаровська І. М. Ефективність правил ведення війни та норм міжнародного гуманітарного права: аналіз сучасної доктрини. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. Вип. 9. С. 51–56.

60. Жаровська І. М. Теоретико-правові аспекти насильства проти жінок та домашнього насильства: загрози COVID-19. *Право. UA*. 2020. № 2. С. 64–70.

61. Женевський протокол. URL: <https://cyclo.com.ua/content/view/306/58/1/12/> (дата звернення: 25.05.2023 р.)

62. Завальнюк В. В. Антропологізація права як тенденції розвитку юриспруденції сучасної України: дис. на здобуття наук. ступеню докт. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2019. 498 с.

63. Загальна декларація прав людини 1948 р. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 27.06.2023).

64. Загиней З. А. Правова експертиза як засіб виявлення недоліків тексту кримінального закону України: загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 270–273.

65. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. Українська асоціація міжнародного права, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Київ: К.І.С., 2015. 712 с.

66. Заморська Л. І. Правова нормативність ті її інституалізація в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 304 с.

67. Золотухіна Л. О. Методологія дослідження поняття «публічний інтерес» як адміністративно-правової категорії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1. С. 135–139.

68. Зубань Г. О. Феномен агресії як засіб ідентифікації людини в сучасному просторі. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 216. С. 121–124.

69. Ігнатів О. М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права*. 2010. № 3. С. 144–151.

70. Казміренко Л. І., Тужеляк Н. М. Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 444–453.

71. Касинюк І. В. Становлення принципу заборони агресивної війни в рамках нюрнберзького процесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 31(3). С. 128–130.

72. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*. 2010. Т. 146. Вип. 133. С. 50–54.

73. Качанова Ю. Телебачення як фактор впливу на прояви агресивності людей. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 10. С. 45–50.

74. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. *Нова парадигма: журнал наукових праць*. 2014. Вип. 125. С. 197–205.

75. Качмар О. В. Вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 66. С. 183–191.

76. Качмар О. В. Інформаційна агресія як компонент інформаційно-психологічної війни. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2016. № 2. С. 46–54.

77. Качмар О. В. Соціально-філософська рефлексія феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій: дис. д-ра філос. наук: 09.00.03. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2017. 416 с.

78. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2013. 35 с.

79. Кельман М. С. Юридична наука : проблеми методології: монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
80. Кінаш Я., Макогонюк А. Насильство в сім'ї: реалії сьогодення. *Право України*. 2011. № 11/12. С. 170–175.
81. Кобернік О. Різні іпостасі насильства. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (29 – 30 квітня 2014 р., м. Тернопіль)*. Тернопіль, 2014. С.551–552.
82. Кобринський Д. Ю. Філософсько-правове визначення насильства. *Проблеми філософії права = Philosophy of law issues: міжнародний часопис*. Чернівці, 2006-2007. Т. 4/5. С. 212–224.
83. Колісник В. Агресивна війна проти України та руйнація світового правопорядку: причини і головні засоби реагування на тлі історичних паралелей. *Вісник Конституційного суду України*. 2022. № 3–4. С. 115–128.
84. Коломієць О. Агресивність особистості: вроджена і набута (спроба філософського аналізу). *Вища освіта України*. 2011. № 4. С. 78–82.
85. Коломієць О. Агресивність особистості: етологічний і екзистенційний контекст. *Гілея*. 2012. Вип. 58 (№ 3). С. 284–289 .
86. Коломієць О. Г. Інструментальна, психологічна і реактивна агресивність та їх вікові особливості. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: збірник наук. праць*. 2011. Вип. 53 (№ 10). С. 239–245.
87. Коломієць О. Г. Проблема людської агресивності у вимірах соціальної філософії. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 192–198.
88. Коломієць О. Г. Філософська парадигма упередження агресивності у сучасному суспільстві: дис докт. філософ. наук: 09.00.03; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 396 с.

89. Коломієць О. Д., Феліпов А. Г. Визначення категорії «наси́льство» в контексті діяльності суб'єктів попередження насильства в сім'ї. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2011. № 1. С. 141–144.

90. Кравчук С. Агресія та фрустрація як психічні стани особистості. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2006. Вип. 24/25. С. 79–82.

91. Крайнікова Т. Агресивні інформаційні потоки в українському медіаландшафті та медіаспоживанні. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 41–45.

92. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура: монографія. Одеса: Фенікс, 2009. 504 с.

93. Левада-центр. Конфликт с Украиной: оценка сентября 2023 года. URL: <https://www.levada.ru/2023/10/03/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-sentyabrya2023-goda/> (дата звернення: 08.07. 2023)

94. Лелека О. В. Деконструкція зла: соціальна трансформація від радикального до банального: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії». Міністерство освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 187 с.

95. Лимаренко Ю. С. Детермінанти домашнього насильства на мікрорівні (за матеріалами харківського регіону). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 208–210. URL: http://lsej.org.ua/3_2022/47.pdf (дата звернення: 21.06.2023).

96. Лоренц К. Агресія або так назване зло. URL: <https://moodle.znu.edu.ua/mod/url/view.php?id=386664&forceview=1> (дата звернення: 29.06.2023).

97. Луцишин Г. Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/24522/1/22-128-133.pdf> (дата звернення 26. 06. 2023)

98. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. *Наука і освіта: науково-практичний журнал*. 2011. № 1. С. 59–62.
99. Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 79. Ч. 2. С. 341–346.
100. Максим Х. Термінологічна взаємодія «агресія–агресивність» у філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2023. №1 (37). С. 100–106.
101. Максим Х. Феномен інформаційної агресії в умовах повномасштабної війни росії проти Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2023. №2 (38). С. 72–78.
102. Максимов С. І. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2016. №4. С. 27-35.
103. Максимов С. Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності. *Право України*. 2014. № 1. С. 61–68.
104. Мандель Р. Я. Толерантність як умова запобігання дискримінації *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. Том 1. 2017. С. 15-17.
105. Маркін В. І. Агресивність як детермінанта насильницьких злочинів у різних теоріях. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2009. № 2. С. 1–11.
106. Маркін В. І. Передумови формування агресивності як основної детермінанти некорисливих насильницьких злочинів. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2011. Т. 11. С. 443–453.
107. Метілка Д. В. Насилля в інформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.0; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2011. 16 с.

108. Метілка Д. В. Насилля як філософська проблема: історія та сучасність. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2009. Вип. 36. С. 142-151.
109. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132 с.
110. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія. За ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019. 420 с.
111. Микилюк Д. Агресія в засобах масової інформації: провокативний дискурс. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів* (м. Луцьк, 14 – 15 травня 2013 р.). 2013. Т. 2. С. 180–181.
112. Мироненко В. Інформаційна агресія й інформаційне протистояння. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=319> (дата звернення: 13.06.2023).
113. Михайлов В. О. Агресивна поведінка та злочинність, її види і тенденції на сучасному етапі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2015. № 3/4. С. 138–143.
114. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р., ст. 19). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 23.06.2023).
115. Міжнародні експерти оприлюднили докази збройної агресії РФ в Україні – СБУ. Interfax-Україна. Інформаційне агентство. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/777873.html> (дата звернення: 19.04.2023).
116. Мілінчук С. Насилля як соціально-педагогічна проблема особистості: теоретичний аспект. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. № 2. С. 132–137.
117. Міхайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В., Гель А. П. Щодо проблем розуміння категорія «санкція» у теорії права та галузевому правознавстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 66. С. 288–293.
118. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Психологічні науки*. 2013. № 10. С. 211–216.

119. Мойсеєва О. Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2013. Т. 21. С. 459–468.
120. Мойсеєва О. Є. Психолого-феноменологічне дослідження агресії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка*. 2010. Вип. 16. С. 192–202.
121. Напиральська О. І. Вплив засобів масової комунікації на агресивну поведінку молоді через показ актів насильства і жорстокості. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2009. № 3. С. 121–
122. Оборотов І. Г. Темпоральні грані права : монографія. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. 230 с.
123. Оборотов Ю. М. Методологічне призначення загальнотеоретичної юриспруденції. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. За ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2012. 492 с.
124. Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія*. За ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019. 420 с.
125. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2018. № 2 (38). С. 90–96.
126. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. *Проблеми сучасної психології* 2016. Вип. 31. С. 293–303.
127. Павелків В. Р. Психологічні особливості та детермінанти агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2010. № 9. С. 213–223.
128. Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації: навчальний посібник. 2-ге видання. Одеса: Астропринт, 2011. 288 с.
129. Перелигіна Р. В. Насильницька поведінка жінки як кримінологічна проблема. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 351–355.

130. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. Київ: Стилос – ПЦ «Фоліант», 2003. 256 с.

131. Пилипенко В., Волянська О. Сапелкіна О. Агресія як соціальна дія: теоретико-соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис*. 2016. № 4. С. 119–141.

132. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. *Освіта Регіону: Політологія. Психологія Комунікації: український науковий журнал*. 2012. №2. С. 171–177. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/806> (дата звернення: 29.06.2023).

133. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Visnyk NAPA*. № 2. 2015. С. 51-56.

134. Почепцов Г. Г. Смыслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 21–27.

135. Прес-релізи та звіти ставлення населення України до Росії та якими мають бути відносини України і Росії, лютого 2022 року. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1102> (дата звернення 16. 06. 2023).

136. Примуш М. Політичні конфлікти та їх типи. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 96–104.

137. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид. 10, допов. Львів: Край, 2008. 224 с.

138. Радецький В. Г. Класифікація сучасних воєнних конфліктів і види миротворчої діяльності. UR: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk9/04.pdf> (дата звернення 26. 06. 2023)

139. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1974 р. URL: <https://www.un.org/es/about-us> (дата звернення: 29.06.2023).

140. Резолюція RC/Res.6. URL: <https://treaties.un.org/doc/source/docs/RC-Res.6-ENG.pdf> (дата звернення: 25.06.2023 р.).

141. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті» Рекомендація, Багатостороння угода від 30.10.1997 № R (97) 20. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093 (дата звернення: 30.01.2023).

142. Рекуненко Н. Агресія та жорстокість як ідеологія: агресія та жорстокість на телебаченні. *Телекритика*. 2008. № 12. С. 30–31.

143. Рибалка В. Г. Агресія як деструкція соціальних відносин. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf> (дата звернення 26. 05. 2023)

144. Римський статут Міжнародного кримінального суду. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 25.06.2023 р.)

145. Ряшко О. В. Проблеми війни і миру у філософії Канта, Гегеля, Фіхте. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 845. С. 490–495.

146. Самарай Л. В. Поняття та зміст агресії. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 306–309.

147. Свириденко Д. Б. Потенціал педагогіки трансгресії в епоху глобалізації. *Гілея*. 2015. Вип. 88 (9). С. 128–132.

148. Світова гібридна війна: український фронт: монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

149. Сенченко М. Інформаційна агресія та її вплив на культуру (частина 1). URL: <http://ar25.org/article/informaciyna-agresiya-ta-yiyi-vplyv-nakulturu-chastyna-1.html> (дата звернення: 13.05.2023).

150. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. Київ, 2016. № 1 (2). С. 99–115.

151. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2012. 256 с.

152. Слюсар В. М. Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03; Національна академія педагогічних наук України, Інститут вищої освіти. Київ, 2019. 40 с.

153. Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс: монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.

154. Смазнова І. С. Антропологічна ефективність парності агресії та толерантності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 40. С. 4–7.

155. Смазнова І. С. Глобалізація насильства: філософсько-правовий аспект. *Актуальні проблеми політики*. 2016. № 57. С. 186–195.

156. Смазнова І. С. Діалектика категорій «агресія» і «толерантність» в умовах глобалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Том 29. № 5. С. 123–129.

157. Смазнова І. С. До питання класифікації проявів агресії і толерантності. *Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 11–12 трав. 2018 р.)*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С. 102–106.

158. Стасюк С. В. Особливості регулювання сучасних збройних конфліктів: проблеми та перспективи. *Юридична наука*. 2011. № 1 (1). С. 206–210.

159. Стасюк С. Регулювання сучасних збройних конфліктів міжнародними гуманітарними засобами. *Віче*. 2010. № 24. С. 20–24.

160. Статут Ліги Націй. URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227 (дата звернення: 25.06.2023 р.)

161. Статут Нюрнберзького Міжнародного військового трибуналу. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id211232/tasks> (дата звернення: 25.05.2023 р.)

162. Статут ООН. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 25.06.2023 р.)

163. Степаненко О. В. Соціальна обумовленість криміналізації домашнього насильства. *Правові новели*. 2023. Вип 19. С. 331–338.
164. Суботяк Б. Поняття агресії в міжнародному кримінальному праві і кримінальному праві України. Львів, 2021. 92 с.
165. Сушко В. Ю. Агресія серед підлітків. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник тез наукових доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (м. Луцьк, 17 – 18 берез. 2006 р.). Луцьк, 2006. С. 378–380.
166. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України: автореф. дис. на здобуття канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 19 с.
167. Тацій М. С. Криминологічний аналіз кримінальної агресії. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 164–170.
168. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6. С. 55–63.
169. Тимошенко В. І. Соціальні детермінанти агресії. *Держава і право: юридичні і політичні науки: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 56. С. 14–18.
170. Тимошенко В. І., Зубань Г. О. Соціально-антропологічне обґрунтування агресії у філософії ХХ століття. *Мультиверсум. Філософський альманах: збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 75. С. 192–204.
171. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право: монографія. Київ: Атіка, 2009. 284 с.
172. Ткач Б. Нейропсихологічний підхід до проблеми людської агресії в умовах сучасного суспільства. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2017. Вип. 1 (6)/2 (7): Психологія. С. 124–128.
173. Токарська А. С. Інформаційно-психологічна агресія та її руйнівні наслідки у порушенні прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Серія: Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 343–346.
174. Томчук С. М. Агресивність особистості як психологічний феномен. *Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія*. С. М. Томчук, М. І. Томчук. Вінниця, 2018. С. 114–133.

175. Требін М. П. Війна в історії людства та її особливості у XXI столітті. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. 2016. № 2 (327). С. 43–48.

176. Укрінформ. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. 06.07.2023 URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html> (дата звернення: 06.07.2023).

177. Фальковский А. О. Аксіологічний підхід у методології юриспруденції: філософсько-правовий вимір. Антропологія права: філософський та юридичний вимір (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23 – 24 листопада 2007 р.). Львів, 2008. С. 332–339.

178. Фархутдінова Ю. Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка*. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 10. С. 762–771.

179. Федоренко В. Л., Юхимюк, О. М., Адлер, О. Г. Порухення основоположних прав людини внаслідок військової агресії російської федерації проти України у 2022 році та механізми притягнення воєнних злочинців до юридичної відповідальності. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № (2(20)). С. 32–59.

180. Філософія права. За заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Ін Юре, 2002. 272 с.

181. Філософія права. За заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів: Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. 290 с.

182. Філософський енциклопедичний словник. за ред. М. Т. Максименко. Київ, 2002. 742 с.

183. Фоменко А., Шаблистий В. Особливості правового забезпечення протидії домашнього насильства в умовах воєнного стану. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 16–23.

184. Фромм Е. Мати або бути? Пер. з англ. Г. В. Яновська. Харків: «КСД», 2020. 304 с.
185. Фуркало В. І. Філософський аналіз проблеми насильства і ненасильства в суспільному розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Міністерство освіти і науки України, Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1998. 20 с.
186. Храпач Г. С. Національна могутність як чинник стійкості держави в умовах загострення міжнародної конфліктності. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2017. № 3. С. 126–130.
187. Цуркан М. Дослідження теоретичних обґрунтувань застосування насильницьких методів у людській практиці. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. Вип. 14: Українознавство. С. 49–51.
188. Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. 2013. С. 94–103.
189. Чікін О. А., Чікін О. О. Ескалація розвитку збройних конфліктів. *Персонал*. (2006). № 9. С. 48–51.
190. Чернописька В. Агресія та насильство: філософсько-правова кореляція дефініцій. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2023. №1 (37). С. 134–139.
191. Чернописька В. Агресія як детермінуючий чинник протиправної поведінки людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2023. №2 (38). С. 125–130.
192. Чернописька В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *«Юридичні науки»*. 2023. № 3 (39). С. 51-56
193. Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С. 82–91.

194. Швалб Ю. Соціальна агресія як предмет дослідження в екологічній психології. *Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя: колективна монографія*. За наук. ред. Ю. М. Швалба. Київ, 2007. С. 156–162.
195. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. Том 47. № 4. С. 178–188.
196. Юськів Х. Наративи російської пропаганди в Україні. *Вісник Львівського університету*. 2020. № 30. С. 226–232.
197. Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 4. С. 41–48.
198. Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети. Серія: Філософія*. 2016. № 1. С. 14–23.
199. Як змінювалося ставлення українців до росії та росіян. Слово і діло. 2023. <https://www.slovoidilo.ua/2023/03/10/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvalosya-stavlennya-ukrayincziv-rosiyi-ta-rosiyan> (дата звернення: 29.06.2023).
200. Abdullah. The settlement principles and effectiveness of divorce by mediation of Islamic civil perspective. A Critical Review of The Supreme Court Regulation. *Justicia Islamica: Jurnal Kajian Hukum dan Sosial*. 2021. Vol. 18 (1). P. 169–187.
201. Adler A. Praxis und Theorie der Individual psychologie. 2022. URL: <https://www.bol.com/be/nl/p/praxis-und-theorie-der-individualpsychologie/9200000086809110/> (дата звернення: 29.06.2023).
202. Agüero J. M. COVID-19 and the rise of intimate partner violence. *World Development*. 2021. Vol. 137. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X20303442> (дата звернення: 19.06.2023).
203. Aline W. de Borst, Sanchez-Vives M. V., Slater M., de Gelder B. First-Person Virtual Embodiment Modulates the Cortical Network that Encodes the Bodily Self and Its Surrounding Space during the Experience of Domestic. *Journal List. E-Neuro* 20. 2020. Vol.7 (3). URL:

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7240289/> (дата звернення: 24.06.2023 р.).

204. Allen R. L. Critical race hermeneutics: a theoretical method for researching the unconscious of white supremacy in education. In Matias C. E. (ed). *The Handbook of Critical Theoretical Research Methods in Education*, Routledge. 2021. 388 p.

205. Amad S., Gray, N. S., Snowden, R. J. Self-Esteem, Narcissism, and Aggression: Different Types of Self-Esteem Predict Different Types of Aggression. *Journal of Interpersonal Violence*. 2021. Vol. 36(23–24). P. 13296–13313.

206. Amiel H-F. *Amiel's Journal*. 1906 URL: <http://www.gutenberg.org/files/8545/8545-h/8545-h.htm> (дата звернення: 16.06.2023 р.).

207. Anderson A., Bushman B. Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 2002. P. 27–51.

208. Bandura A. *Aggression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973. URL: https://openlibrary.org/books/OL5292563M/Aggression_a_social_learning_analysis (дата звернення: 29.06.2023).

209. Baron, R. A., Richardson, D. R. *Human aggression*. New York: Plenum Press, 1994. 439 p.

210. Bartman C. S. Lawfare and the Definition of Aggression: What the Soviet Union and Russian Federation Can Teach Us. *Case Western Reserve Journal of International Law*. 2010. № 43 (2). P. 423–445.

211. Bekkevold J. I. 5 Ways the U.S.-China cold war will be different from the last one. *Foreign Policy*, 2022 December 29. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/12/29/us-china-cold-war-bipolar-global-order-stability-biden-xi/> (дата звернення: 19.06.2023).

212. Berkowitz L. (1993) *Aggression: its causes, consequences and control*. McGraw-Hill Book Company, 1993. 506 p.

213. Bo Chen. The new correspondence theory of truth without the concept of fact. *The Philosophical Forum*. 2023. Vol. 54, Is. 4. P. 261–286.

214. Boyland J. A holistic snapshot of the impact of caring for a loved one who has Alzheimer's disease: The collective reality from onset to end of life and beyond. (Doctoral thesis.) Sippy Downs, AU: University Sunshine Coast. 2018 URL: <http://research.usc.edu.au/vital/access/manager/Repository/usc:27234> (дата звернення: 22.06.2023).

215. Burns M., Bally J., Burles M., Holtslander L., Peacock S. Constructivist Grounded Theory or Interpretive Phenomenology? *Methodological Choices Within Specific Study Contexts. International Journal of Qualitative Methods*. 2022. Vol. 21. URL: <https://islandscholar.ca/islandora/object/ir%3A24507/datastream/PDF/view> (дата звернення: 16.06.2023 р.).

216. Bushman B. J., Huesmann L. R. Aggression. *Handbook of social psychology*. S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), 5th ed. New York: John Wiley & Sons, 2010. P. 833–863.

217. Buss D., Shackelford T. Human aggression in evolutionary psychological perspective. *Clinical Psychology Review*. 1995. Vol. 17. №. 6. P. 605–619.

218. Cabezudo A., Haavelsrud, M. Rethinking peace education. *Journal of Conflictology*. 2013. Vol. 4(1), 2. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Rethinking-Peace-Education-Cabezudo-Haavelsrud/ce9af9fb4b075f4d7cff2bf7138163d3546a78dc> (дата звернення: 14.06.2023).

219. Carter C. C. Standards and Guidelines that Influence Conflict and Peace Education. *In The Contested Role of Education in Conflict and Fragility*. New York: Springer. 2015. P. 187–201.

220. Caveltly M. D., Egloff F. J. The Politics of Cybersecurity: Balancing Different Roles of the State. *St Antony's International Review*. 2019. Vol. 15. N.1. P. 37–57.

221. Chalmers D. The conscious mind: In search of a fundamental theory. Oxford University Press. 1996. 414 p.

222. Chan N., Ahrumugam P., Scheithauer H., Schultze-Krumbholz A., Ooi P. A hermeneutic phenomenological study of students' and school counsellors' «lived experiences» of cyberbullying and bullying. *Computers & Education*. 2020. Vol. 146. URL: <https://dblp.org/pid/122/9369.html> (дата звернення: 04.06.2023 р.).

223. Chen H., Jin S., Li Zh., Lai X. A comprehensive study of three dimensional tolerance analysis methods. *Computer-Aided Design*. 2014. Vol. 53. P. 1–13.

224. Crick N. R., Werner N. E., Casas J. F., O'Brien, K. M., Nelson D. A., Grotpeter J. K., Markon, K. Childhood aggression and gender: A new look at an old problem. In D. Bernstein (Ed.). Volume 45 of the Nebraska symposium on motivation: Gender and motivation. 1990. P. 75–141.

225. Daly M., Wilson M. Evolutionary analyses of human behaviour: a commentary on Daly & Wilson. *Animal Behaviour*. 2000. V. 60. P. 21–26.

226. Dewart L. *Evolution and Consciousness: The Role of Speech in the Origin and Development of Human Nature*; University of Toronto Press: Toronto, ON, Canada, 1989. 399 p.

227. Dollard J., Doob L., Miller N., Mowrer O., Sears R. *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press, 1939. 364 p. URL: <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1088544> (дата звернення: 11.06.2023).

228. Duan H., Cao X. Revisiting the urbanization-violence nexus: The mediating effects of local ethnic diversity. *Aggression and Violent Behavior*. 2023. Vol. 74. URL: https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/e/11338/files/2020/09/Urbanization_draft_sep_2020_final_anon_short_share.pdf (дата звернення: 29.06.2023).

229. Durães D., Marcondes F.S., Gonçalves F., Fonseca J., Machado J., Novais P. Detection Violent Behaviors: A Survey. In: Novais, P., Vercelli, G., Larriba-Pey, J.L., Herrera, F., Chamoso, P. (eds) *Ambient Intelligence – Software and Applications*. ISAmI 2020. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, 2021. Vol 1239. *Springer, Cham*. URL: <https://dokumen.pub/ambient-intelligence->

software-and-applications-11th-international-symposium-on-ambient-intelligence-1st-ed-9783030583552-9783030583569.html (дата звернення: 14.03.2023 р.).

230. Elliot F. A. Violence: A Product of Biosocial interactions. *The Bulletin of the American Academy Of Psychiatry and the Law*. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/3395699/> (дата звернення: 11.06.2023).

231. Farina M., Lavazza A. Incorporation, Transparency and Cognitive Extension: Why the Distinction Between Embedded and Extended Might Be More Important to Ethics Than to Metaphysics. *Philos. Technol.* 2022. Vol. 35. No.1. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-022-00508-4> (дата звернення: 23.06.2023 р.).

232. Farina M., Levin S., Michael R., Thomas L. The extended mind thesis: domains and application. *Embodied psychology: thinking, feeling, and acting Springer*. 2021. P.127–147.

233. Fisher B. Ideological aggression and international law: soviet and russian malign influence within legal domains (MILDS). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. № 5. С. 78–93.

234. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt, Rinehart and Winston. New York-Chicago-San Francisco, 1990. 521 p.

235. Fry T. History and the Genealogy of Violence. In: *Unstaging War, Confronting Conflict and Peace*. Palgrave Macmillan, Cham. 2019. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-24720-1_2 (дата звернення: 17.06.2023 р.).

236. Fuentes-Julio C., Ibrahim R. A Human Rights Approach to Conflict Resolution. *Ethics and International Affairs*. 2019. Vol. 33(3) P. 261–273.

237. Gobierno de Mexico. Víctimas Reportadas por Delito de Homicidio, 15 de Abril 2020. URL: http://www.informeseuridad.cns.gob.mx/files/homicidios_08042020_v2.pdf (дата звернення: 20.06.2023).

238. Goldsmith L. J. Using framework analysis in applied qualitative research. *Qualitative Report*. 2021. Vol. 26 (6). P. 2061–2076.

239. Gramsci A. Selections from the prison notebooks. Trans. and ed. Q. Hoare and G. Nowell Smith. New York: International Publishers. 1992. 276 p.
240. Gustafson D. Hunger to Violence: Explaining the Violent Escalation of Nonviolent Demonstrations. *Journal of Conflict Resolution*. 2020. Vol. 64(6). P. 1121–1145.
241. Habermas J., Mueller-Vollmer K. On hermeneutics' claim to universality. *The hermeneutics reader: Texts of the German tradition from the Enlightenment to the present* New York, NY: Continuum. 1989. P. 293–319.
242. Haddad C., Sacre H., Zeenny R. M., Hajj A., Akel M., Iskandar K., Salameh P. Should samples be weighted to decrease selection bias in online surveys during the COVID-19 pandemic? Data from seven datasets. *BMC Medical Research Methodology*. 2022. Vol. 22 (1). 1–11.
243. Haller J., Harold G., Sandi C., Neumann I. D. Effects of Adverse Early-Life Events on Aggression and Anti-Social Behaviours in Animals and Humans. *Journal of Neuroendocrinology*. 2014. Vol. 26. Is.10. P. 724–738.
244. Harbin M. S. et al. Multidimensional bullying victimisation scale: Development and validation. *Journal of School Violence*. 2019. Vol.18:1. P. 146–161.
245. Hewitt L. E. and Jenkins R. L. Fundamental Patterns of Maladjustment: The Dynamics of Their Origin, State of Illinois, Springfield. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF00916845> (дата звернення: 22.06.2023 p.).
246. Hollmann J. Engaging Natural Theology Through Popular Culture *Concordia Journal*. 2022. Vol 4. C. 47–54.
247. Höpfner E., Promberger M. The Elephant in the Room-Recording Devices and Trust in Narrative Interviewing. *International Journal of Qualitative Methods*. 2023. Vol. 22. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/16094069231215189> (дата звернення: 21.06.2023 p.).

248. Howard V. R. Nonviolence in the Dharma Traditions: Hinduism, Jainism, and Buddhism. *In The Routledge Handbook of Pacifism and Nonviolence*. Ed. by A. Fiala. New York and London: Routledge, 2018. P. 80–92.

249. Huesmann L. R. (1998). The role of social information processing and cognitive schema in the acquisition and maintenance of habitual aggressive behavior. *Human aggression: Theories, research, and implications for social policy San Diego*. CA : Academic Press, 1998. P. 73–109.

250. Husserl E. Zur Phänomenologischen Reduktion. *Developmental Psychology*. 2020. Vol. 34. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.00658/full> (дата звернення: 19.06.2023).

251. Johnston N., Bose S. Violence, Power and Meaning: The Moral Logic of Terrorism. *Global Policy*. 2020. Vol. 11, Is. 3. P. 315–325.

252. Kamal S. Research Paradigm and the Philosophical Foundations of a Qualitative Study. *PEOPLE: International Journal of Social Sciences*. 2019. Vol. 4(3). P. 1386–1394.

253. Kandel D. Pers J. Similarity in real-life adolescent friendship pairs. *Soc. Psychol.* 1978. Vol. 36. P. 306–312.

254. Kaukinen C. When Stay-at-Home Orders Leave Victims Unsafe at Home: Exploring the Risk and Consequences of Intimate Partner Violence during the COVID-19 Pandemic. *Am J Crim Just.* 2020. Vol. 45. P. 668–679.

255. Kennedy A. The what, how, and why of naturalistic behavior. *Current Opinion in Neurobiology*. 2022. Vol. 74. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35537373/> (дата звернення: 23.06.2023 р.).

256. Kenter J. O., Raymond C. M., van Riper C. J. et al. Loving the mess: navigating diversity and conflict in social values for sustainability. *Sustain Sci*. 2019. Vol. 14. P. 1439–1461.

257. Kesuma A.S., Yuda G., Kesuma M.K. The Nenemo Philosophy of the West Tulang Bawang Community as a Media for Conflict Resolution and Local

Politics. *Res Militaris*. 2023. Vol.13. N. 1. URL: <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/967/793> (дата звернення: 25.06.2023).

258. Khayyer Z., Oreyzi, H., Asgari, K. and Sikström, S. Self-perception and interpersonal peacefulness: the mediating role of theory of mind and harmony. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*. 2019. Vol. 11 No. 3, P. 180 – 199.

259. Khmil V. V., Popovych I. S. Philosophical and psychological dimensions of social expectations of personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. Vol. 16. P. 55–65.

260. Konečni V. J. Methodological Issues in Human Aggression Research. *Aggression in Children and Youth*. 1984. Vol. 17. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2006-21781-001> (дата звернення: 04.06.2023 р.).

261. Kovacic M. The Buddhist Ethics of Killing: metaphysics, phenomenology, ethics. Submitted in total fulfilment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. 2020 URL: <https://rest.neptune-prod.its.unimelb.edu.au/server/api/core/bitstreams/f15f0abd-5ea0-5ab7-b482-e827f3d6c3e6/content> (дата звернення: 17.06.2023 р.).

262. Kwizera A. Aggression and Violence Among Young People - The causes and triggering forces of violence and aggressive behaviours among young people. 2014 URL: <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/278323> (дата звернення: 20.06.2023).

263. Lacatus C. Balancing Legalism and Pragmatism: A Qualitative Content Analysis of Human Rights Language in Peace Agreements. *Journal of Human Rights Practice*. 2023. Volume 9. Issue 3. P. 333–357.

264. Laferté-Coutu M. On the Full Concretion of Subjectivity in Husserl's Phenomenology: Contingency and the Transcendental Person. *Journal of the British Society for Phenomenology*. 2023. Vol. 54:2. P.113–131.

265. Landler M., Tankersley J. Trump hits China with stiff trade measures. *The New York Times*, 2018. March 22 URL: <https://www.nytimes.com/2018/03/22/us/politics/trump-will-hit-china-with-trade->

measures-as-white-house-exempts-allies-from-tariffs.html (дата звернення: 05.06.2023).

266. Ledderer L., Kjær M., Madsen E.K., Busch J., Fage-Butler A. Nudging in Public Health Lifestyle Interventions: A Systematic Literature Review and Metasynthesis. *Health Education & Behavior*. 2020. Vol. 47(5). P. 749–764.

267. Leder A. Był kiedyś postmodernizm. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2018. URL: <https://ifispan.pl/shop/byl-kiedys-postmodernizm-szesc-esejow-o-schylku-xx-stulecia-andrzej-leder/> (дата звернення: 24.06.2023 р.).

268. Leder A. Is Hatred a Major Factor Determining the Contemporary Social Imaginary? *Gestalt Theory*. 2017. Vol. 39. No. 2/3. P. 304–312.

269. Lența O., Cormoș V.-C. Aggression and Violence, Corrosive Factors of Humanity. *Postmodern Openings*. 2017. Vol. 8. Is. 1. P. 57–65.

270. Lewis D.O., Moy E., Jackson L.D. Biopsychological characteristics of children who later murder. *Am J. of Psych.* URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2072934/> (дата звернення: 11.06.2023).

271. Lincoln Y. S., Lynham S. A., Guba, E. G., Denzin N., Lincoln Y. S. Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences, revisited. *The Sage handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2013. P. 97–128.

272. Lizarondo L., Stern C., Carrier J., Godfrey C., Rieger K., Salmond S., et al. Chapter 8: Mixed methods systematic reviews. In Aromataris E. (Ed.), Munn Z. *JBİ manual for evidence synthesis*. JBİ. 2020. URL: <https://jbi-global-wiki.refined.site/space/MANUAL/4687380/Chapter+8%3A+Mixed+methods+systematic+review> (дата звернення: 03.06.2023 р.).

273. López-Castro L., Smith P. K., Robinson S., Görzig A. Age differences in bullying victimisation and perpetration: Evidence from cross-cultural surveys. *Aggression and Violent Behavior*. 2023. Vol. 73. URL: <https://investigacion.usc.es/documentos/65351b2b7bba975a1caae944?lang=en> (дата звернення: 17.06.2023 р.).

274. Luongo B. Critical Realism, Human Rights, and Emotion: How an Emotive Ontology Can Resolve the Tensions Between Universalism and Relativism. *Hum Rights Rev.* 2021. Vol. 22, P. 217–238.

275. Mac-Millan S., Yue A.R., Mills A.J. Both how and why: Considering existentialism as a philosophy of work and management. *Philosophy of Management.* 2012. Vol. 11. P. 27–46.

276. Marchenko O. V., Martseniuk, L. V. Human destructiveness in the existing practices of late modernism violence: positive and negative dimensions. *Anthropological Measurements of Philosophical Research.* 2020. Vol. 17. P. 41–54.

277. Marcuse Herbert. *Eros and Civilization*, 2nd edition. London: Routledge, 1987. 255 p.

278. Marley T., Walter M., Kukutai T., Carroll S. R., Rodriguez-Lonebear D. Indigenous data sovereignty and the role of universities. *Indigenous data sovereignty and policy 2020 Routledge.* P. 157–168.

279. Marupeng P. Bheki Cele Says Serious Violent Crimes Dropped since Nationwide Lockdown. Sowetan Live. 2020, April 5 URL: <https://www.sowetanlive.co.za/news/southafrica/2020-04-05-bheki-cele-says-serious-violent-crimes-dropped-since-nationwide-lockdown> (дата звернення: 17.06.2023).

280. Matney S. A., Avant K., Clark L., Stagers N. Development of a Theory of Wisdom-in-Action for Clinical Nursing. *Advances in Nursing Science.* 2020. Vol. 43(1). P. 28–41.

281. Mavhandu-Mudzusi A. H. Application of Ethics in the South African Rural Context. *International Journal of Qualitative Methods.* 2023. Vol. 22. URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/411> (дата звернення: 13.06.2023 p.).

282. Meganck E. Modern Violence: Heavenly or Worldly—Or Else? *Human Studies.* 2020. Vol. 43. P. 291–309.

283. Melenko O. Mediation as an Alternative Form of Dispute Resolution: Comparative-Legal Analysis. *European Journal of Law and Public Administration*. 2020. Vol.7. P. 46–63

284. Melucci M. On the trade-off between ranking effectiveness and fairness. *Expert Systems with Applications*. 2023. Vol. 241. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4598767 (дата звернення: 25.06.2023).

285. Mikhailina, Tetiana, Hotsuliak, Yurii, Hel, Andriy. Protection of the rights of subjects of information legal relations from violations on the Internet. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 7. P. 62–68.

286. Miles-Novelo A., Anderson, C.A. Climate Change and Psychology: Effects of Rapid Global Warming on Violence and Aggression. *Curr Clim Change Rep*. 2019. Vol. 5. P. 36–46.

287. Mishra S. B., Alok Sh. Handbook of Research Methodology. A Compendium for Scholars & Researchers (Based on revised syllabus of research methodology of various universities). 2011. 28 p.

288. Mohajan D., Mohajan H. Kumar. Constructivist Grounded Theory: A New Research Approach in Social Science. *Esearch and dvances in ducation*. 2022. Vol.1(4). P.8–16.

289. Moreira F. G. A. The Properly Dogmatic «Subtle» Violence. In: *The Politics of Metaphysics*. Palgrave Macmillan, Cham. 2022. URL: <https://www.felipegamoreira.com/thepoliticsofmetaphysics> (дата звернення: 19.03.2023 p.).

290. Morris M. Jean-Jacques Rousseau: Economic oppression, the gaze of the other, and the allure of naturalized violence. In *Knowledge and ideology: The epistemology of social and political critique*. Cambridge University Press. 2016. P. 99–124.

291. Mota-Rojas D., Monsalve S., Lezama-García K., Mora-Medina P., Domínguez-Oliva A., Ramírez-Necoechea R., Garcia R.d.C.M. Animal Abuse as an

Indicator of Domestic Violence: One Health, One Welfare Approach. *Animals*. 2022. Vol. 12. URL: <https://doi.org/10.3390/ani12080977> (дата звернення: 14.04.2023).

292. Nerubasska A., Palshkov K., Maksymchuk B. A Systemic Philosophical Analysis of the Contemporary Society and the Human: New Potential. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11(4). P. 275–292.

293. Nigg J.T. Annual research review: on the relations among self-regulation, self-control, executive functioning, effortful control, cognitive control, impulsivity, risk-taking, and inhibition for developmental psychopathology. *J Child Psychol Psychiatry*. 2017. Vol. 58(4). P. 361–383.

294. Olweus D. et al. Some problems with cyberbullying research. *Current Opinion in Psychology*. 2018. Vol. 19 P. 139–143.

295. O'Neill J., Kamper-DeMarco K., Chen X., Orom H. Too stressed to self-regulate? Associations between stress, self-reported executive function, disinhibited eating, and BMI in women. *Eating Behaviors*. 2020. Vol. 39. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1471015320303366?via%3Dihub> (дата звернення: 20.06.2023).

296. Park S. Constructivism. In *International Organization and Global Governance*. 3rd Ed. Routledge. 2023. URL: <https://www.routledge.com/International-Organization-and-Global-Governance/Weiss-Wilkinson/p/book/9781032210124> (дата звернення: 02.06.2023).

297. Pieniążek P. The Concept of Violence in the Evolution of Nietzsche's Thought. *A Journal for Philosophy of Culture*. 2019. Vol. 3. No. 2 (8). P. 13–25.

298. Pikkarainen E. Education, Consciousness and Negative Feedback: Towards the Renewal of Modern Philosophy of Education. Values, Ideologies and Social Contexts of Education Research Unit, Faculty of Education, University of Oulu, *Philosophies* 2021. Vol. 6(2), 25. URL: <https://www.preprints.org/manuscript/202102.0546/v1> (дата звернення: 20.06.2023).

299. Ridley-Duff Rю and Bennett A. Mediation: developing a theoretical framework for understanding alternative dispute resolution. In: British Academy of Management, Sheffield, 14–16 September 2010. URL: https://shura.shu.ac.uk/2617/1/28_-_Mediation_-_Development_a_Theoretical_Framework_%28BAM_Submission%29.pdf (дата звернення: 20.06.2023).

300. Rodriguez C. M., Lee S. J., Ward K. P., Pu, D. F. The Perfect Storm: Hidden Risk of Child Maltreatment During the Covid-19 Pandemic. *Child Maltreatment*. 2021. Vol. 26(2). P. 139–151.

301. Rufanova, V., Shablysty, V., Spilnyk, S., Sydorenko, N., & Mozol, S. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. 2022. №11(53). P. 220–226

302. Saad J. M., Prochask J. O. A philosophy of health: life as reality, health as a universal value. *Palgrave Commun.* 2020. Vol. 6, 45. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7097380/> (дата звернення: 20.06.2023).

303. Samuel O. S. Addressing fragmented human–nonhuman interactions through an ubuntu ‘mixed’ ethics. *The Philosophical Forum*. 2023. V. 54. Is.1-2. P. 79–101.

304. Saputra W., Supriyanto A., Astuti B., Ayriza Y., Adiputra S., Da Costa A. Peace Counseling Approach (PCA) to Reduce Negative Aggressive Behavior of Students. *Universal Journal of Educational Research*. 2020. Vol. 8(2). P. 631–637

305. Saputra W., Supriyanto A., Rohmadheny P., Astuti B., Ayriza Y., Adiputra S. The Effect of Negative Peace in Mind to Aggressive Behavior of Students in Indonesia. *European Journal of Educational Research*. 2021. Vol.10 (1). P. 485–496

306. Sarkar A., Garg N. A multilevel model exploring the relationships between individual spirituality, spiritual climate, and nonviolent work behavior. *Conflict Resolution Quarterly*. 2021. Vol. 38. Is.3. P. 209–229.

307. Sengupta A., Bhattacharjee S. K., Akhtar S., Chakraborty T. Does aggression lead to hate? Detecting and reasoning offensive traits in hinglish code-mixed texts. *Neurocomputing*. 2022. Vol. 488. P. 598–617.

308. Serie C., Van Damme L., Pleysier S., De Ruiter C., Put J. The relationship between primary human needs of the Good Lives Model (GLM) and subjective well-being in adolescents: A multi-level meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*. 2021. Vol. 61. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1359178921001051> (дата звернення: 01.06.2023 р.).

309. Shablystiy V. V. Criminal deaths as a hyperbolized threat to human security in Ukraine. *Актуальні проблеми вдосконалення вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. № 60. С. 81–88

310. Sinaga R., Tanjung F., Nasution Y. Local Wisdom and National Integration in Indonesia: A Case Study of Inter-Religious Harmony amid Social and Political Upheaval in Bunga Bondar, South Tapanuli. *Journal of Maritime Studies and National Integration*. 2019. Vol. 3. No. 1. P. 30–35.

311. Smeijers D., Benbouriche M., Garofalo C. The Association Between Emotion, Social Information Processing, and Aggressive Behavior: A Systematic Review. *European Psychologist*. 2020. Vol. 25. Is. 2 Special Issue: Understanding, Predicting, and Preventing Violence. URL: <https://econtent.hogrefe.com/doi/10.1027/1016-9040/a000395> (дата звернення: 20.06.2023).

312. Sriram C. L., Martin-Ortega O., Herman J. War, Conflict and Human Rights: Theory and Practice. 3rd ed. London and New York: Routledge. 2018. 298 p

313. Sturmey P. Assessment for Treatment of Violence and Aggression. In: Violence and Aggression. In Preventing and Treating Violence and Aggression. Springer, Cham. 2022. URL: <https://pm.amegroups.org/article/view/6186/html> (дата звернення: 22.06.2023 р.).

314. Swartz T. H., Palermo A.-G. S., Masur S. K, Aberg J. A, The Science and Value of Diversity: Closing the Gaps in Our Understanding of Inclusion and

Diversity. *The Journal of Infectious Diseases*. 2019. Vol. 220. Is.Supplement_2. 15 P. 33–41.

315. Trankle S. A., Usherwood T., Abbott P., Roberts M., Crampton M., Girgis C. M., Riskallah J., Chang Y., Saini J., Reath J., Reath J. Integrating health care in Australia: A qualitative evaluation. *BMC Health Services Research*. 2019. Vol.19 (1). URL: <https://bmchealthservres.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12913-019-4780-z> (дата звернення: 17.06.2023 р.).

316. Tung R. L., Zander I., Fang T. The Tech Cold War, the multipolarization of the world economy, and IB research. *International Business Review*. 2023. Vol. 32. Is. 6, URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2023/97/e3sconf_bft2023_02014.pdf (дата звернення: 25.06.2023).

317. Untalan C. Decentrating the Self, Seeing Like the Other: Toward a Postcolonial Approach to Ontological Security. *International Political Sociology*. 2020. Vol. 14 (1). P. 40–56.

318. Urben S., Constanty L., Lepage C. et al. The added value of a micro-level ecological approach when mapping self-regulatory control processes and externalizing symptoms during adolescence: a systematic review. *Eur Child Adolesc Psychiatry*. 2023. Vol. 32. P. 2387–2397.

319. Valdez I., Coleman M., Akbar A. Law, Police Violence, and Race: Grounding and Embodying the State of Exception. *Theory & Event. Johns Hopkins University Press*. 2020. Vol. 23. No. 4. P. 902–934.

320. Van Den E. The Purpose of Theory: Why Critical Constructivism Should «Talk» and Postphenomenology Should «Do». *Techne: Research in Philosophy & Technology*. 2020. Vol. 24. Is. 1/2. P. 114–137.

321. Vandekerckhove W. COVID, Existentialism and Crisis Philosophy. *Philosophy of Management*. 2020. Vol. 19, P. 127–132.

322. Vattimo G., Belief. L. D’Isanto and D. Webb, trans. Stanford, California: Stanford University Press, 1999. URL: <https://ebin.pub/the-vattimo-dictionary->

1474489095-9781474489119.html#Simonetta+Moro (дата звернення: 13.06.2023 р.).

323. Veraksa N., Basseches M. Dialectical Thinking. In: Veraksa, N., Pramling Samuelsson, I. (eds) Piaget and Vygotsky in XXI century. *Early Childhood Research and Education: An Inter-theoretical Focus*. 2022. Vol 4. Springer, Cham. URL: <https://dblp.org/pid/122/9369.html> (дата звернення: 04.06.2023 р.).

324. Veroude K., Zhang-James Y., Fernández-Castillo N, Bakker M.J., Cormand B., Faraone S.V. Genetics of aggressive behavior: an overview. *Am J Med Genet B Neuropsychiatr Genet*. 2016. Vol. 171. P. 3–43

325. Victor A., Gustafson D., Krause P. It Comes with the Territory: Why States Negotiate with Ethno-political Organizations. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2019. Vol. 42 (4). P. 363–382.

326. Vygotsky L. Thought and language. A. Kozulin. Cambridge, MA: The Massachusetts Institute of Technology. 1986. URL: http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/Vygotsky_Thought_and_Language.pdf (дата звернення: 11.06.2023).

327. Vygotsky L., Kozulin A. Thought and language. Cambridge, MA: The Massachusetts Institute of Technology. 1986. URL: http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/Vygotsky_Thought_and_Language.pdf (дата звернення: 02.06.2023 р.).

328. Watson C. Perspective by incongruity in the performance of dialectical ironic analysis: a disciplined approach. *Qualitative Research*. 2020. Vol. 20 (1). P. 91–107.

329. Weiger W.A., Bear D.M. An approach to the neurology of aggression. *Journal of Psychiatric Research*. 1988. Vol. 22. Is. 2. P. 85–98.

330. Weinberger E. C. Developmental trajectories of conduct problems across racial/ethnic identity and neighborhood context: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior*. 2023. Vol. 71. URL: https://www.safetylit.org/citations/index.php?fuseaction=citations.viewdetails&citationIds%5B%5D=citjournalarticle_772638_23 (дата звернення: 01.06.2023).

331. Weinberger E. C. Developmental trajectories of conduct problems across racial/ethnic identity and neighborhood context: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior*. 2023. Vol. 71. URL: https://www.safetylit.org/citations/index.php?fuseaction=citations.viewdetails&citationIds%5B%5D=citjournalarticle_772638_23 (дата звернення: 02.04.2023).

332. Weiss P. Imagine you had a Palestinian child – could you support the «2-state solution»? Mondoweiss. 2022. URL: <https://mondoweiss.net/2022/01/imagine-you-had-a-palestinianchild-could-you-support-the-2-state-solution/> (дата звернення: 27.06.2023 р.).

333. Westwood S. J., Grimmer J., Tyler M., Nall C. Current research overstates American support for political violence. *PNAS*. 2022. Vol. 119. URL: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2116870119> (дата звернення: 23.06.2023 р.).

334. Wiedner S., Agazzi E. Karl Jaspers: Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. *Handbuch Nachkriegskultur: Literatur, Sachbuch und Film in Deutschland (1945 – 1962)*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2013. P. 455–458.

335. Williams H. The meaning of «phenomenology»: Qualitative and philosophical phenomenological research methods. *The Qualitative Report*. 2021. Vol. 26(2). P. 366–385.

336. Willis G. M., Prescott D. S., Yates P. M. The good lives model (GLM) in theory and practice. *Sexual Abuse in Australia and New Zealand*. 2013. Vol. 5 (1) P. 3–9.

337. Woods O., Kong L. The demands of displacement, the micro-aggressions of multiculturalism: performing an idea of «Indianness» in Singapore. *Ethnic and Racial Studies*. 2023. Vol. 46:1. P. 119–140.

338. Xu M., Macrynika N., Waseem M., Miranda R. Racial and ethnic differences in bullying. Review and implications for intervention. *Aggression and Violent Behavior*. 2020. Vol. 50. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7453877/> (дата звернення: 25.06.2023).

339. Yapijakis C., Protopapadakis E. D., Chrousos G. P. Philosophical Management of Stress based on Science and Epicurean Pragmatism: A Pilot Study. *Conatus. Journal of Philosophy*. 2022. Vol. 7(2). P. 229–242.

340. Yoosefi Lebni J., Irandoost S. F., Torabi A., Saki M., Ahmadi A., Mehedi N. Challenges and Opportunities Experienced by Iranian Researchers during the COVID-19 Pandemic: A Qualitative Study. *International Journal of Qualitative Methods*, 2023, Vol. 22. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/16094069231223813> URL: (дата звернення: 11.06.2023 р.).

341. Zen A., Rahayu P. P., Mutoffar M. M., Astutik W. S., Almaududi Ausat A. M. Entrepreneurship in Existentialism Philosophy: Examining Life and Business. *Innovative: Journal Of Social Science Research*. 2023. Vol. 3(2). P. 2230–2240.

342. Zhang M., Liu H., Zhang Y. Adolescent Social Networks and Physical, Verbal, and Indirect Aggression in China: The Moderating Role of Gender. *Front Psychol*. 2020. Vol. 11. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7132334/> (дата звернення: 14.06.2023).

ДОДАТКИ*Додаток А***Список публікацій здобувача за темою дисертації
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:**

1. Максим Х. Термінологічна взаємодія «агресія–агресивність» у філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2023. №1 (37). С. 100–106.

2. Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. № 79. Ч. 2. С. 341–346.

3. Максим Х. Феномен інформаційної агресії в умовах повномасштабної війни росії проти Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2023. №2 (38). С. 72–78.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Ваврик Х. Філософсько-правовий концепт злочинної поведінки у європейській філософії. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід:* збірник матеріалів учасників Четвертої науково-практичної конференції (27 квітня 2018 р., м. Львів). Львів: ННШПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 220–226.

5. Ваврик Х. Дефініція «злочину» у концепції соціологічної школи кримінального права. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави:* збірник тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (30 травня 2018 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 120–123.

6. Ваврик Х. Доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади. Матеріали Міжнародної конференції «*Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір*» (25 жовтня 2018 р., м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 2018. С. 128–132.

7. Ваврик Х. Доступність правосуддя: теоретико- методологічні засади. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)*: матеріали дев'ятої всеукраїнської наукової інтернет-конференції (31 травня 2019 р., м. Львів). Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 160–164.

8. Ваврик Х. Б. Основні напрями активності громадянського суспільства щодо протидії зовнішній агресії. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V-го Всеукраїнського круглого столу (9 грудня 2019 р., м. Львів). Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2019. С. 27–29.

9. Ваврик Х. Б. Ексцес принципу суверенної рівності у контексті агресивної війни. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (6 грудня 2019 р., м. Львів). Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 19–23.

10. Ваврик Х. Б. Стандарти міжнародного права у протидії агресії. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність*: матеріали Одинадцятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (29 травня 2020 р., м. Львів). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 109–113.

11. Ваврик Х. Б. Дефініція «агресії» у філософії Е. Фромма. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (30 травня 2020 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 242–244.

12. Ваврик Х. Б. Українська ідентичність як основа протидії російській агресії: філософсько-правовий аналіз. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції (4 грудня 2020 р., м. Львів). Вип. 12. Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 5–9.

13. Ваврик Х. До проблеми дефініції «кримінальна агресія»: феноменологічна характеристика укладач. *Мовна політика держави: історико-*

правова ретроспектива і сучасність: матеріали 13-тої Всеукраїнської наукової конференції (3 грудня 2021 р., м. Львів). Львів: Л-Прес, 2021. С. 89–93.

14. Максим Х. Проблема доктринального визначення злочину агресії. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез XI Всеукраїнської науково-практичної конференції (8 червня 2022 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2022. С. 48–50.

15. Максим Х. Модуси подолання агресії в контексті правової антропології. *Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-правова ретроспектива і сучасність*: матеріали 14-тої Всеукраїнської наукової конференції (1 грудня 2022 р., м. Львів). Вип. 14. Львів: Л-Прес, 2022. С. 174–179.

16. Максим Х. Соціально-правові детермінанти агресії. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 травня 2023 р., м. Львів). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2023. С. 40–41.

Апробація результатів роботи

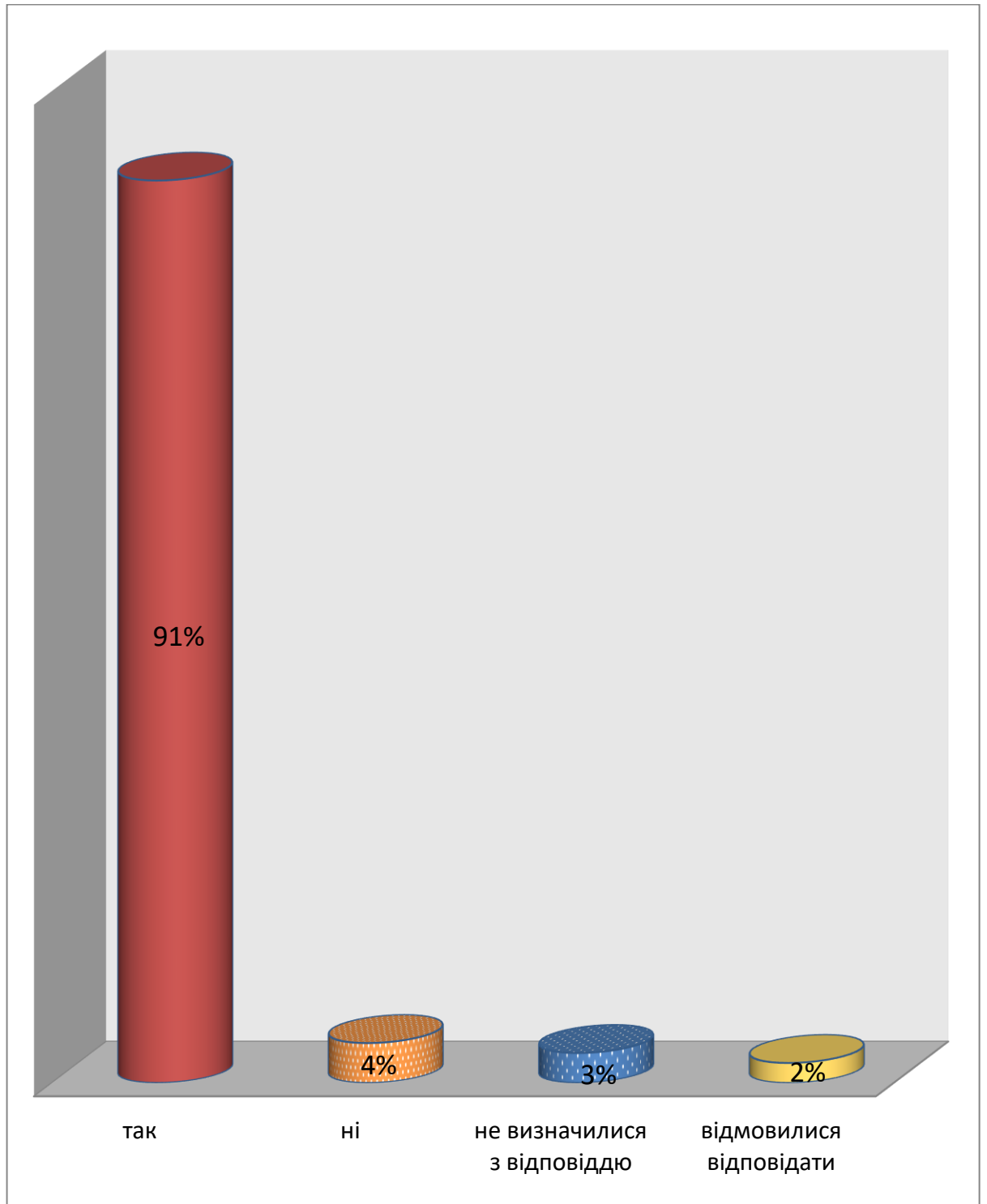
№ з/п	Назва конференції	Тип конференції	Місце і дата проведення	Форма участі
1	<i>Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід.</i>	Четверта науково-практична конференція.	м. Львів, 27 квітня 2018 р.	очно
2.	<i>Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави.</i>	Сьома всеукраїнська науково-практична конференція.	м. Львів, 30 травня 2018 р.	очно
3.	<i>Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір.</i>	Міжнародна науково-практична конференція.	м. Львів, 25 жовтня 2018 р.	очно

4.	<i>Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права).</i>	Дев'ята всеукраїнська наукова інтернет-конференція.	м. Львів, 31 травня 2019 р.	дистанційно
5.	<i>Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції.</i>	П'ятий всеукраїнський круглий стіл.	м. Львів, 9 грудня 2019 р.	очно
6.	<i>Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність.</i>	Десята всеукраїнська наукова інтернет-конференція.	м. Львів, 6 грудня 2019 р.	дистанційно
7.	<i>Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність.</i>	Одинадцята всеукраїнська наукова інтернет-конференція.	м. Львів, 29 травня 2020 р.	дистанційно
8.	<i>Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави.</i>	Дев'ята всеукраїнська науково-практична конференція.	м. Львів, 30 травня 2020 р.	очно
9.	<i>Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи.</i>	Дванадцята всеукраїнська наукова конференція.	м. Львів, 4 грудня 2020 р.	очно
10.	<i>Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність.</i>	Тринадцята всеукраїнська наукова конференція.	м. Львів, 3 грудня 2021 р.	очно
11.	<i>Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави.</i>	Одинадцята всеукраїнська науково-практична конференція.	м. Львів, 8 червня 2022 р.	очно
12.	<i>Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-</i>	Чотирнадцята всеукраїнська наукова	м. Львів, 1 грудня 2022 р.	очно

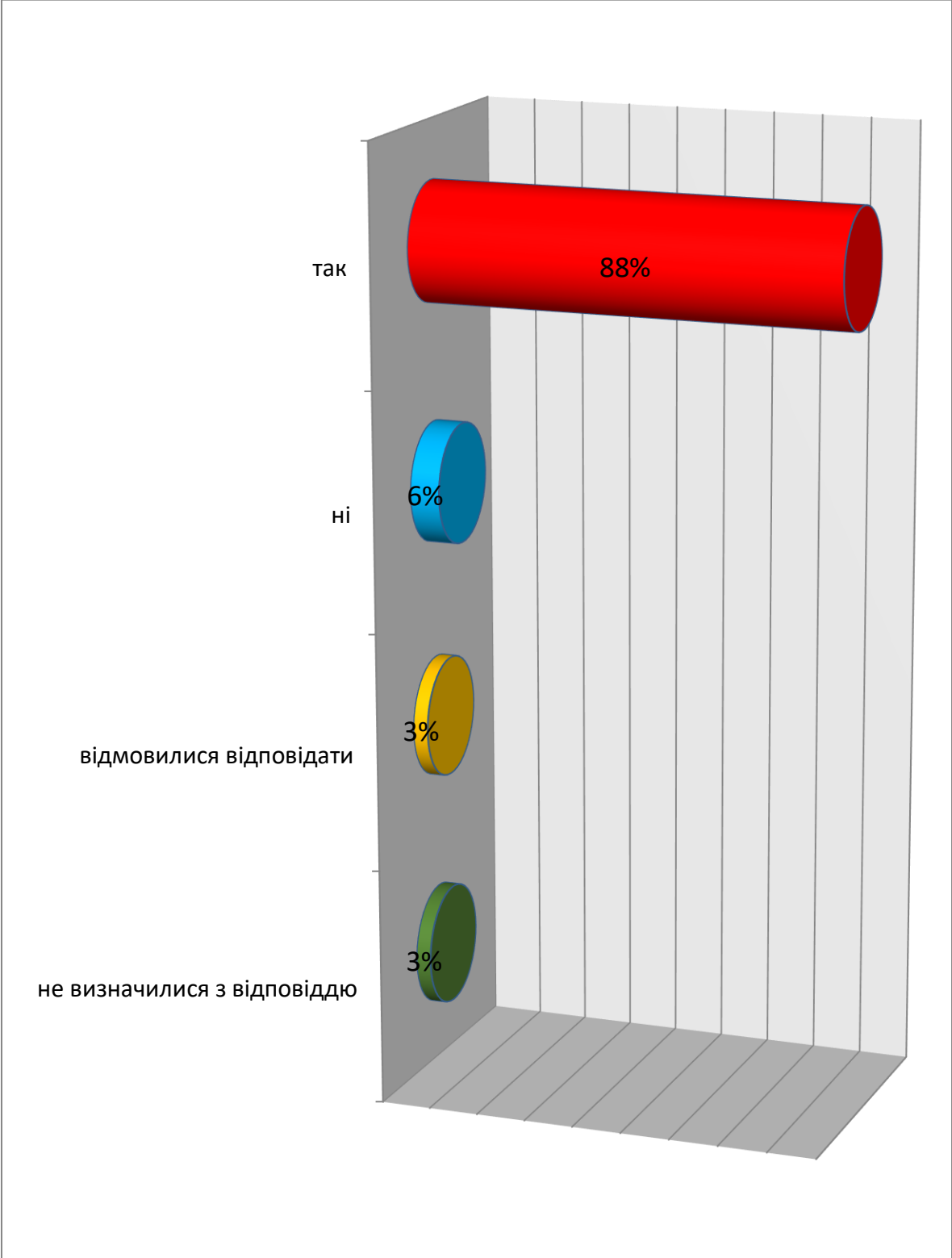
	<i>правова ретроспектива і сучасність.</i>	конференція.		
13.	<i>Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави.</i>	Дванадцята всеукраїнська науково-практична конференція.	м. Львів, 30 травня 2023 р.	очно

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ**Загальна група респондентів**

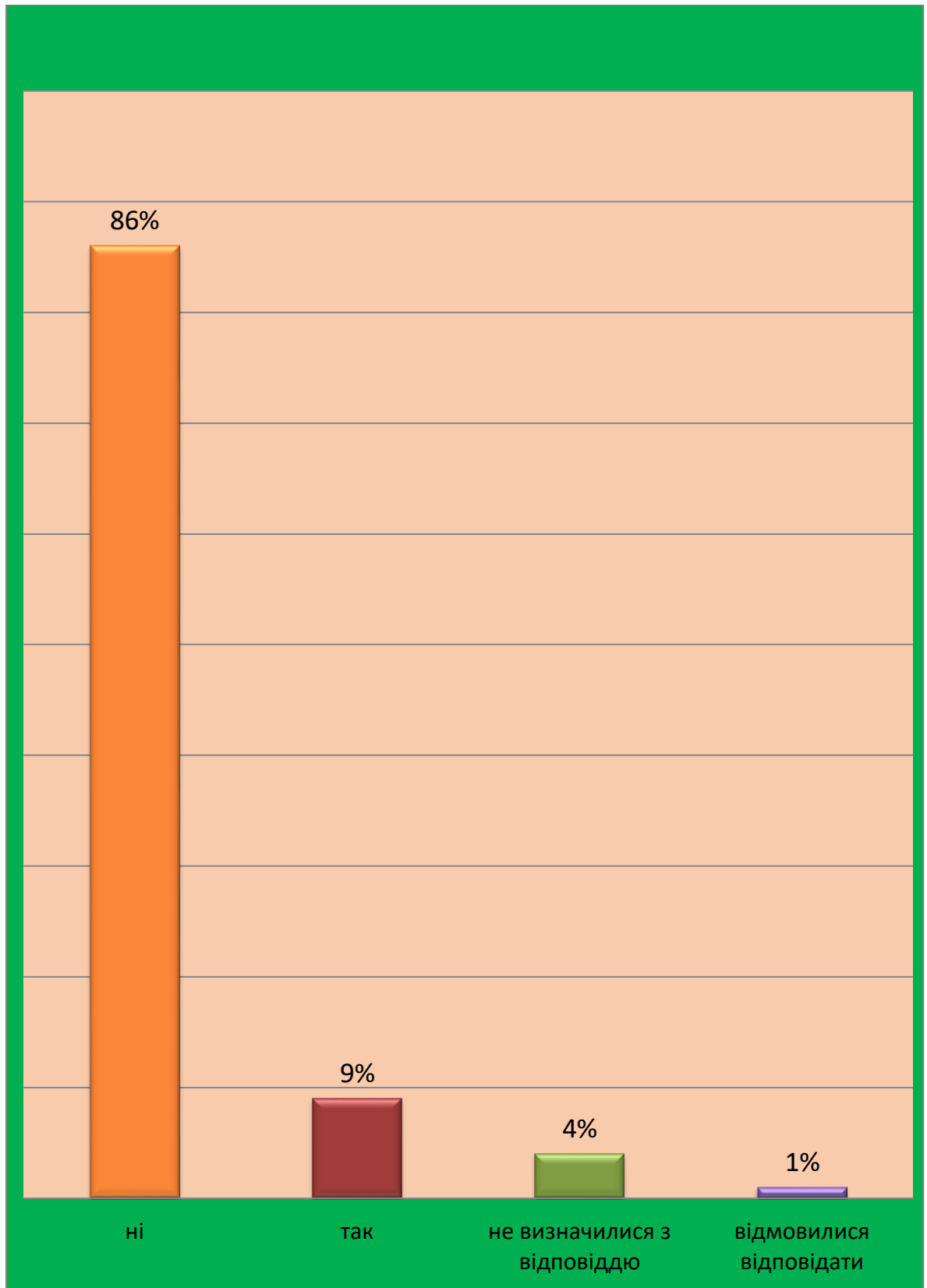
Додаток Б.1

Чи відчуваєте ви агресію щодо Росії як держави?

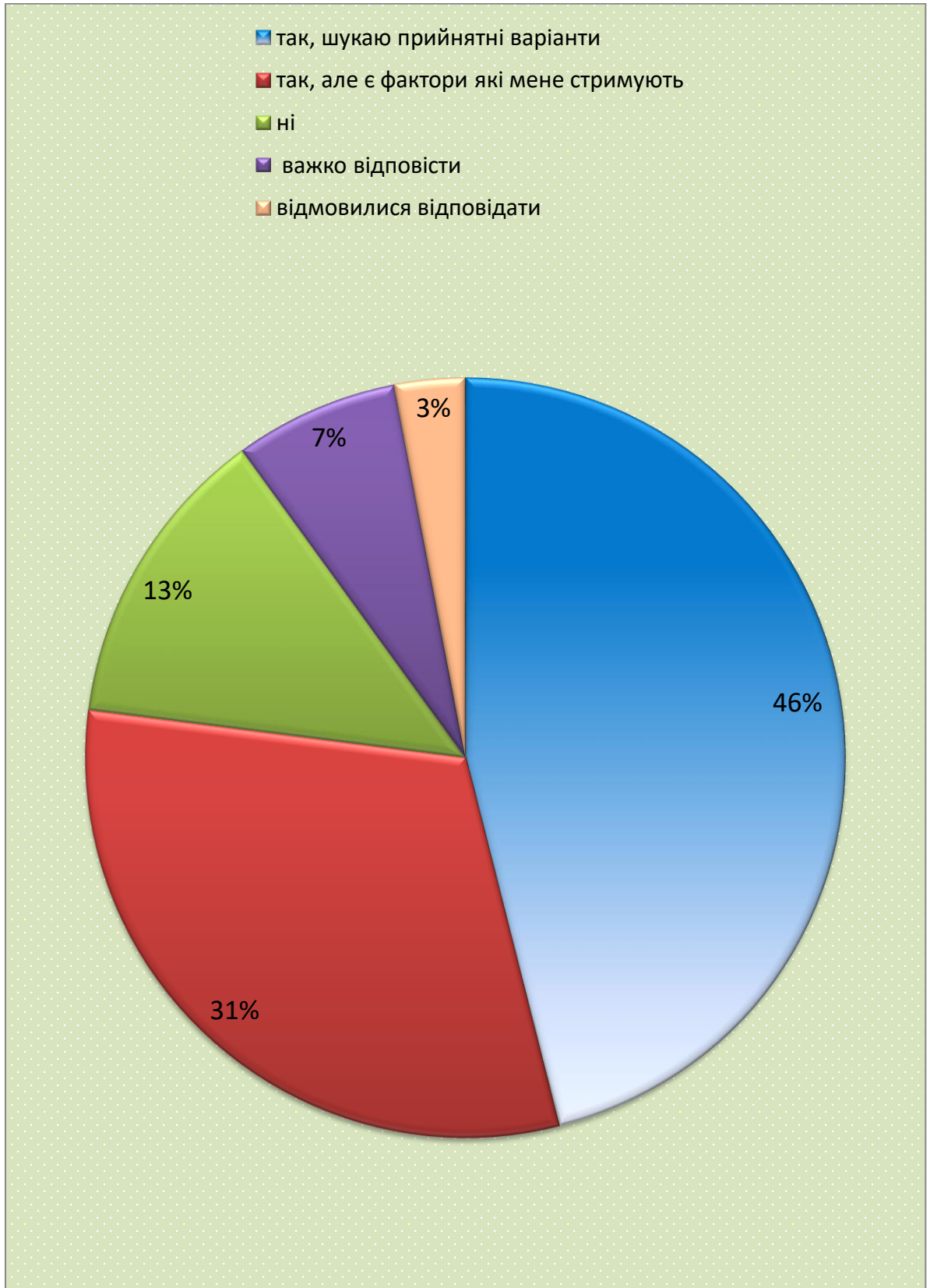
Чи відчуваєте ви агресію щодо росіян?

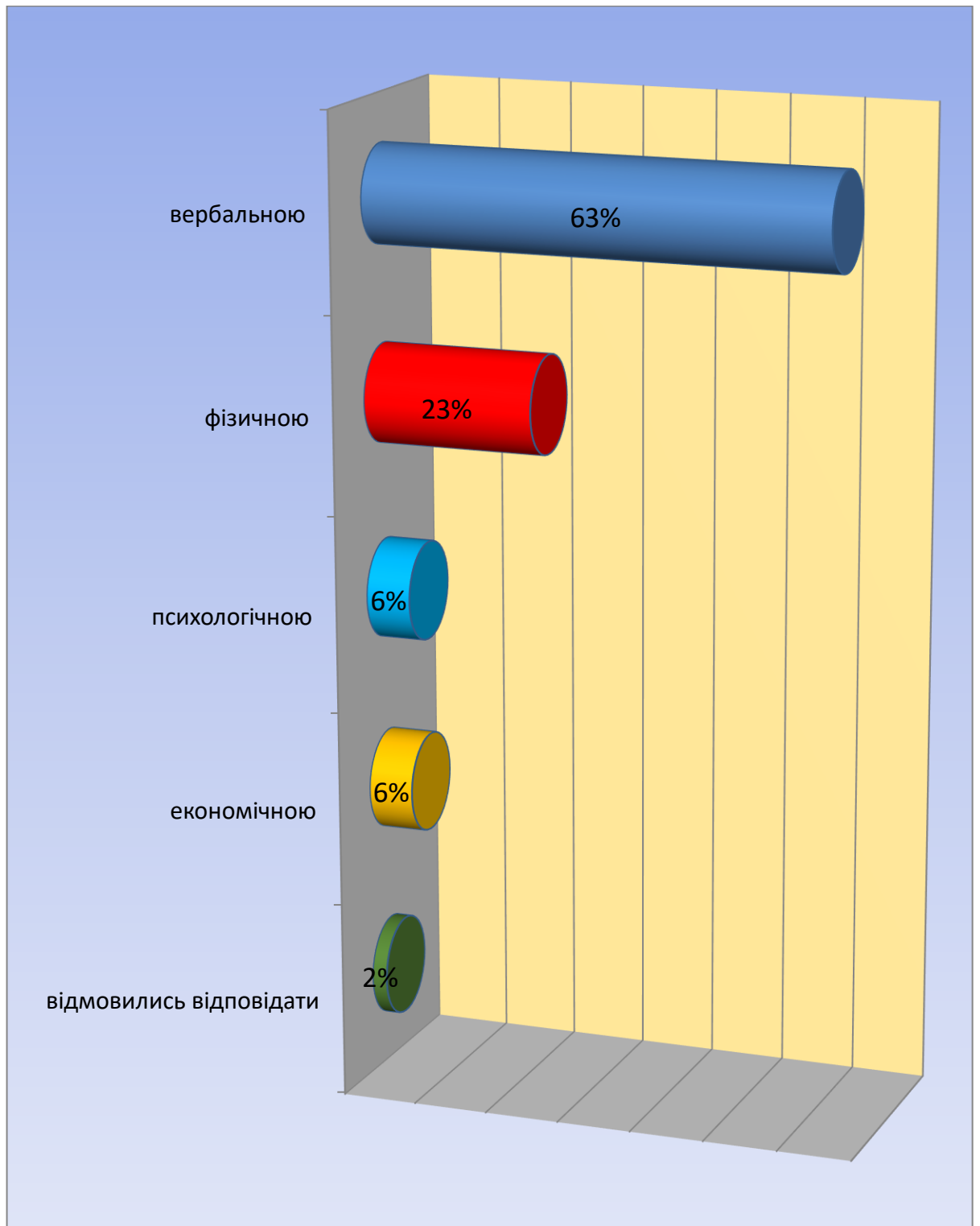
Чи варто Україні припинити військові дії натомість отримавши гарантії зупинення війни в обмін на захоплені території?

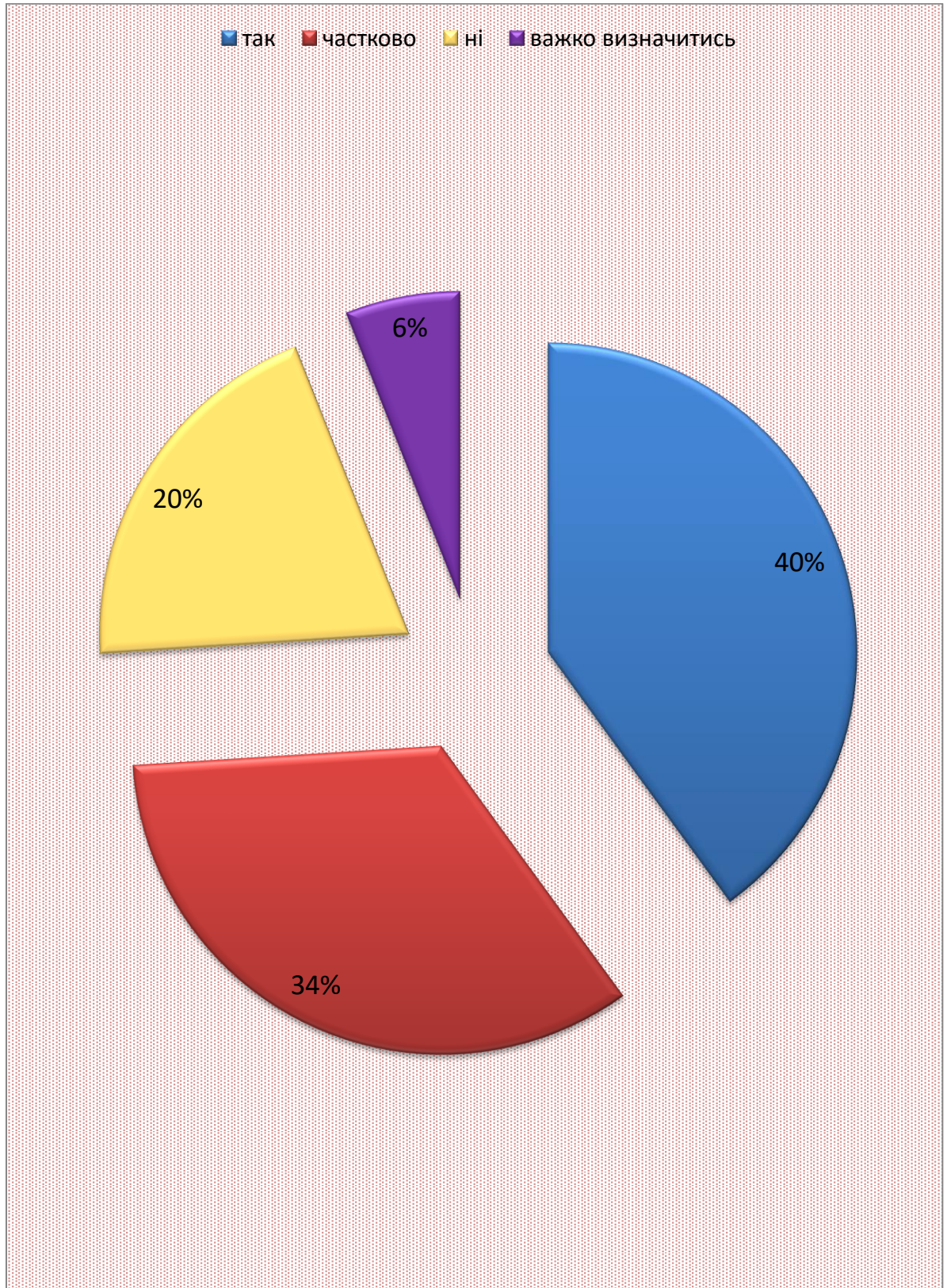
Чи замислювалися ви про переїзд в іншу державу?

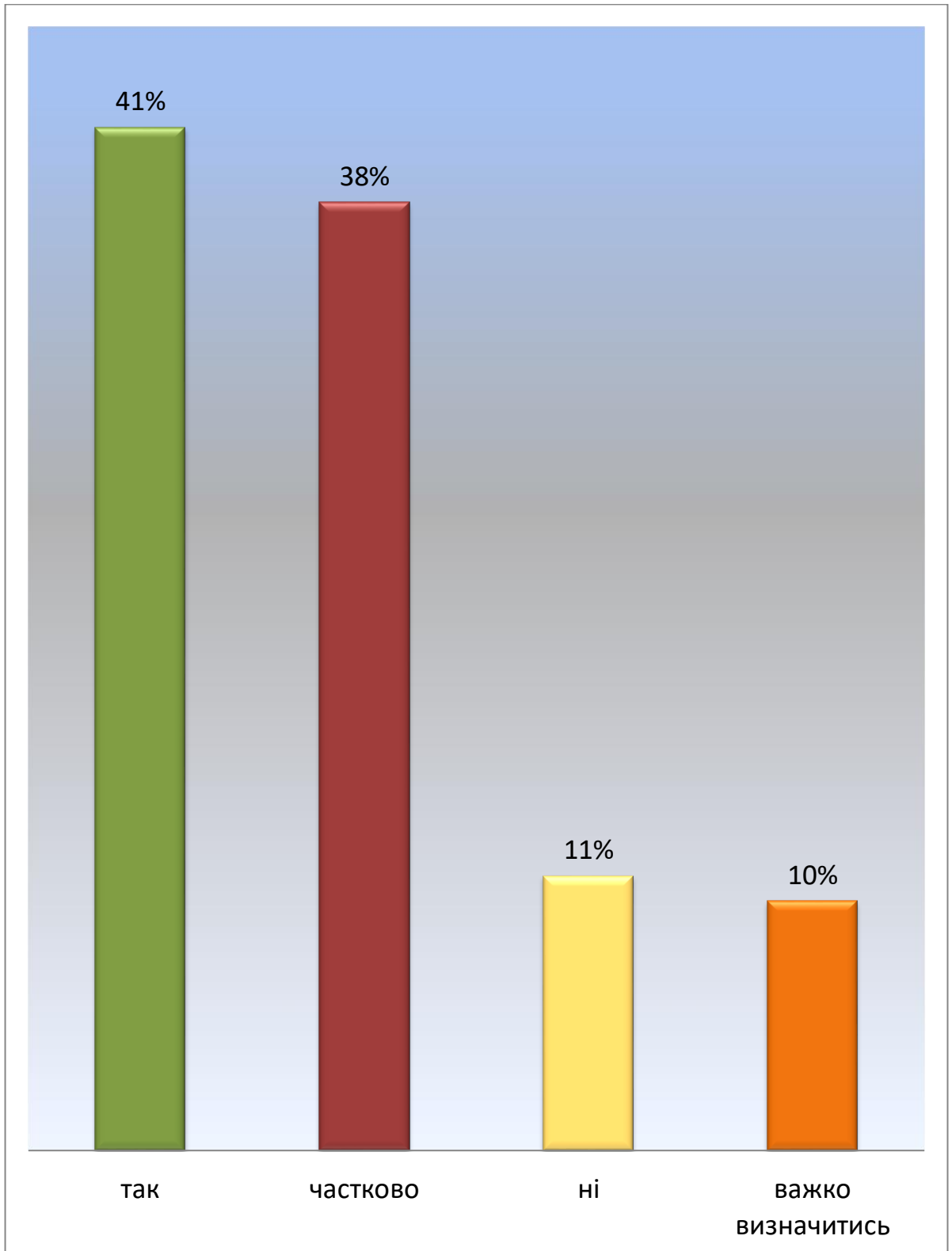
З якою формою агресії ви стикаєтесь найчастіше?

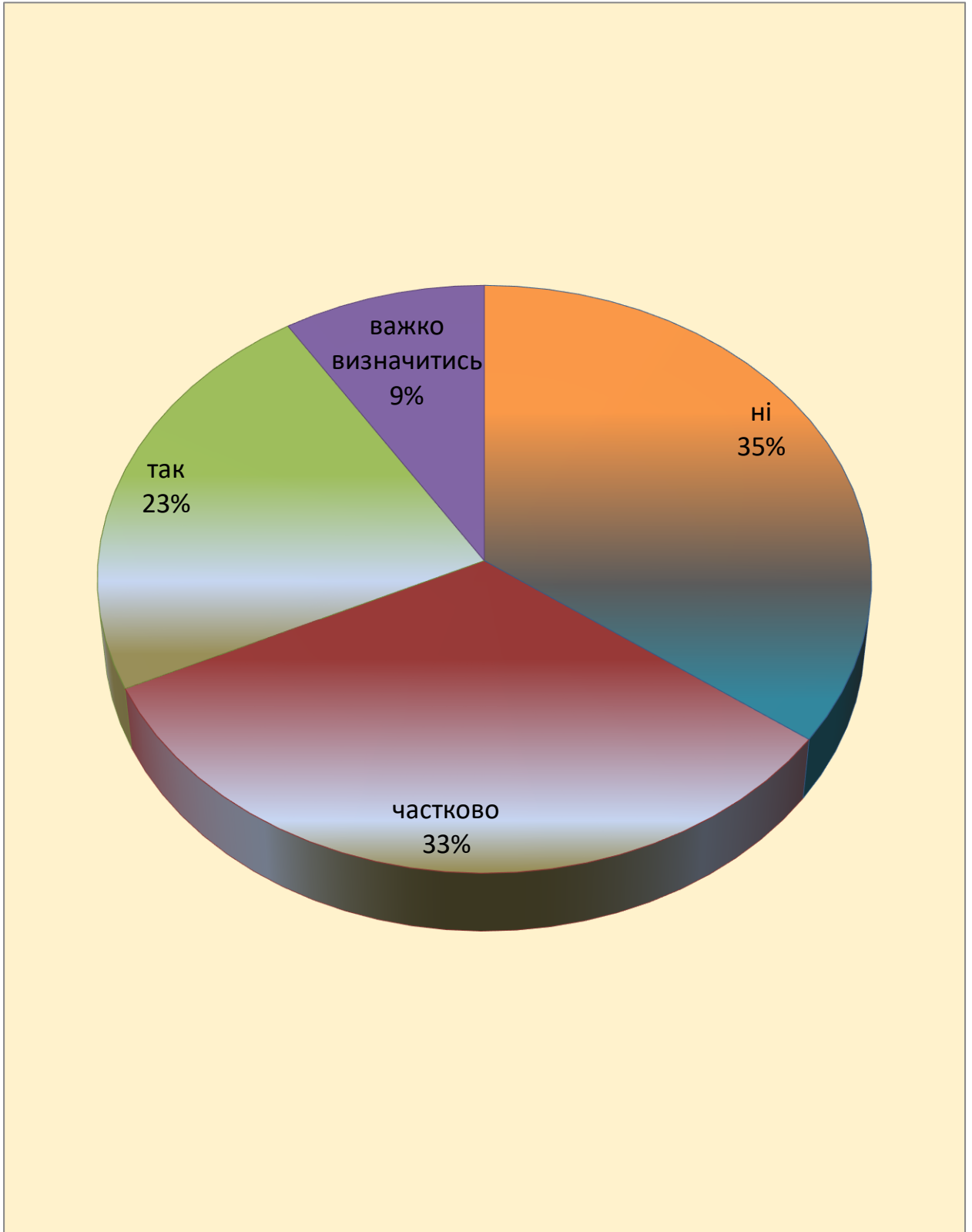
Чи відчуваєте ви кіберагресію на собі?

Чи є екологічна агресія для вас суттєвою проблемою?

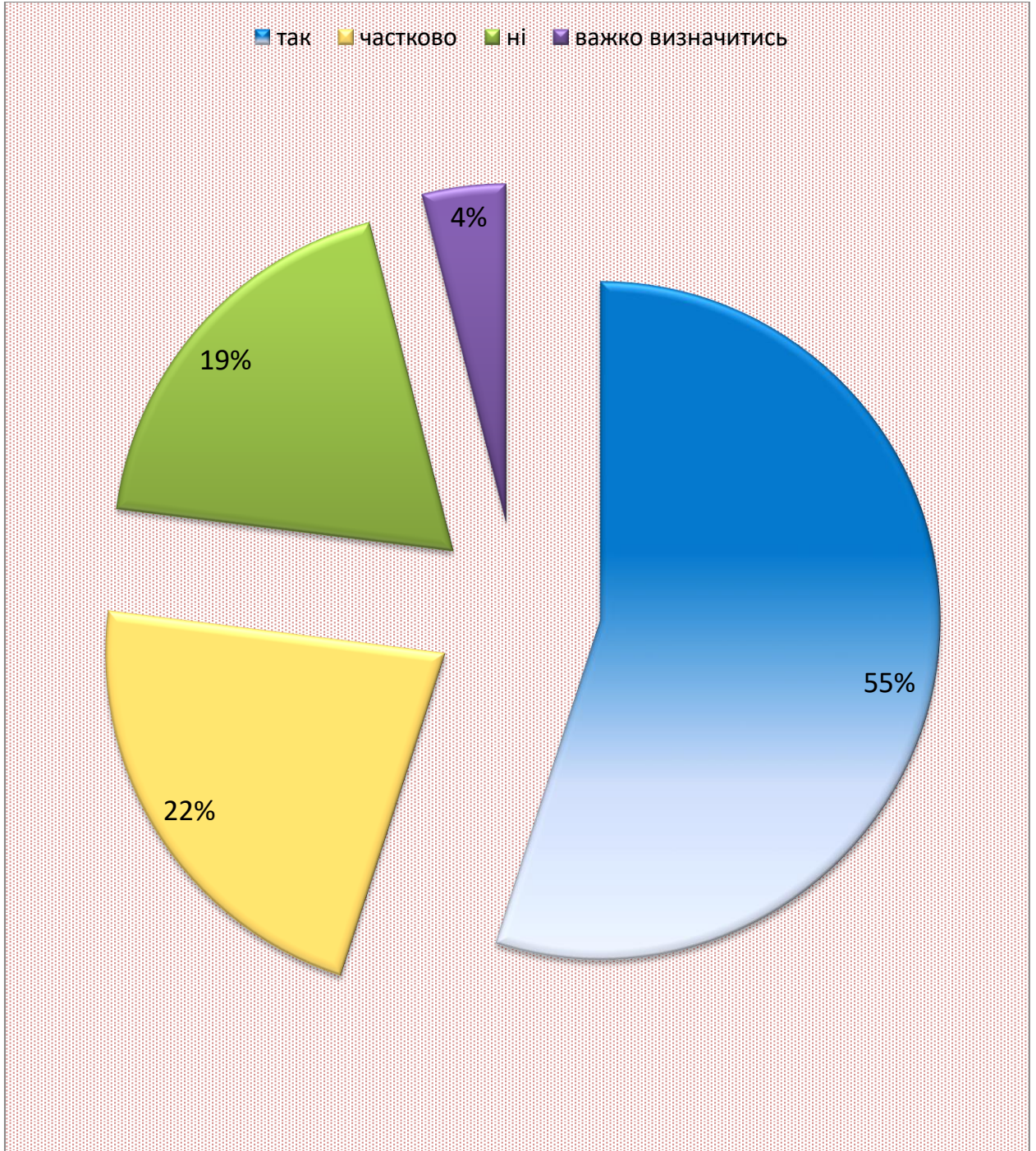
Чи вбачаєте ви агресивну поведінку допустимою з вашого боку?

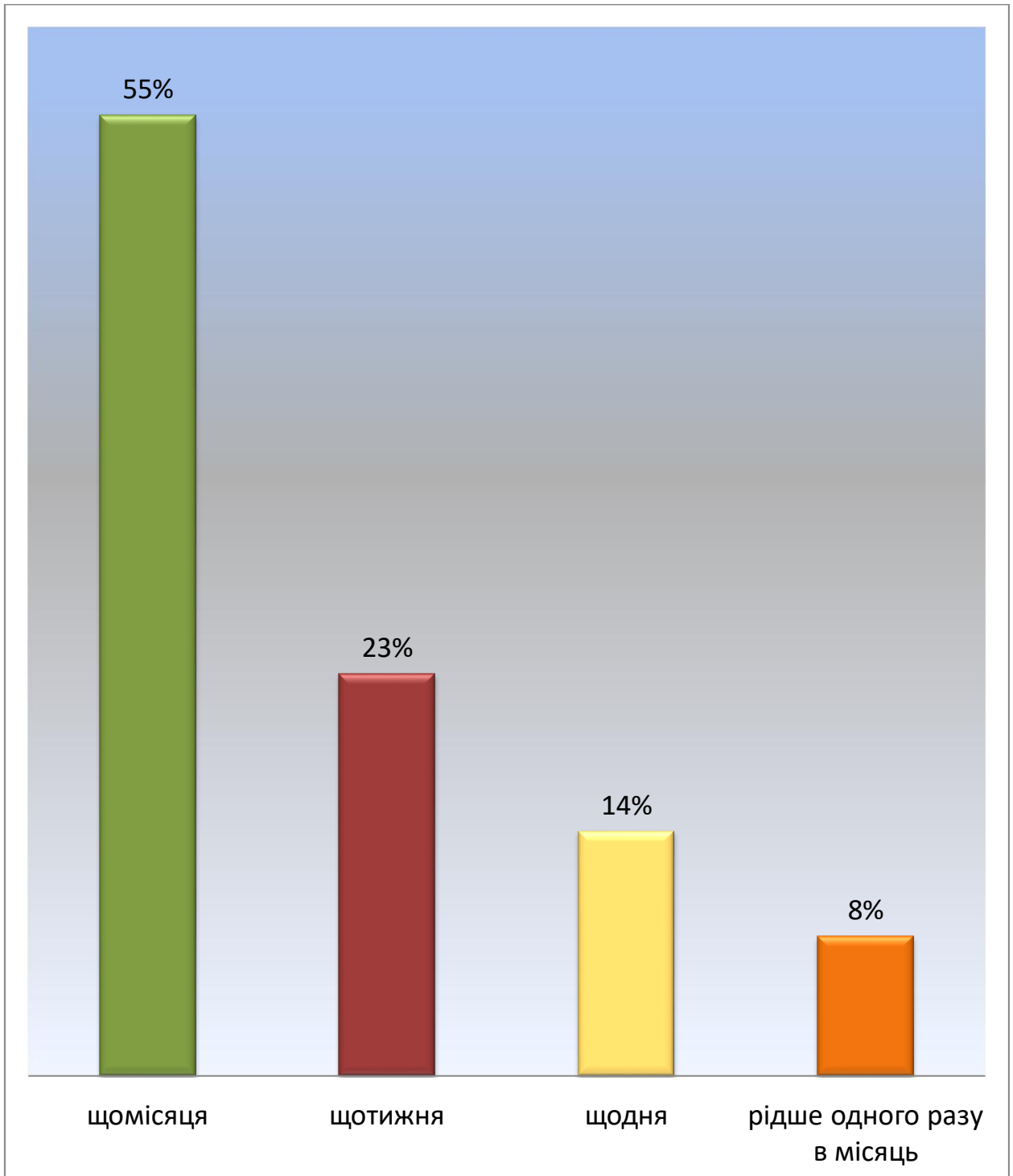
Результати опитування молоді

Додаток Б.9

Чи відчуваєте ви кіберагресію на собі?

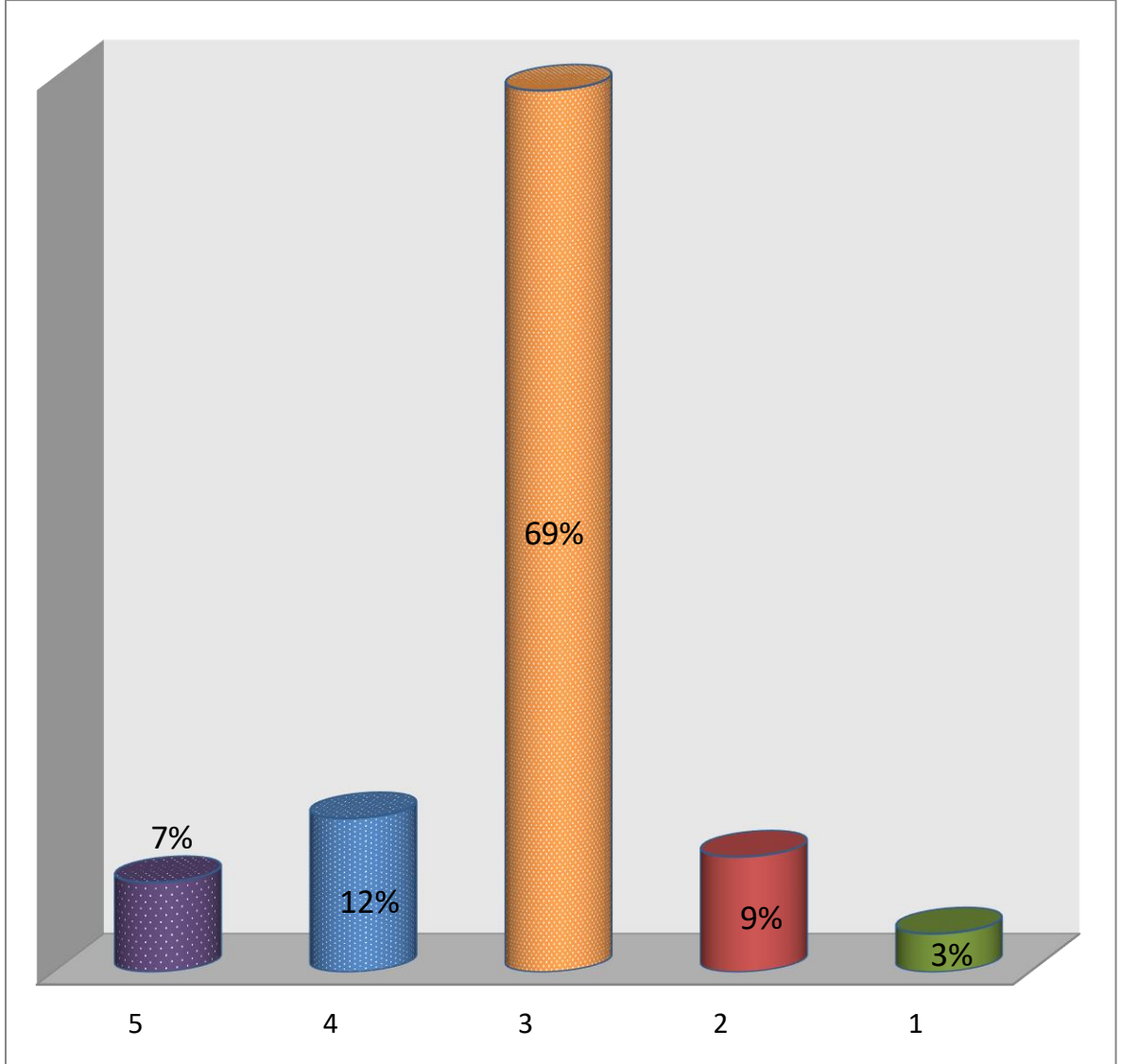
Наскільки часто у молодіжному оточенні ви бачите прояви агресії?

Результати опитування науково-експертної групи респондентів

Додаток Б.11

Оцініть потенціал освіти у протидії агресії за п'ятибальною шкалою

Чи є екологічна агресія для вас суттєвою проблемою?

